STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01373

IDISHE GESHIKHTE

Simon Dubnow

Permanent preservation of this book was made possible
by Larry & Jesse, Barry & Barbara and Jay
in honor of
their beloved father, Murray Zemel, on his 80th birthday

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

254

שמעון דובנאָוו

אידישע געשיכטע

פאר שול און היים

מיט 70 אילוסטראציעס און קאַרטעס

צווייטע פארבעסערטע אויסגאבע

I.

פארלאג „יונגבוך“
ריגע
1934

אַלע רעכט אויף דער איבערזעצונג געהערן דעם פּראָפעסאָר.
Copyright 1934 by the author Prof. S. Dubnow, Riga

Izdevniecība „Jaunātnes grāmata“
Rīgā, Latvijā, Stabu ielā № 36

Valtera un Rapas akc. sab. grāmatspiestuve, Rīgā

אינהאלט:

זייט

הקדמה 5

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע? 7

ערשטער טייל:

די מִזְרָח־תְּקוּפָה׃ דאס פאָלק אין אֶרֶץ־ישראל און אין דרומיקע לענדער אין דער אַלטער און מיטעלער צייט.

1. אַבְרָהָם אבינוּ און די אָבוֹת (פאַטריארכן) אין כנען 11
2. די „בני־ישראל" אין מצרים; קנעכטשאפט און באפרייונג . . 17
3. מושה רַבֵּנוּ און די וואַנדערונג אין מִדְבָּר 21
4. ווי פוּן כנען איז געווארן ארץ־ישראל; די שופטים־צייט . . 26
5. שָׁאוּל׳ דער ערשטער מֶלֶך פון ישׂרָאֵל 30
6. דָוִיד הַמלך אין ירוּשָׁלַיִם. 33
7. שלומה הַמלך און דער בֵּית־הַמִקְדָשׁ. 38
8. די צעטיילטע מלוכה׃ מַלכות יִשְׂרָאֵל. 41
9. מַלכוּת־יהוּדה ביז דעם ערשטן חורבן. 46
10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט 54
11. ווי האָט זיך דאס פאלק פאָרגעשטעלט גאט׳ וועלט און געשיכטע. 58
12. גָלוּת בָּבֶל. 62
13. יהוּדה אונטער דער פערסישער הערשאַפט 66
14. כּוהנים־רעגירונג. דער תּנ"ך (תּורה׳ נביאים׳ כתוּבים) 70
15. גריכישע הערשאפט: פטאָלעמיִיער. 75
16. די סעלעוּקידן און דער אויפשטאַנד פון די חַשמוֹנָאִים. . . 79
17. די פרייע חַשמוֹנָאִים־מלוכה. 85
18. יהוּדה אונטער רוֹימישער הַשגָחה: קיניג הורדוס. 91
19. די פּרָאָקוּראַטאָרס׳ דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן. 96
20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד . . 102
21. דער סנהדרין אין יַבנֶה און דער אוֹיפשטאנד פון בר־כּוכבא . 110
22. פּאטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל; די קריסטלעכע מלוּכה 115

זייט
23. דער אידישער צענטער אין בָּבֶל; דער תַּלְמוּד 120
24. דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישרָאֵל און בבל אין דער צייט פון תַּלמוד 123
25. דער סוף פון דער רוימיש־פערסישער הערשאַפט און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט 127
26. דער אַראַבישער קאַליפאט און די גאונים. סוף פון מזרח־תקופה 131

צו דער צווייטער אויסגאַבע.

אין דער נייער אויסגאַבע איז פארענדערט געוואָרן נאָר דער שלום־קאַפּיטל. די געשעעניש אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן אויפגערודערט די גאַנצע וועלט, מוזן קורץ אָנגעמערקט ווערן אויך אין א שול־בוך, כדי מקיים צו זיין דעם פסוק „והיה כי ישאלך בנך", געבן דעם אידישן קינד א תשובה אויף די ברענענדיקע פראַגן פון היינטיקער צייט. עס איז אויך דערגענצט געוואָרן די געשיכטע פון סאָוועט־רוסלאַנד און יענע לענדער, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט אין באַזונדערע מלוכות.

כדי צו מאַכן דאָס בוך צוגענגלעך פאַר שול־קינדער, איז עס אין דער נייער אויסגאַבע צעטיילט אין צוויי באַזונדערע העפטן. לויט דער אינ־וויניקסטער צעטיילונג אויף „מזרח־תקופה" און „מערב־תקופה".

עס איז אויך געענדערט געוואָרן דער אונטערטיטל: אַנשטאָט „דערציילט פאַר קינדער" — „פאַר שול און היים".

די כראָנאָלאָגיע צום גאַנצן בוך קומט אין סוף פון צווייטן טייל.

הקדמה

אַרום דרייסיק יאָר צוריק האָב איך געגעבן דער אידישער יוגנט אין רוסלאַנד אַ „לערנבוך פון אידישער געשיכטע" אין דריי טיילן, פאַר תּלמידים פון מיטלשולן. אַ גאַנצער דור האָט זיך ערצויגן אויף דעם דאָזיקן בוך, וואָס האָט אין רוסישן אָריגינאַל אויסגעהאַלטן אַכצען אויסגאַבן. חוץ דעם האָט זיך דאָס לערנבוך פאַרשפּרייט אין איבערזעצונגען אויף העברעאיש („קורות העברים", וואַרשע), אידיש און ענגליש (לעצטע צוויי — אין אַמעריקע). איצט וויל איך געבן פאַר אידישע קינדער פון אָנהויב-שולן אַ קליין ביכל, וואָס זאָל אין אַ קירצערער פאָרם פאָרשטעלן די לאַנגע געשיכטע פון אונזער פאָלק. דאָס מאָל האָב איך געשריבן דאָס ביכל אין אידיש, וואָס איז אין דער לעצטער צייט געוואָרן די נאַטירלעכע לערנשפּראַך אין אונזערע פאָלק-שולן. דעם אינהאַלט האָב איך צוגעפּאַסט צו די נייע מעטאָדן, וואָס זיינען אַנטוויקלט אין מיין גרויסער צען-בענדיקער „וועלטגעשיכטע פונם אידישן פאָלק", און האָב די געשיכטע דערפירט ביז אונזער צייט.

איך וואָלט, פאַרשטייט זיך, געקאָנט שרייבן אַ פיל לענגערע געשיכטע, און דאָס וואָלט געווען אַ סך לייכטער (לויט פּאַסקאַלס וואָרט צו זיין פריינד: „איך שרייב דיר אַ לאַנגן בריוו, ווייל איך האָב קיין צייט ניט צו שרייבן אַ קורצן"). אָבער איך האָב דאָ געהאַט אַ באַזונדערן צוועק: דאָס ביכל דאַרף געלייענט ווערן אָדער געלערנט ווערן אין אַ קורצער צייט, געוואוינלעך אין איין שול-יאָר, אָבער ניט מער פון צוויי, און דאַרף ניט פאַרצויגן ווערן אויף יאָרן, כדי ניט אָפּשוואַכן דעם איינדרוק פון אַ גאַנץ בילד. דאָס דאַרף זיין אַ לעבעדיקע פאַמיליע-געשיכטע, וואָס לייענט זיך פון אָנהויב ביזן סוף „אין איין אָטעם". דער יונגער תּלמיד מוז דאָ האָבן ניט אַליין בילדער פון דער פאַרגאַנגענהייט, נאָר אויך אַ גאַנץ בילד פון דעם היסטאָרישן וועג, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט דורכגעמאַכט. ער דאַרף דאָ געפינען די וויכטיקסטע פאַקטן אין זייער צוזאַמענהאַנג, אָן איבעריקע פּרטים, פון איין זייט, און טרוקענער סכעמאַטישקייט — פון דער אַנדערער.

דער געניטער פּעדאַגאָג וועט שוין איינזעען, אויף וויפיל דעם מחבר איז געלונגען אויסצומיידן ביידע עקסטרעמען: „געשיכטעס" (מעשהלעך) אָנשטאָט געשיכטע — און סכעמעס אָן לעבעדיקע בילדער. וועט דער לערער וואו עס

איז באַמערקן, אַז דער סיפּור־המעשה איז צו קורץ, זאל ער דאָס דערגענצן מיט עפּיזאָדן און ליטעראַרישע ציטאַטן פון אַ היסטאָרישער אַנטאָלאָגיע (כרעסטאָמאַטיע). איך שאַץ אָפּ זייער הויך דעם ווערט פון העלדן־געשיכטעס פאַר דער קינדערשער פּסיכיק. אָבער איך האָב זיך באַמיט גיבן צו פאַרשטיין דעם קינד, אַז דער אמתער העלד, דער טרעגער פון דער געשיכטע, איז דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אין זיינע מאַסן.

די אילוסטראַציעס, וואָס דאַרפן דינען אַלס בילדערישע דערקלערונגען צום קורצן טעקסט, האָב איך צונויפגעשטעלט מיט דער הילף פון מיין פריינד א. טשעריקאווער, וועלכער האָט מיר אויך געהאָלפן ביי דער טעכנישער אויספירונג פון דער אויסגאַבע בכלל, און איך געפין פאַר מיין חוב אויסצודריקן אים מיין טיפן דאַנק דערפאַר.

אין דער כראָנאָלאָגיע האָב איך זיך געהאלטן אָן אַזאַ כלל: אין דער אַלטער געשיכטע האָב איך אָנגעגעבן די יאָרן ניט לויט דער שווערער „פאַרקריסטלעכער" רעכענונג, נאָר אין אַ מער פאַרשטענדלעכן סדר: אַזוי פיל יאָרן אָדער יאָרהונדערטער „פאַר אונזער צייט"; אין דער מיטעלער און נייער צייט גיב איך אָן די געוויינטלעכע „נאָכקריסטלעכע" דאַטן ביי די וויכטיקסטע געשעענישן. צום סוף קומט אַ כראָנאָלאָגישע טאַבעלע.

אין דער אָרטאָגראַפיע פון אידישע ווערטער האָב איך אָנגענומען די וויכטיקסטע רעפאָרמעס פון דעם נייעם נוסח (אָן די שטומע עַינס א. ד. גל.). אין דער טראַנסקריפּציע פון העברעאישע ווערטער און נעמען האָב איך געזאָרגט ווי נאָר מעגלעך צו פאַרלייכטערן פאַר קינדער דאָס שווערע לייענען. כמעט אומעטום זיינען די דאָזיקע ווערטער גאַנץ אָדער האַלב פּונקטירט (מיט „נקודות"). דאָס רוב זיינען זיי געדרוקט מָלֵא, מיט יודן און וואָוון, אפילו אין די באַרימטע פּערזענלעכע נעמען: יַעקוב, מושה, דָויד, שלומה, פּלישתּים אז"וו. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ מוז זיין אַ געוויסע מאָס אין דער נאַטוראַליזאַציע פון העברעאישע ווערטער, כדי זיי ניט צו דעפאָרמירן, ניט אָפּנעמען ביי זיי דעם נאַטירלעכן געשטאַלט.

צום סוף געפין איך פאַר נויטיק צו באַמערקן, אַז דאָס בוך איז צוגעפּאַסט ניט בלויז פאַר שול־קינדער, נאָר אויך פאַר צוועקן פון זעלבסטבילדונג, אַלס לייענבוך פאַר אידישער יוגנט און בכלל פאַר די, וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו שטודירן גרינדלעכער די אידישע געשיכטע.

בערלין, יוני 1932

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע?

אין דער אידישער געשיכטע ווערט דערציילט וועגן דעם, ווי אַזוי דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט זינט עס האָט זיך באַוויזן אויף דער וועלט ביז היינטיקער צייט. אַ פאָלק איז ווי אַ גרויסע מִשפָּחָה: פון איין פאַמיליע וואַקסן זיך פונאַנדער, ווי צווייגן פון אַ בוים, פיל פאַמיליעס מיט קינדער, אייניקלעך און אוראייניקלעך, און ווען עס ציט זיך אַזוי אַ לאַנגע צייט, דורך אַ לאַנגער קייט פון דורות, ווערט געשאַפן אַ גאַנץ פאָלק, וואָס באַשטייט פון טויזנטער פאַמי-ליעס און שפּעטער פון מיליאָנען.

אַזוי איז געוואָרן אויך אונזער אידיש פאָלק, וואָס לעבט שוין אויף דער וועלט מער ווי דריי טויזנט יאָר. אַמאָל האָבן מיר געהאַט אונזער אייגן לאַנד, אֶרץ יִשׂרָאֵל, און איין שפּראַך פאַרן גאַנצן פאָלק; שפּעטער זיינען מיר צעשפּרייט געוואָרן אין פאַרשיידענע לענדער און האָבן גערעדט אויף פאַרשיידענע שפּראַכן. אָבער אומעטום האָבן מיר זיך געפילט ווי קינדער פון איין גרויסער מִשפָּחָה, ווי ברידער און שוועסטער. ווי אַזוי האָט דאָס אידישע פאָלק זיך אויפגעהאַלטן ביז היינטיקער צייט און וואָס האָבן איבערגעלעבט הונדערטער אידישע דורות אין אַלע צייטן און אין אַלע לענדער, — וועגן דעם דערציילט די אידישע געשיכטע.

די געשיכטע פון אידישן פאָלק צעטיילט זיך אויף צוויי גרויסע תקופות (פּעריאָדן):

1) די מִזרָח-תקוּפָה, ווען דאָס פאָלק האָט געלעבט אין אַזיע און אַפריקע אַרום מיטללענדישן יַם, אין זיין אייגן לאַנד פּאַלעסטינע אָדער אֶרץ-יִשׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער, אין מִצרַים און בָּבֶל. דאָס האָט געדויערט מער ווי צוויי טויזנט יאָר, ביז עס זיינען חָרוּב געוואָרן די גרעסערע קולטור-צענטערן אין פּאַלעסטינע און בָּבֶל.

2) די מַעֲרָב-תקוּפָה, זינט די מערהייט פון פאָלק איז אַריבער אין די אייראָפּעאישע לענדער און דאָ האָבן אויפגעבליט אידישע קולטור-צענטערן, צו וועלכע עס איז אין דער לעצטער צייט צוגעקומען דער גרויסער אידישער יִשוּב אין אַמעריקע. דאָס דויערט שוין טויזנט יאָר ביז היינטיקן טאָג.

ערשטער טייל

די מִזרָח־תקוּפָה

דאָס פאָלק אין אֶרֶץ־ישׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער
איז דער אַלטער און מיטעלער צייט

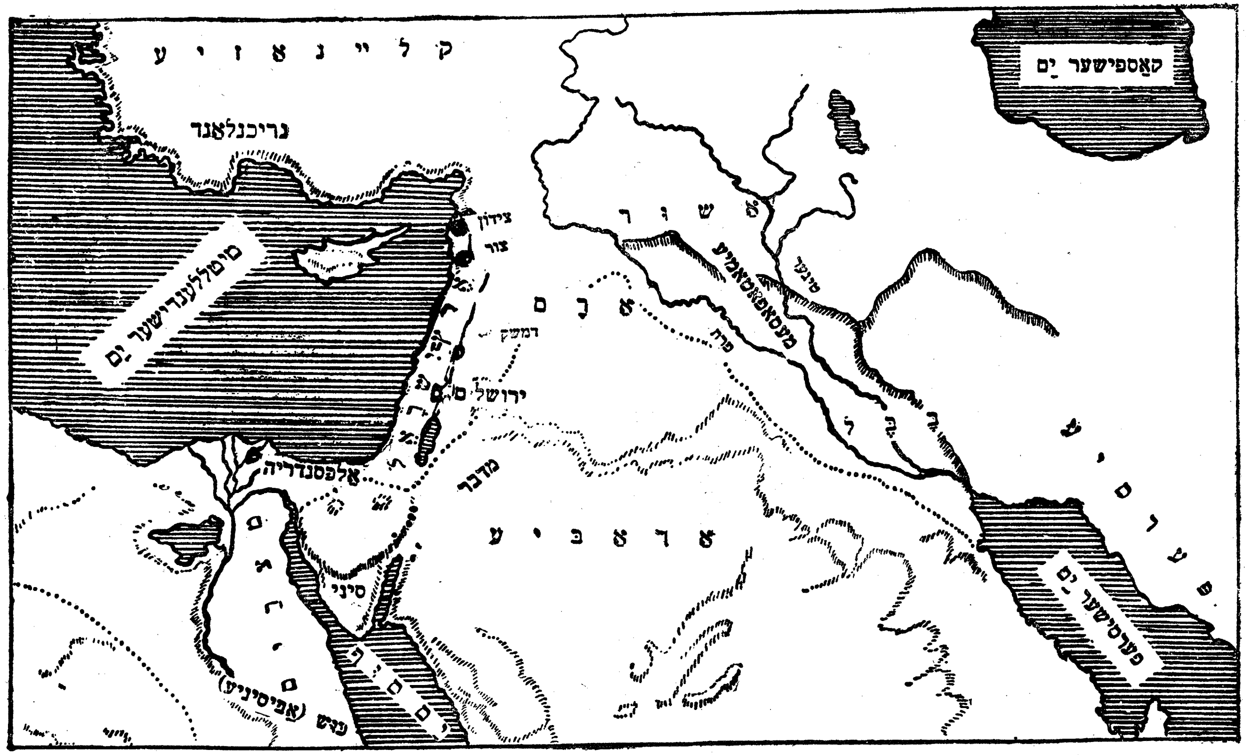

1. קאַרטע פון אַלטן מִזרח

1. אַבְרָהָם אָבִינוּ און די אָבוֹת (פּאַטריאַרכן) אין כּנַעַן

מיט פיר טויזנט יאָר צוריק האָבן גרויסע פעלקער געלעבט אין יענע לענדער פון אזיע און אפריקע, וואָס זיינען נאָענט צום מיטל-לענדישן יָם, און האָבן דאָרטן געשאַפן צוויי שטאַרקע מלוכות: פון איין זייט בָּבֶל (באַבילאָניע) און פון דער אַנדערער מִצְרַיִם (עגיפּטן). צווישן די צוויי גרויסע מלוכות זיינען געלעגן קליינע לענדער: אֲרָם (סיריע) און כְּנַעַן אָדער פּאַלעסטינע מיט די פיניקיער און אַנדערע פעלקער. עס זיינען געווען נאָך קליינע פעלקער אָדער גרופּעס פון משפחות, וואָס האָבן זייער אייגן לאַנד ניט געהאַט, פלעגן וואַנדערן פון איין לאַנד אין אַנדערן מיט סטאַדעס בהמות און שאָף און האָבן געלעבט אין סטעפּעס ווי פּאַסטוכער (נאָמאַדן). אַזאַ קליין פאָלק זיינען געווען די עִ ב ר י ם (העברייער), וואָס האָבן געוואַנדערט צווישן בָּבֶל און מִצְרַיִם אונטער דער פירונג פון זייער עלטסטן: אַ ב ר ָ ה ָ ם. דער דאָזיקער אַבְרָהָם איז געוואָרן דער ערשטער „פאָטער" פונם עִברישן, שפּעטער אידישן פאָלק („אַבְרָהָם הָעִברי"), און אַזוי הייסט ער ביז היינט: „אַבְרָהָם אָבִינוּ", אברהם אונזער פאָטער.

אברהמס מִשְׁפָּחָה האָט געשטאַמט פון בָּבֶל, פון דער אַלטער שטאָט אוּר-כַּשְׂדִים. די מִשְׁפָּחָה האָט געוואַנדערט און איז אַ צייט גע-זעסן אין אֲרַם-נַהֲרַיִם (מעסאָפּאָטאַמיע, צוויי-שטראָמען-לאַנד), וואָס ליגט צווישן צוויי גרויסע טייכן: פְּרָת (עפראַט) און טיגער. שפּעטער האָט זיך אברהם מיט זיין פאַמיליע אָפּגעטיילט פון די אַראַמייער און איז אַוועק מיט זיין מִשְׁפָּחָה וואַנדערן ווייטער, קיין כְּנַעַן. אין די אידישע הייליקע ביכער ווערט דערציילט, אַז אברהם האָט שוין דער-קענט דעם אָמתן גאָט: אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער האָבן גע-

גלויבט, אַז די זון, די לְבָנה און אַנדערע נאַטור־ערשיינונגען זיינען געטער און מען דאַרף זיך בוקן צו זייערע בילדער, האָט אַבֿרהם אָנערקענט, אַז ס'איז דאָ נאָר איין גאָט אויף דער וועלט, וואָס האָט באַשאַפֿן אי די זון איז די לבנה און די גאַנצע נאַטור. דער דאָזיקער גאָט — אַזוי האָט מען שפּעטער דערציילט — האָט זיך אַמאָל באַוויזן אַבֿרהמען און האָט צו אים אַזוי געזאָגט: „גיי אַוועק פֿון דיין געבורטסלאַנד אין אַ לאַנד, וואָס איך וועל דיר ווייזן; דאָרטן וועל איך מאַכן, אַז פֿון דיר זאָל אַרויסקומען אַ גרויס פֿאָלק, וואָס וועט זיין געבענטשט צווישן אַלע פֿעלקער פֿון דער ערד“. אַבֿרהם האָט דורכגעוואַנדערט גאַנץ כּנַעַן און איז געקומען גאָר ווייט, קיין מִצְרַיִם. דאָ אָבער האָט דער עגיפּטישער קיניג פּרעה געוואָלט אָפּנעמען ביי אַבֿרהמען זיין שיינע פֿרוי שָׂרָה, און די וואַנדערער האָבן געמוזט אַוועקגיין פֿון דעם דאָזיקן לאַנד. זיי האָבן זיך באַזעצט אין דרום פֿון כּנַעַן אַרום דער שטאָט חֶבְרוֹן. דאָרטן האָבן

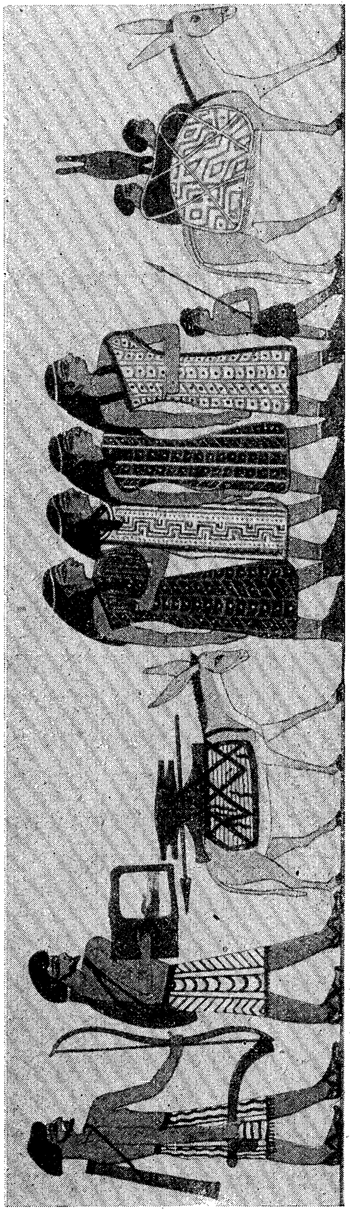

2. סעמיטישע וואַנדערער אויפֿן וועג קיין מִצְרַיִם

זיי זיך פאַרנומען מיט פיצוכט, ווי אַלע נאָמאַדן געוואוינט אין געצעלטן און געפיטערט זייער פי אויף די פעלדער.

אברהם אָבינו האָט געהאַט צוויי קינדער פון זיינע צוויי ווייבער (צו יענער צייט האָט אַ מאַן געמעגט האָבן מער ווי אֵיין ווייב): פון אַ עגיפּטישער דינסט הָגָר האָט ער געהאַט אַ זון מיטן נאָמען יִ שְׁ מָ עֵ אֵ ל, און פון זיין פרוי שָׂרָה אַ זון מיטן נאָמען יִ צְ חָ ק. די צוויי ווייבער האָבן זיך געקריגט צווישן זיך, און אברהם האָט געמוזט אָפּלאָזן הָגרן מיט איר קינד יִשמעאֵל אין מִדבָּר (וויסטע) אַריין. דאָרטן איז יִשמעאֵל אויסגעוואַקסן אַ „ווילדער מענטש: ער שלאָגט אַלעמען און אַלע שלאָגן אים". פון אים זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען די אַראַבער, די וואַנדערער פון דער וויסטע. דער איינציקער יוֹרש (נאָכפאָלגער) פון אברהמען איז געבליבן יִצחק. ער האָט חתונה געהאַט מיט זיינער אַ

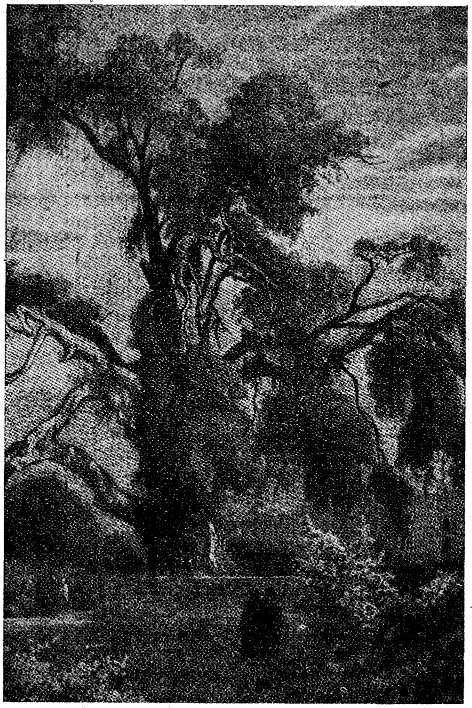

3. אַברהמס בוים אין חֶברון (אֵשל אַברָהם)

קרובה פון אֲרָם, רבקה, און האָט געלעבט נאָך דעם טויט פון זיינע עלטערן אויך אין דָרום-כּנען, פאַרנעמענדיק זיך מיט ערדאַרבעט און פיצוכט.

צוויי זין זיינען געווען ביי יִצחקן: יַ עֲ ק ו ב און עֵ שָׂ ו. יעקוב איז געווען אַ שטילער יונג, וואָס איז רואיק געזעסן אין זיין הויז; עֵשָׂו אָבער איז געווען, אַזוי ווי זיין פעטער יִשמעאֵל, אַ ווילדער מענטש, וואָס האָט

ליב געהאַט אומלויפן איבער וועלדער און פעלדער און יאָגן זיך נאָך חיות און עופות. די מוטער רבקה האָט מער ליב געהאַט דעם שטילן זון יעקובן איידער דעם אומרויִקן עֵשָׂון. ווען דער פאָטער יִצחָק איז אַלט און בלינד געוואָרן און איז שוין געווען נאָענט צום טויט, האָט רבקה געוואָלט, אַז דער פירער פון דער מִשפָּחָה זאָל ווערן יעקוב און ניט עֵשָׂו. דערצו האָט מען געדאַרפט, אַז דער אַלטער זאָל געבן יעקובן אַ בּרָכָה, בענטשן אים פאַר זיין טויט. איינמאָל האָט דער בלינדער יִצחָק צוגערופן עשׂון און געבעטן אים, ער זאָל אים ברענגען פלייש פון אַ געפאַנגענער חַיָה צום עסן, וועט ער אים דערפאַר בענטשן. עשׂו איז מיט פרייד אַוועקגעגאַנגען אין פעלד אויף דער יאַגד. רבקה אָבער האָט זיך דערוואוסט דערפון און האָט איינגערעדט יעקובן, ער זאָל פריער צוטראָגן דעם פאָטער אַ געבראָטן ציגן-פלייש, וואָס זי האָט גוט צוגעריכט, און אויסבעטן ביי אים אַ בּרָכָה. ווען יעקוב איז צוגעגאַנגען צום פאָטער, האָט דער בלינדער יִצחָק געמיינט, אַז דאָס איז עֵשָׂו, און האָט געבענטשט דעם זון, אַז ער זאָל זיין דער פירער פון דער גאַנצער מִשפָּחָה. נאָכדעם איז געקומען עֵשָׂו מיט זיין מַתָּנָה, אָבער ס׳איז שוין געווען צו שפּעט: יִצחָק האָט אויך אים געבענטשט, ער זאָל ווערן שטאַרק און רייך, אָבער ער זאָל זיין אונטערטעניק זיין ברודער יעקובן. עשׂו איז אַריין אין כַּעַס און האָט געוואָלט הַרגענען דעם ברודער, וואָס האָט ביי אים אויסגעכאַפּט דעם פאָטערס בּרָכָה. דאָ האָט רבקה אויף גיך אַוועקגעשיקט איר געליבטן זון יעקובן קיין אֲרָם, צו איר ברודער לָבָן, ביי וועמען ער האָט געזאָלט בלייבן ביז וואַנען עס וועט זיך איינשטילן עֵשָׂום כּעס.

אין דער תּוֹרָה ווערט ווייטער אַזוי דערציילט וועגן יעקובן, דעם לעצטן פון די דריי אָבות (פּאַטריאַרכן) פון אידישן פאָלק.

יעקוב איז געקומען קיין אֲרָם און האָט זיך באַזעצט אין הויז פון זיין פעטער, לָבָן הָאֲרַמִי, וואָס האָט געהאַט פעלדער מיט גרויסע סטאַדעס שאָף אַרום דער שטאָט חָרָן. צוגייענדיק צו דער שטאָט, האָט יעקוב באַגעגנט לָבָנס אינגערע טאָכטער, די שיינע רָחֵל, און האָט זי אינגיכן ליב געקראָגן. איינמאָל האָט ער געזאָגט צו לָבָנען: איך בין גרייט דינען ביי דיר אין פעלד זיבן יאָר, אויב דו וועסט מיר געבן רָחלען פאַר אַ ווייב. מיט פרייד האָט יעקוב געדינט פאַר זיין

געליבטער: געפּיטערט דעם פּעטערס סטאַדעס בייטאָג און געהיט זיי בײנאַכט, און די זיבן יאָר זיינען פאַרלאָפן פאַר אים ווי עטלעכע טעג. אָבער לָבן האָט זיין פּלימעניק אָפּגענאַרט: אנשטאָט רָחלען האָט ער אים געגעבן פאַר א ווייב די עלטערע טאָכטער לֵאָה, זאָגנדיק: „דאָ פירט זיך ניט, מען זאָל אויסגעבן די אינגערע שוועסטער פאַר דער עלטערער". האָט יעקוֹב געמוזט דינען נאָך זיבן יאָר פאַר רָחלען.

אַזוי אַרום האָט ער געהאַט צוויי ווייבער. פון לֵאהן זיינען געבאָרן געוואָרן זעקס זין און איין טאָכטער (ראובן, שמעון, לֵוִי, יהוּדָה, יִשָׂכָר, זבוּלוּן, דינה) און פון רָחלען נאָר צוויי זין: יוסף און בִנְיָמִין. אויסער דעם האָבן נאָך יעקוֹבס דינסטן אים געבאָרן פיר קינדער (דָן, נַפְתָּלִי, גָד, אָשר). שפּעטער זיינען פון אַלע צוועלף זין אַרויסגעקומען צוועלף מִשְׁפָּחוֹת, וואָס האָבן זיך פונאַנדערגעוואַקסן אין שְׁבָטִים, פאַמיליע-גרופּעס, און האָבן צוזאַמען געשאַפן דאָס פאָלק יִשְׂרָאֵל. דער דאָזיקער פאָלקס-נאָמען שטאַמט דערפון, וואָס יעקוֹב האָט געהאַט נאָך א צווייטן נאָמען „יִשְׂרָאֵל", און זיינע קינדער און קינדס-קינדער האבן געהייסן „בְנֵי-יִשְׂרָאֵל". אַזוי האָט מען שפּעטער גערופן דאָס אידישע פאָלק „יִשְׂרָאֵל" אָנשטאָט דעם אַלטן נאָמען „עִבְרִים".

ווען יעקוֹב מיט זיינע ווייבער און קינדער זיינען געקומען צוריק פון אֲרָם קיין כּנַעַן, האָבן זיי באַגעגנט אויפן וועג עֵשָׂוֹן; די צעקריגטע ברידער האָבן זיך איבערגעבעטן און שָׁלוֹם געמאַכט. יעקוֹב האָט זיך באַזעצט אין מיטל-כּנען, אַרום די שטעט שְׁכֶם און בֵית-אֵל, און עשו מיט זיין פאַמיליע איז אַוועק קיין דרום, נאָענט צום אַראַבישן מִדבר, וואו עס האָט זיך שפּעטער געבילדעט דאָס פאָלק אֱדוֹם.

ס'איז אָבער ניט באַשערט געווען יעקוֹבן לאַנג צו בלייבן אינם לאַנד כּנַעַן. אין זיין פאַמיליע האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק: זיין געליבטסטער אינגערער זון, דער שיינער יוֹסֵף, איז פּלוּצים פאַרפאַלן געוואָרן. די מַעֲשֶׂה איז אַזוי געווען. יעקוֹב האָט ליב געהאַט יוספן, דאָס קינד פון זיין יונג פאַרשטאָרבענער ווייב רָחל, מער פאַר אַלע קינדער, און יוסף פלעגט זיך שטענדיג גרוים האַלטן פאַר זיינע עלטערע ברידער, אַזוי ווי ער וואָלט געווען דער בעסטער אין דער פאַמיליע. דערפאַר האָבן אים די ברידער מְקַנֵא געווען און פיינט געהאַט. איינמאָל איז יוסף געקומען אין פעלד, וואו די ברידער האָבן געפּיטערט

זייער שאָף, האָבן זיי אים געכאַפּט און אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב פאַרבייגייענדיקע אַראַבישע וואַנדערער האָבן אַרויסגעשלעפּט יוספן פון גרוב און אַוועקגעפירט אים ווייט, קיין מִצרַיִם, וואו זיי האָבן אים פאַרקויפט פאַר אַ קנעכט. דעם פאָטער יעקובן האָבן די ברידער געזאָגט, אַז יוסף איז פאַרפאַלן געוואָרן; זיי האָבן אויך ניט געוואוסט, וואָס ס'טוט זיך מיט אים אין די ווייטע לענדער.

אין מִצרַיִם האָט יוסף די ערשטע צייט געדינט ווי אַ קנעכט אין הויז ביי אַ רייכן האַר פּוטיפַר, דעם שעף פון דער קיניגלעכער לייב-וואַך. איינמאָל האָט ער זיך צעקריגט מיט פּוטיפרס ווייב, און מען האָט אים דערפאַר באַשטראָפט און אַריינגעזעצט אין תּפיסה (גע-פענגעניש). דאָ האָבן זיך אַלע געוואונדערט אויף יוספס קלוגשאַפט און זיין קונסט „פּותר חָלום" זיין, דאָס הייסט טרעפן דעם באַטייט פון אַ חָלום, וואָס אַ מענטש האָט געזען אין שלאָף, און פאָראויסזאָגן אויף דעם גרונד די צוקונפט פון דעם מענטשן. וועגן דעם האָט מען דער-ציילט דעם קיניג פון מִצרַיִם, פַּרעהן. איינמאָל האָט זיך דעם קיניג געחלומט, אַז זיבן פעטע בהמות האָבן זיך געפּאַשעט אין גראָז מיט זיבן מאָגערע און די מאָגערע האָבן אויפגעגעסן די פעטע. קיינער פון דעם קיניגס טרעפער (מְכַשפים) האָט ניט געקענט זאָגן, וואָס באַטייט דער חָלום. האָט מען געבראַכט יוספן פון דער תּפיסה, און ער האָט געזאָגט: זיבן פעטע בהמות באַטייטן, אַז עס וועלן קומען זיבן זאַטע יאָרן מיט אַ גרויסער גערעטעניש אויף די פעלדער, און זיבן דאַרע בהמות באַטייטן, אַז דערנאָך וועלן קומען זיבן הונגער-יאָרן, ווייל אויף די פעלדער וועט גאָרניט וואַקסן; אָט דאָס האָט גאָט אָנגעזאָגט אין חָלום דעם קיניג, כּדי ער זאָל הייסן מען זאָל אין די זאַטע יאָרן אָפּשפּאָרן ברויט פאַר די ווייטערדיקע שלעכטע יאָרן און דאַן וועט דאָס פאָלק ניט הונגערן. דעם קיניג איז די קלוגע עֵצָה געפעלן געוואָרן; ער האָט יוספן תּיכּף באַפרייט פון תּפיסה און האָט אים באַ-שטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער איבערן גאַנצן לאַנד, כּדי ער זאָל קענען דורכפירן דעם פּלאַן פון פאַרזאָרגן דאָס פאָלק מיט ברויט. און יוסף האָט טאַקע דורכגעפירט: ער האָט אָנגעזאַמלט אין די קיניגלעכע שפּייכלער אַזוי פיל תּבואָה, אַז אַפילו פון אַנדערע לענדער פלעגט מען קומען קיין מִצרַיִם קויפן ברויט.

אין יענער צייט איז געווען אַ הונגער אין דעם לאַנד כּנען. האָט יעקבֿ געשיקט זיינע קינדער קיין מִצרַיִם איינקויפן דאָרטן ברויט. זיינען זיי געקומען צום פאַרוואַלטער, ניט ווויסנדיק, אַז דאָס איז זייער פאַרפאַלענער ברודער יוסף; ער האָט אָבער זיינע ברידער דערקענט. נאָכדעם ווי ער האָט זיי אַביסל אָנגעשראָקן, האָט ער צו זיי געזאָגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכן איר האָט אַמאָל פאַרטריבן קיין מִצרַיִם, אָבער שרעקט זיך ניט, ווייל גאָט אַליין האָט מיך אַהער געשיקט צו ווערן אייער שפּייזער. פאָרט צוריק אַהיים און ברענגט אַהער אונזער אַלטן פאָטער, וועלן מיר דאָ לעבן צוזאַמען“. יעקבֿ איז געווען גליקלעך, ווען מ'האָט אים אָנגעזאָגט, אַז יוסף לעבט. ער האָט איבערגעוואַנדערט מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין מִצרַיִם און האָט זיך באַזעצט אין דעם לאַנד ג ו ֹ שֶׁ ן, וואו די פאַמיליע האָט זיך פאַרנומען מיט פּיצוכט אַזוי ווי אין כּנען.

---

2. די „בּני־יִשׂרָאֵל“ אין מִצרַיִם; קנעכטשאַפט און באַפרייונג

פיל יאָרן האָבן יעקובֿס קינדער און קינדס־קינדער, די „בּני־יִשׂרָאֵל“, געלעבט אין מִצרַיִם. יעקבֿ איז שוין לאַנג געשטאָרבן, יוסף און זיינע ברידער אויך, אָבער די פאַמיליעס פון אַלע צוועלף ברידער האָבן זיך פאַרמערט; עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע מִשפּחות אָדער שְׁבָטִים, און דאָס לאַנד גושֶׁן איז געווען פול מיט די בּני־יִשׂרָאֵל. דאָ האָבן זיך די עגיפּטער דערשראָקן: דער נייער קיניג פון מִצרַיִם האָט מורא געהאַט, אַז די פרעמדע וואַנדערער זאָלן ניט פאַרנעמען און באַהערשן דאָס גאַנצע לאַנד. האָט ער באַשלאָסן מאַכן זיי פאַר קנעכט. ער האָט געבויט נייע שטעט און האָט צוגעצוינגן צו דער אַרבעט קנעכט פון פרעמדע לענדער, צווישן זיי אויך אידישע איינוואוינער פון לאַנד גושֶׁן. זיי האָבן געבויט צוויי שטעט פּיתום און רַעמסס, די לעצטע אויפן נאָמען פונם גרויסן קיניג ראַמזעס דעם צווייטן. מען האָט אויפגעשטעלט אויפזעער, וואָס האָבן זיי געטריבן צו דער אַרבעט: קנעטן ליים, מאַכן ציגל און בויען די געוואַלדיקע בּנינים. אָבער וואָס מער מען האָט געפּייניקט די בּני־יִשׂרָאֵל, אַלץ מער האָבן זיי זיך פאַרמערט, און

דער בייזער קיניג פַּרעה האָט אויסגע־טראַכט אַ נייע גזירה: מען זאָל אַלע ניי־געבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין דעם גרויסן טייך נ י ל ו ס און נאָר מיידלעך זאָל מען לאָזן לעבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קלאָג פון אידישע מוטערס, ביי וועמען מען פלעגט אָפּנעמען זייערע קינדער; יונגע מוטערס פלעגן אָפּט באַהאַלטן פון דער עגיפּ־טישער פּאָליציי זייערע ערשט געבאָרענע אינגלעך. איין מוטער האָט אָפּגעטאָן אַזאַ זאַך: זי האָט אַריינגעלעגט איר קינד אין אַ קאָרב און האָט דאָס אַוועקגעשטעלט אין די געדיכטע גראָזן אויפן ברעג טייך. איינ־מאָל איז פּרעהס טאָכטער מיט אירע דינסטן געגאַנגען צום טייך באָדן זיך און האָט באַמערקט דעם קאָרב אין גראָז, אויפ־געעפנט און דערזעען אַ קליין אינגעלע, וואָס האָט געוויינט. דעם קיניגס טאָכטער האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ אידיש קינד, אָבער זי האָט אים געוואָלט ראַטעווען פון טויט. זי האָט געהייסן רופן אַ אידישע פרוי, וואָס איז גראָד געווען דעם קינדס מוטער, און אָפּגעגעבן איר זי זאָל אים האָדעווען. מען האָט דעם אינגעלע אַ נאָמען געגעבן מ ו שֶׁ ה, און ער איז געוואַקסן אונטער דעם שוץ פון דער קיניגלעכער פאַמיליע.

ווען מוֹשֶׁה איז אויסגעוואַקסן, האָט ער זיך אָנגעהויבן צוקוקן צום לעבן פון זיינע ברידער און דערזעען, ווי זיי ליידן פון שווערער אַרבעט און קנעכטשאַפט. איינ־מאָל גייט ער אַרום אין פעלד און זעט, ווי אַן עגיפּטער שלאָגט אַ אידן; האָט דער יונגער

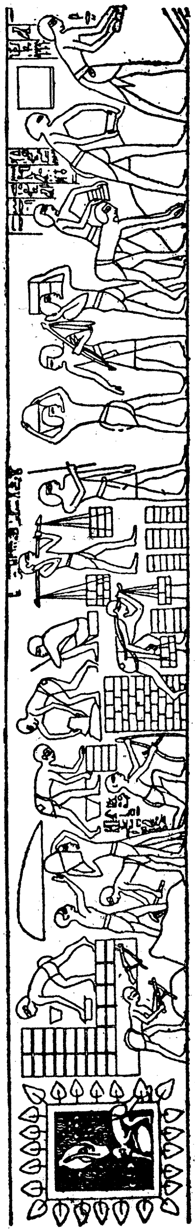
4. קנעכט אין מצרים קנעטן ליים און מאַכן ציגל

מוֹשֶׁה אַזוֹי אַ קלאַפּ געטאָן דעם שלאָגער, אַז יענער איז געפאַלן טויט אויפן אָרט. דערפון האָט זיך דערוואוּסט פּרעה און געוואָלט באַשטראָפן מוֹשֶׁהן. מוֹשֶׁה איז אָבער אַנטלאָפן אין דעם נאָענטן מִדְבָּר און איז דאָרטן אַריין אין אַ פאַסטוּכער־פאַמיליע. איינמאָל — דערציילן די אַלטע ספרים — איז ער אַוועקגעגאַנגען מיט זיינע סטאַדעס גאָר וויט, ביז צום באַרג סִינַי. דאָ האָט ער דערזעען, ווי אַ דאָרנבוים ברענט און ברענט און דאָך ווערט ער ניט פאַרברענט. מיטאַמאָל דערהערט ער אַ קול פון

5. דאס קינד מושה אין קאָרב אויפן ברעג נילוס

דעם דאָרנבוים: „מוֹשֶׁה, מוֹשֶׁה, זאָלסט ניט צוגיין נאָענט! נעם אַראָפּ די שיך פון די פיס, וואָרעם דו שטייסט אויף אַ הייליקן אָרט. איך בין דער גאָט פון אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעֲקוֹב. איך האָב דערזעען, ווי מען פייניקט מיין פאָלק אין מִצְרַיִם, איך האָב דערהערט זיין געשריי און בין געקומען באַפרייען אים פון זיין קנעכטשאַפט און אַרויספירן אין אַ לאַנד, וואָס טריפט מיט האָניק און מילך. איך וועל דיך שיקן צו פַּרעהן, דו וועסט אים זאָגן, ער זאָל אַרויסלאָזן מיין פאָלק יִשְׂרָאֵל פון מִצְרַיִם, און דאַן וועט איר מיר דינען אויף דעם דאָזיקן באַרג“. מיט ציטערניש האָט מוֹשֶׁה אַ פרעג געטאָן: „ווי זאָל איך דיין נאָמען אָנרופן, אַז איך וועל

קומען צו מיינע ברידער?" דאָ האָט זיך ווידער דערהערט אַ קול: „מען רופט מיך דער, וואָס איז געווען און וועט אייביק זיין; זאָג דיינע ברידער, אַז יַהוָה (דער אייביקער), דער גאָט פון די עִברים, האָט דיך געשיקט און געהייסן אַוועקפירן זיי אין דעם מִדבר. אויב פַּרעה וועט אייך ניט לאָזן, וועל איך אים אָנטאָן גרויסע צָרות".

מוֹשֶׁה האָט זיך אומגעקערט אין מִצרַיִם צו זיינע פאַרקנעכטעטע ברידער און האָט זיי דערציילט, וואָס ער האָט געהערט פון גאָט, און די בני־יִשׂרָאֵל האָבן זיך זייער דערפרייט. אַז ער איז אָבער געקומען צו פַּרעהן און געבעטן ער זאָל אַרויסלאָזן די בני־יִשׂרָאֵל פון זיין לאַנד, ווייל זיי ווילן דינען זייער גאָט אין דעם מִדבָּר, האָט דער קיניג אַ געשריי געטאָן: אײַער גאָט קען איך ניט און אײַער פאָלק וועל איך ניט אַרויסלאָזן. גייט אַוועק און שטערט ניט מיינע קנעכט אין דער אַרבעט!" און ער האָט געהייסן, מען זאָל די בויער פאַרגעבן נאָך שווערערע אַרבעט. דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן אין מִצרַיִם שרעקלעכע פּלאָגן (מַכּות): דאָס וואַסער אין טייך איז געוואָרן רויט ווי בלוט און מ'האָט עס ניט געקענט טרינקען; זשאַבעס (פרעש) האָבן באַדעקט די גאַנצע ערד, לייז האָבן געביסן לייבער פון מענטשן, היישעריקן האָבן אויפגעפרעסן די תבואה אויף די פעלדער, אין לאַנד איז געוואָרן אַזאַ פינסטערניש, אַז מענטשן האָבן דריי טעג ניט געזען איינער דעם אַנ־

6. ראַמזעס II. פַּרעה פון מִצרַיִם.

דערן, און צום סוף האָבן אין די עגיפּטישע פאַמיליעס אָנגעהויבן אויס־שטאַרבן די עלטערע קינדער. נאָך יעדער מַכּה פלעגט פַּרעה צוזאָגן באַפרייען די בְּנֵי־יִשׂרָאֵל, אויב מוֹשה וועט אויסבעטן ביי גאָט דער אומגליק זאָל אויפהערן, אָבער ווען עס איז געוואָרן בעסער, פלעגט ער ניט האַלטן וואָרט. נאָר בְּעֵת די עלטערע קינדער אין אַלע פאַמיליעס האָבן אָנגעהויבן אויסשטאַרבן, האָט פַּרעה געזאָגט צו מוֹשהן: „נעם, פיר אַוועק אַלע אידן פון מִצרַיִם, אָבער וואָס גיכער!" די בְּנֵי־יִשׂרָאֵל האָבן זיך באַלד צוגעגרייט צום וועג, אָפּגעבאַקט אויף גיך אָנשטאָט ברויט ניט געזויערטע מַ צ ו ת און האָבן זיך געלאָזט גיין אונטער מוֹשהס פירונג דורך דעם מִדבָּר צום רויטן יַם (יַם־סוּף). ביים ברעג ים האָט זיי אָבער אָנגעיאָגט פַּרעה מיט זיינע רייטער אויף פערד און האָט זיי געוואָלט אָפּשטעלן. מוֹשה האָט געהייסן דעם פאָלק גיין גלייך איבערן יַם, וואו דאָס וואַסער איז דעמאָלט געווען ניט טיף, ווייל אַ שטאַרקער ווינט האָט אָפּגעטריבן דאָס וואַסער אָן אַ זייט; אָבער אַז די עגיפּטישע רייטער האָבן זיך אויך געלאָזט אין וואַסער, זיינען זיי אַריינ־געפאַלן אין די טיפענישן און דערטרונקען געוואָרן מיט זייערע פערד. דאָ האָבן די בְּנֵי־יִשׂרָאֵל דערפילט מיט פרייד, אַז זיי זיינען שוין מער ניט קיין קנעכט, נאָר פרייע מענטשן.

---

3. מוֹשה רַבֵּנוּ און די וואַנדערונג אין מִדבָּר

אַ לאַנגע צייט האָבן די באַפרייטע געוואַנדערט אין דעם מִדבָּר, וואו עס האָט זיי אָפט געפעלט וואַסער און ברויט. צוערשט האָט זיי מוֹשה צוגעפירט צו יענעם באַרג סִינַי, וואו ער האָט אַמאָל געהערט דעם אָנזאָג ווענן אַ פריי פאָלק, וואָס גלויבט אין איין איינציקן גאָט. ער האָט געוואָלט, אַז דאָס פאָלק אַליין זאָל דערהערן ביים הייליקן באַרג ווי צו גלויבן און צו לעבן אויף דער וועלט. איינמאָל האָט זיך דער גאַנצער באַרג סִינַי באַדעקט מיט געדיכטע וואָלקנס, עס האָט געדונערט און געבליצט, דער שפּיץ באַרג האָט ווי געברענט אין פלאַ־מען און פון דאָרטן האָט זיך דערהערט אַ קוֹל, וואָס האָט געזאָגט:

1. איך בין יַהֹוֶה (דער אייביקער), דער גאָט, וואָס האָט דיך אַרויס־געפירט פון מִצרַיִם.

2. זאָלסט קיין אַנדערע געטער ניט האָבן חוץ מיר, ניט מאַכן זיך קיין אָפּגעטער אָדער בילדער און ניט בוקן זיך צו זיי.
3. זאָלסט ניט שווערן ביי גאָטס נאָמען פאַר אַ פאַלשער זאַך.
4. האַלט הייליק דעם טאָג שבת. זעקס טעג אין וואָך זאָלסטו אַרבעטן און דעם זיבעטן טאָג רוען מיט דיינע קינדער, דיינע קנעכט און דיין פי.
5. זאָלסט אַכטן דיין פאָטער און מוטער, וועסטו לאַנג לעבן.
6. זאָלסט ניט טויטן קיין מענטשן.

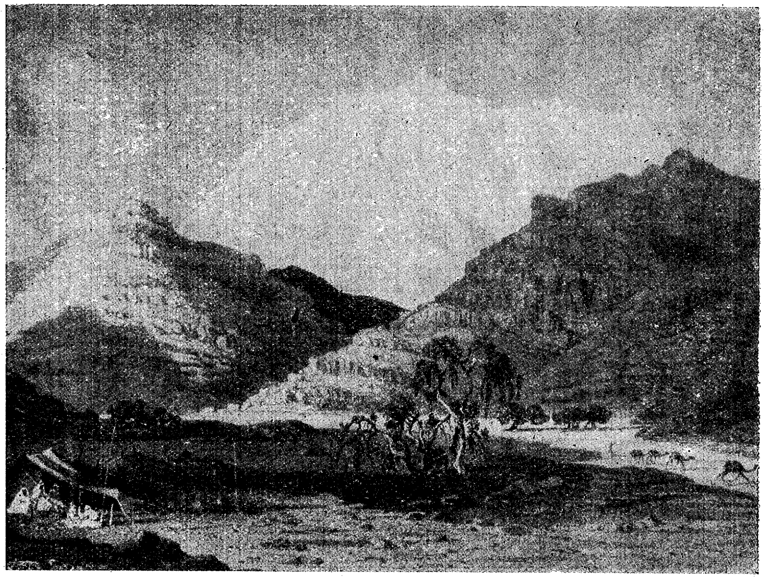

7. דער באַרג סיני

7. זאָלסט ניט זיין אויסגעלאַסן.
8. זאָלסט ניט גנבענען.
9. זאָלסט ניט עדות זאָגן פאַלש קעגן אַ מענטשן.
10. זאָלסט ניט באַגערן דאָס הויז פון אַן אַנדער מענטשן און אַלץ, וואָס יענעם געהערט.

דאָס זיינען געווען די „צען געבאָטן“ („עשׂרת הדברות“), די ערשטע געזעצן פון ריינעם גלויבן און מאָראַל, אָן וועלכע ס'איז אומ-

מעגלעך אַ צוזאַמענלעבן פֿון מענטשן. ניט טויטן, ניט גנבֿענען, ניט זאָגן קיין ליגן, ניט אָפּנעמען בײַ יענעם וואָס אים געהערט, אַכטן פֿאָטער און מוטער, אָפּרוען איין טאָג אין וואָך פֿון דער אַרבעט, ניט בוקן זיך צו אָפּגעטער פֿון שטיין און האָלץ, נאָר גלויבן אין איין גאָט, וואָס פֿירט אָן מיט דעם אידישן פֿאָלק — דאָס אַלץ האָבן די בני־ישׂראל געהערט פֿון זייער פֿירער משה רבינו („משה אונזער לערער") באַלד ווי זיי זײַנען אַרויס פֿון קנעכטשאַפֿט צו אַ פֿרײַ לעבן. משה האָט אויסגעקריצט די צען געבאָטן אויף שטיינערנע טאָוולען („לוחות"), כּדי יעדערער זאָל זיי געדענקען און פֿאָלגן.

אָבער ניט אַלע אין פֿאָלק האָבן זיך געקענט דערהויבן צו די געדאַנקען פֿון דעם גרויסן לערער. געווען פֿיל מענטשן, וואָס האָבן ניט

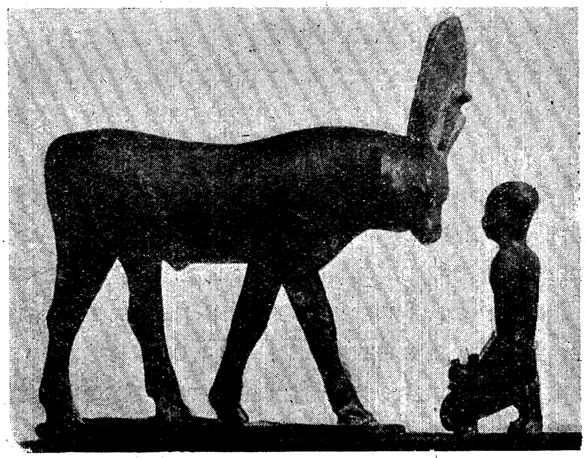

8. דאָס קאַלב אַפּיס (עגל)

געקענט גלויבן אין אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט. אין מצרים האָבן זיי געזען, ווי מענטשן בוקן זיך צו אַן אָפּגאָט אין געשטאַלט פֿון אַן אָקס אָדער אַ קאַלב. האָבן זיי זיך אויך אויסגעגאָסן פֿון גאָלד אַ בילד מיט דער צורה פֿון אַ קאַלב (דאָס גאָלדענע קאַלב, דער עגל), האָבן געטאַנצט אַרום אים און געשריען: אָט איז אונזער גאָט, וואָס האָט אונז אַרויסגעפֿירט פֿון מצרים! ווי נאָר משה האָט דאָס דערזען, האָט ער פֿון כּעס און האַרצווייטאָק צעבראָכן די לוחות, וואו עס איז געווען

אויסגעקריצט אויך דער געבאָט, אַז מען טאָר זיך ניט בוקן צו אַ בילד. שפּעטער אָבער האָט ער זיך באַרואיקט: ער האָט פאַרשטאַנען, אַז ניט אַזוי גיך קען זיך אַ פאָלק צופּאַסן צו אַ נייער אָרדענונג. ער האָט געמאַכט נייע לוחות און האָט זיי אַריינגעלעגט אין אַ שיינעם קאַסטן (אָרון), וואָס איז געשטאַנען אין אַ באַזונדער געצעלט (מִשכָּן). דאָס איז געווען דער קליינער טעמפּל פון די בּנֵי־יִשׂרָאֵל; מען פלעגט אים אַריבערטראָגן פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן ביי אַלע וואַנדערונגען אין דעם מִדבָּר.

פערציק יאָר האָבן די בּנֵי־יִשׂרָאֵל געוואַנדערט אין דעם גרויסן מִדבָּר צווישן מִצרַיִם און כּנַעַן. מושה האָט צוגעזאָגט אַריינפירן זיי אין כּנַעַן אָדער פּאַלעסטינע, דאָס לאַנד, וואו עס האָבן געלעבט אַמאָל די פאָלק־פאָטערס (די „אָבות") אַבֿרָהָם, יִצחָק און יַעקוב; אָבער אויף די גרעניצן פון דרום־כּנַעַן האָבן זיך באַזעצט די פעלקער עמון, מואָב און אֶדום און ניט געוואָלט דורכלאָזן די בּנֵי־יִשׂרָאֵל. האָט מען זיך געמוזט לאַנגזאַם צורוקן צום מזרח־גרעניץ, וואו עס האָבן זיך געצויגן ברייטע סטעפּעס ביז צום טייך יַרדֵן („עבר הַיַרדֵן"). דאָ האָבן זיך די בּנֵי־יִשׂרָאֵל צעטיילט אויף צוועלף גרופּעס אָדער שבָטים. יעדער שֵבֶט איז געווען ווי אַ גרויסע מִשפָּחָה, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם נאָמען פון איינעם פון די צוועלף יַעקובס קינדער: שֵבֶט ראובֵן, שֵבֶט יהודָה, שֵבֶט לֵוִי און אַזוי ווייטער; דער שבט יוֹסֵף איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן, וואָס האָבן זיך גערופן מיט די נעמען פון יוסֵפס זין: אֶפרַיִם און מנַשֶה. אַלע שבָטים זיינען געגאַנגען באַוואָפנט, יעדער אונטער זיין פאָן: זיי האָבן זיך געמוזט שיצן קעגן די ווילדע מִדבָּר־פעלקער און צוגרייטן זיך צו אַ מלחמה מיט די כּנַעַן־פעלקער, וואָס האָבן ניט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך די בּנֵי־יִשׂרָאֵל. די ערשטע מלחמה האָט אויסגעבראָכן אויף דער מזרח־זייט פון יַרדֵן: די יִשׂראֵלים האָבן פאַרטריבן פון דאָרטן דאָס קריגערישע פאָלק אֶמוֹרִים און האָבן פאַרנומען אַ שטיק לאַנד נאָענט צו עמון און מואָב. דאָ האָבן זיך באַזעצט עטלעכע שבטים, ווייל דאָס לאַנד איז געווען זייער גוט צו פיטערן הויז־פי. אַלע אַנדערע שבטים האָבן געמוזט וואַרטן ביז וואַנען זיי וועלן קענען אַריבערגיין דעם יַרדֵן און אַריינדרינגען אין דעם אינעווייניקסטן כּנַעַן, וואו עס האָבן אַמאָל געלעבט די אָבות.

דעם גרויסן פֿאָלק־פֿירער מושהן איז אָבער ניט געווען באַשערט אַריינפֿירן אַלע אידן אין דאָס „צוגעזאָגטע לאַנד“. ער איז שוין געווען אַלט און האָט געפֿילט, אַז אינגיכן וועט ער שטאַרבן. פֿאַר זיין טויט האָט ער פֿאַרזאַמלט די עלטסטע פֿון פֿאָלק און האָט זיי געלערנט ווי צו לעבן אין דעם נייעם לאַנד לויט די געזעצן פֿון פֿרייהייט און גערעכ-

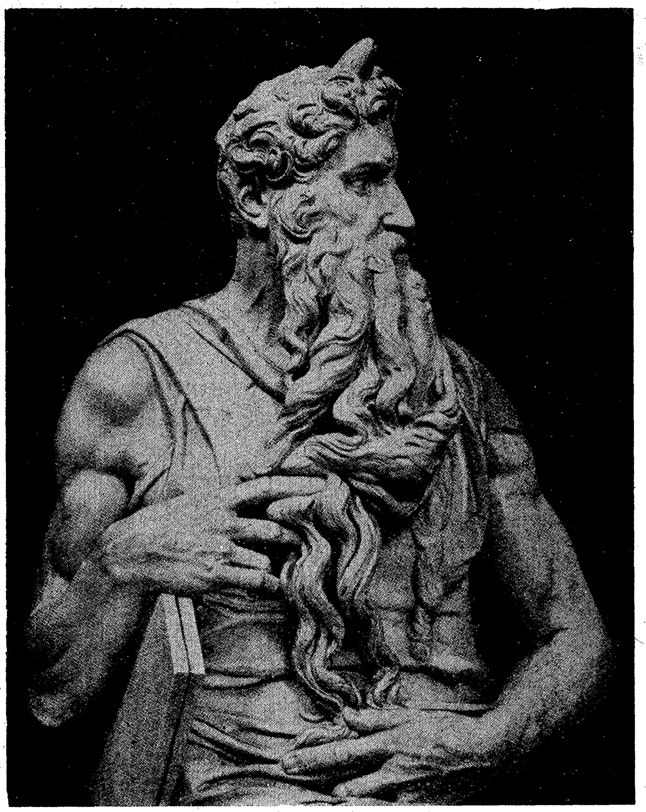

9. מושה רַבֵּנו

טיקייט. פֿאַר אַ פֿירער האָט ער באַשטימט זיין יונגן פֿריינד יהושע בֶּן נון. דערנאָך איז מושה אַרויפֿגעגאַנגען אויף דעם שפּיץ פֿון באַרג נבו און באַקוקט פֿון דער הויך דאָס גאַנצע לאַנד כּנַען אויף ביידע זייטן פֿון יַרדן. אין טיפֿן טרויער איז ער דאָ געשטאַנען, ביז

וואַנען די כּוחות זיינען אים אויסגעגאַנגען און ער איז געשטאָרבן. דאָס פֿאָלק ישׂראל האָט דרייסיק טעג נאָכאַנאַנד באַוויינט דעם טויט פֿון דעם גרויסן באַפֿרייער און לערער, וואָס האָט אים אויסגעטיילט פֿון די אַרומיקע פֿעלקער און באַוויזן אַ נייעם וועג אין לעבן.

---

4. ווי פֿון כּנַען איז געוואָרן אֶרץ־ישׂראל; די שופֿטים־צייט

צו יענער צייט איז דאָס לאַנד כּנַען אָדער פּאַלעסטינע, צווישן מיטללענדישן יַם און דעם טייך יַרדן, געווען באַזעצט מיט קליינע פֿעלקער, וואָס יעדער פֿון זיי האָט געהאַט זיין פֿירשט אָדער „מֶלֶך“. ווען די בני־ישׂראל זיינען צוגעגאַנגען צום יַרדן אונטער דער פֿירונג פֿון יהושוּע, זיינען די כּנַענים ניט געווען צוגעגרייט צו מִלחמה. ניט ווייט פֿון יַרדן איז געשטאַנען די באַפֿעסטיקטע שטאָט י ר י ח וֹ; די בני־ישׂראל האָבן די שטאָט באַלאַגערט; זיבן טעג האָבן זיי געשטורעמט די פֿעסטונג, ביז וואַנען די ווענט זיינען איינגעפֿאַלן און די באַלאַגערער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטאָט. אין גאַנץ כּנַען האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עס גייט אַ גרויסע אַרמיי, וואָס וויל אָפּנעמען דאָס לאַנד און פֿאַרטרייבן די אַלטע איינוואוינער. די שוואַכע פֿעלקער האָבן זיך דערשראָקן, און עטלעכע פֿון זיי האָבן אַליין אַריינגעלאָזן די בני־ישׂראל אין זייערע שטעט און דערפֿער. יענע אָבער, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן, האָבן געהאַט אַ מַפּלה: די בני־ישׂראל האָבן זיי צעשלאָגן, אַ טייל פֿאַרטריבן און אַ טייל געלאָזט אויף די ערטער אַלס אונטערטעניקע.

נאָך אַ לאַנגער צייט פֿון מִלחָמות האָבן זיך די אידישע שבָטים באַזעצט אין לאַנד כּנַען, וואָס אַזוי אַרום געוואָרן „ישׂראלס לאַנד“ (אֶרץ־ישׂראל). זיי האָבן צעטיילט צווישן זיך דאָס לאַנד: יעדער שֵבֶט האָט באַקומען זיין חֵלֶק. חוץ די פּאָר שבטים, וואָס זיינען געבליבן אויף יענער זייט יַרדן (ראוּבֵן און גָד), האָבן זיך איינמיטן לאַנד באַזעצט די צוויי גרויסע שבטים אֶפרַיִם און מנַשֶה; אין דָרום — יהוּדָה און בּינימין; אין צָפון — נַפתָלי, אָשֵר, ישָׂכָר און זבוּלון; נאָר איין שֵבט לֵוי האָט ניט באַקומען זיין אייגענעם חֵלֶק און איז געווען צעזייט צווישן די איבעריקע שבָטים. נאָך יהושוּעס טויט איז ביי די בני־ישׂראל ניט

געווען קיין אלגעמיינער פאָלק־פירער, נאָר יעדער שבט האָט זיך גע־האַט זיין פירער אָדער שופט (ריכטער). מיט דער צעריסנקייט פון אידישן פאָלק פלעגן זיך באַנוצן די פרעמדע פעלקער און אָנפאַלן אויף דעם אָדער יענעם אידישן שבט, כדי אָפּנעמען ביי אים צוריק זיין שטיק לאַנד. אין אַזעלכע שלעכטע ציימן פלעגן זיך פאַראייניקן עטלעכע שבטים אין איין בונד, אונטער דער פירונג פון א העלדישן שופט, א „גיבור“, און צוזאַמען פלעגן זיי מלחמה האַלטן מיט די פרעמדע און באַפרייען זיך פון זייער הערשאַפט.

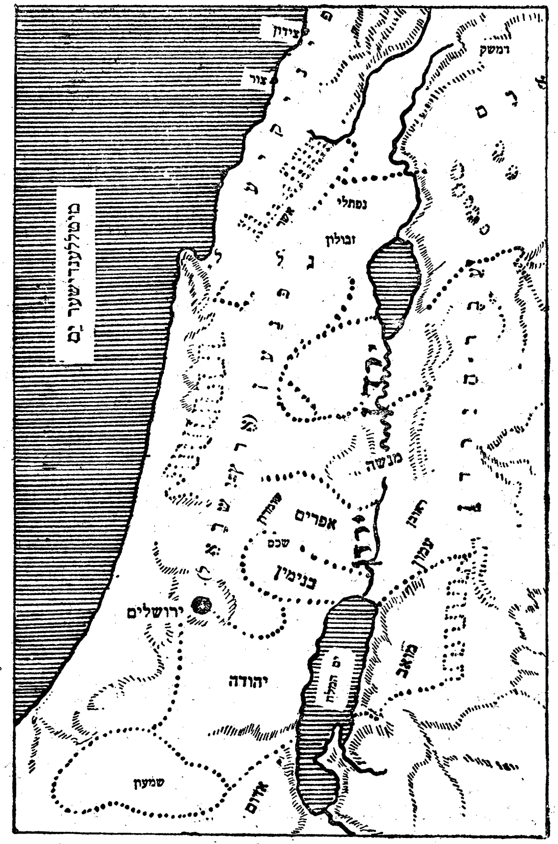

10. קאַרטע פון כנען (פאַלעסטינע) מיט די 12 שבטים

אַזאַ מעשה איז געשעען דאָן אין צפון־טייל פאַלעסטינע, וואו דער שבט נפתלי און אנדערע האָבן געלעבט צווישן פרעמדע פעלקער. איינמאָל האָט א קריגפירער מיטן נאָמען סיסרא אָנגעזאַמלט א גרויסן חיל און אנגעהויבן יאָגן און דריקן דעם שבט נפתלי און די אַרומיקע אידישע שבטים. פון צפון זיינען אידן געלאָפן אין די שטעט פון דעם מיטעלן שטאַרקן שבט אפרים. צו יענער צייט האָט אויפן באַרג אפרים געלעבט א קלוגע פרוי מיטן נאָמען דבורה. זי איז געווען א „נביאה“,

אַ באַגייסטערטער מענטש, וואָס רעדט אין נאָמען פֿון גאָט. זי האָט גערופֿן די בּני־אֶפֿרַים קומען צו הילף זייערע ברידער אין צָפֿון און האָט אָנגעשטעלט דעם פֿירער בָּרָק (דער נאָמען הייסט „בּליץ") פֿון שבט נַפּתָּלי בּראש פֿון דער אידישער אַרמיי, וואָס איז געגאַנגען אויף אַ מִלחמה מיט סיסראָן. דבורה איז אויך מיטגעגאַנגען מיט דער אַרמיי. די גיבּורים פֿון ישׂרָאֵל האָבּן צעשלאָגן סיסראָס חַיִל; סיסראָ אַליין איז אַנטלאָפֿן און באַהאַלטן זיך אין אַ צעלט פֿון איינער אַ פֿרוי; זי האָט אים אָבער אין שלאָף דערהרגעט מיט אַ פּלאָקן. דבוֹרָה האָט באַזונגען די דאָזיקע באַפֿרייונג פֿון פֿאָלק אין אַ שיינעם ליד, וואָס הייבּט זיך אָן מיט די ווערטער: „איך זינג צום גרויסן גאָט פֿון ישׂרָאֵל. עס איז ניט געווען קיין פֿירער ביי ישׂראל, ביז וואַנען איך, דבורה, בּין גע־קומען ווי אַ מוטער אין ישׂראל!"

שפּעטער האָט ווידער אויסגעבּראָכן אַ קריג קעגן די נאָמאַדן, וואָס פֿלעגן קומען פֿון מִדבּר אויף זייערע קעמלען, אָנפֿאַלן ווי היישעריקן אויף אידישע פֿעלדער און אַוועקפֿירן די תּבוּאָה מיט די בּהֵימוֹת. דער פֿירער אין קריג איז געווען ג י ד ע ו ן פֿון שבט מנַשֶׁה. אויף זיין רוף האָבּן זיך פֿאַרזאַמלט טויזנטער קריגער, נאָר ער האָט אויסגערופֿן: „ווער עס האָט מורא גיין אויף אַ מלחמה, זאָל בּעסער זיך אומקערן אַהיים!" די שוואַכע זיינען אַוועק, און אַרום דעם פֿירער זיינען גע־בּליבּן דריי הונדערט העלדן, מיט וועמען ער האָט אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן ניצָחוֹן: די נאָמאַדישע רויבער זיינען אינגאַנצן פֿאַרטריבּן געוואָרן פֿון לאַנד. די עלטסטע פֿון פֿאָלק זיינען געקומען צו גידעוֹנען און געבּעטן אים, ער זאָל ווערן אַ קיניג אין ישׂראל, נאָר ער האָט געענטפֿערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלן הערשן איבּער אייך; גאָט איז אייער קיניג".

איינמאָל ביי אַזאַ קריג מיט פֿיינדלעכע פֿעלקער האָט זיך געטראָפֿן אַ טרויעריקע מעשה. דער פֿירער פֿון די אידישע פּאַסטוכער־שבטים אויף יענער זייט פֿון ירדן („עֵבֶר הַיַּרדֵן"), יִפתָּח פֿון גילעד, האָט מִלחמה געהאַלטן מיט דעם שכֵנישן פֿאָלק עמון, וואָס האָט געוואָלט אָפּנעמען דאָס לאַנד ביי אידן. אין רעכטן בּרען פֿון דער מלחמה האָט יפתָּח אַרויסגעזאָגט אַזאַ וואָרט: „אויב גאָט וועט געבּן און מיר וועלן בּאַזיגן דעם פֿיינד, וועל איך, צוריקקערענדיק זיך אַהיים, אים בּרענגען פֿאַר

אַ קָרבּן דאָס ערשטע, וואָס וועט מיר אַרויסגיין אַנטקעגן פון מיין הויז". גראָד האָט זיך אַזוי געטראָפן, אַז די ערשטע, וואָס האָט באַגעגנט יפתּחן, איז געווען זיין יונגע איינע טאָכטער. אַז דער פאָטער האָט איר דערציילט וועגן זיין אומגליקלעכן נדר, האָט די טאָכטער געענטפערט: „וואָס דו האָסט צוגעזאָגט מוזט דו טאָן. לאָז מיך נאָר אָפּ אויף צוויי חדשים אין די בערג, איך וועל דאָרטן צוזאַמען מיט מיינע חבֿרטעס באַקלאָגן מיין יונג לעבן". אַזוי איז אָפּגעשניטן געוואָרן אַ יונג בליענד לעבן איבער אַ ווילדן גלויבן, וואָס האָט זיך נאָך געהאַלטן ביי די אַרומיקע פעלקער און אויך ביי אַ טייל פון אידישן פאָלק, אַז גאָט וויל מענטשלעכע קרבּנות. שפּעטער זיינען אַזעלכע מנהגים ביי אידן אינגאַנצן פאַרשוואונדן געוואָרן.

נאָכדעם האָט אַ נייער בייזער פיינד אָנגעהויבן דריקן די שבֿטים אין די דרום-לענדער, נאָענט צום ים. דאָ האָבן זיך באַזעצט די פּלישתּים אין עטלעכע שטעט (עזה, אשקלון און אַנדערע) און האָבן געהערשט איבער די שבטים דן און יהודה. איינער אַ שטאַרקער העלד פון שבט דן, שמשון דער גיבור, האָט געקעמפט קעגן די פּלישתּים דערמיט, וואָס ער אַליין פלעגט זיי אָנטאָן צרות אין פאַרשיידענע ערטער. איינמאָל האָט ער געכאַפּט דריי הונדערט פוקסן, צוגעבונדן זיי צו די עקן ברענענדיקע פאַקעלן און געלאָזט אויף די פּלישתּישע פעלדער, איז דאָרטן די גאַנצע תּבֿואה פאַרברענט געוואָרן. ווען די פּלישתּים האָבן אים דערזעען אין דער שטאָט עזה און האָבן פאַרשלאָסן די טויערן פון שטאָט, כּדי ער זאָל ניט קענען אַרויסגיין, האָט שימשון שטילערהייט ביינאַכט אַראָפּגעריסן די טויערן מיט די ריגל און שלעסער, אוועקגעטראָגן זיי אויף אַ באַרג און אַליין זיך רואיק אוועקגעגאַנגען. די פּלישתּים האָבן זיך געוואונדערט אויף אַזאַ גבֿורה און האָבן איינגערעדט שימשונס פּלישתּישע ווייב דלילה, זי זאָל זיי העלפן כאַפּן דעם אידישן גיבור. דלילה האָט געפרעגט ביים מאַן: „זאָג מיר, אין וואָס ליגט דיין גרויסער כּוח?" שימשון האָט געענטפערט: „פון קליינוויז אָן האָב איך ניט געשאָרן מיינע האָר, און ווען מען זאָל זיי אָפּשערן, וועל איך אָנווערן מיין קראַפט". האָט אים דלילה אין שלאָף אָפּגעשניטן די לאַנגע האָר און אָנגעזאָגט אירע פּלישתּישע פריינד, זיי זאָלן קומען. האָבן אים די פּלישתּים געכאַפּט, אויסגעשטאָכן

די אויגן און אַ געשמידטן אין קייטן אַריינגעזעצט אין תּפיסה. איינמאָל האָבן זיי געבראַכט דעם בלינדן העלד אין זייער טעמפּל, כּדי דאָס פאָלק זאָל זיך לוסטיק מאַכן איבער דעם געפאַנגענעם פיינד. דער צעררייצטער שימשון האָט אויסגעשריען: „מיין גאָט, גיב מיר כאָטש נאָך איינמאָל כּוח און לאָמיך שטאַרבן צוזאַמען מיט די פּלישתּים!“ ער האָט זיך אָנגעכאַפּט מיט די הענט ביי די זיילן פון טעמפּל און האָט זי אַ טרייסל געטאָן. דער גאַנצער בנין איז איינגעפאַלן און האָט באַגראָבן אונטער זיך טויזנטער פּלישתּים און אויך דעם אידישן העלד.

---

5. שָאול, דער ערשטער מֶלֶך פון ישׂרָאֵל

די פּלישתּים האָבן אַלץ ווייטער פאַרשפּרייט זייער הערשאַפט און אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף די לענדער פון אֶפרַיִם, אין מיטל־כּנַען. דאָ, אין דער שטאָט שילה, איז געשטאַנען דער מִשכָּן אָדער געצעלט פון גאָט יַהוָה מיט דעם הייליקן אָרון, וואָס די בני־ישׂראל האָבן אַריבערגעטראָגן פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן וואַנדערנדיק אין דעם מִדבָּר. דער כּוהן (פּריסטער) איז דאָ געווען עֵלִי, וואָס איז אויך געוואָרן דער „שופט“ פון די שבטים אין מיטל־כּנַען. ער פלעגט תּמיד אויפמונטערן דאָס פאָלק צום קאַמף מיט די פרעמדע אונטערדריקער, אָבער ניט אַלעמאָל האָט דאָס געהאָלפן. איינמאָל האָבן זיך די פּלישתּים אַריינגעריסן אין דער הייליקער שטאָט שילה, צעשטערט דעם מִשכָּן און אַוועקגעפירט דעם הייליקן אָרון. דער אַלטער עלי איז פון שרעק און צער געשטאָרבן. דאָס האָט צוגעזען אַ יונגערמאַן פון שבט לֵוִי, מיטן נאָמען שמואֵל, וואָס האָט זיך געהאָדעוועט ביי דעם כּוהן עלי און האָט געזאָלט פאַרנעמען זיין אָרט נאָך זיין טויט. שמואֵל איז געווען אַ באַגייסטערטער מענטש, אַ נביא; ער האָט געוואָלט אויפלעבן די תּורה פון משה רַבֵּנו און געלערנט דאָס פאָלק ווי צו לעבן נאָך די געזעצן פון דער דאָזיקער תּוֹרָה; מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ הייליקן „זעער“ (רוֹאֶה), וואָס קאָן פאַראויסזעען די צוקונפט. ווען ער איז געוואָרן שופט נאָך עלים טויט, האָט ער געזוכט פירן דאָס פאָלק קעגן די פיינדלעכע פּלישתּים, אָבער ער איז ניט געווען קיין קריגסמאַן. פיל האָבן געמיינט, אַז נאָר אַ שטאַרקער קיניג און קריגסהעלד קען פאַר־

אייניקן אַלע שבטים, שאַפן אַ גרויסע אַרמיי און באַפרייען דאָס לאַנד פון די פיינד. די עלטסטע פון פאָלק זיינען געקומען צו שמואלן און גע־בעטן, ער זאָל אויפשטעלן אַ מֶלֶך, וואָס זאָל זיי פירן אין קאַמף.

איינמאָל קומט צו שמואלן אַ הויכער שיינער יונגערמאַן און זאָגט צו אים: „איך בין שָאוּל, אַ לאַנדווירט פון דער שטאָט גיבעה אין שבט בנימין, און האָב זיך איצט אַוועקגעלאָזט זוכן די אייזלען, וואָס זיינען פאַרפאַלן געוואָרן ביי מיין פאָטער; וויל איך ביי דיר פרעגן, צי וועל איך זיי געפינען". שמואל האָט זיך צוגעקוקט צו דעם שטאַרקן ענערגישן יונגערמאַן און האָט אים געזאָגט: „זאָרג ניט וועגן די אייז־לען! דיר איז באַשערט צו ווערן אַ קיניג איבער ישׂראל". באַגייסטערט דורך די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שָאוּל געשטעלט אין דער שפּיץ פון דער אידישער אַרמיי און האָט אָפּגעהאַלטן אַ גלענצנדן נִצָחוֹן איבער די עַמוֹנים, וואָס האָבן באַלאַגערט די אידישע שטאָט יָבֵש אין גילעד. אין פאָלק האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן שָאוּלן, דעם באַפרייער פון פרעמדן יאָך. אַז שמואל האָט צונויפגערופן אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין דער שטאָט מִצְפָּה און פאַרגעלייגט, מען זאָל שָאוּלן אויסקלייבן פאַר אַ מֶלֶך, האָבן זיך דערהערט באַגייסטערטע קולות: „יְחִי הַמֶּלֶךְ! זאָל לעבן אונזער קיניג!" שאולס שטאָט גיבעה איז געוואָרן די הויפּט־שטאָט פון דער נייער אידישער מלוכה.

אַזוי איז געגרינדעט געוואָרן די ע ר ש ט ע א י ד י ש ע מ ל ו כ ה אין אֶרץ־ישׂראל. דאָס איז געווען אַרום דריי טויזנט יאָר צוריק (1030 יאָר פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

די גאַנצע צייט פון שָאוּלס קיניגשאַפט איז אַריבער אין מִלְחָמוֹת מיט די פלישתים און מיט די מִדְבָּר־פעלקער (באַזונדערס מיט עמלק), וואָס פלעגן זיך אַריינרייסן אין לאַנד. צום סוף איז דער מֶלֶך מיד גע־וואָרן פון קריג־זאָרגן; אויף אים פלעגט אָפט אָנפאַלן אַ מָרָה־שחורה, אַן אומעט, מעלאַנכאָליע. האָט מען אַן עֵצָה געגעבן, ער זאָל נעמען אַ מענטשן, וואָס קען שפּילן אויף אַ פידל און מיט זיין שפּילן צעטרייבן דעם אומעט. מען האָט געבראַכט אין קיניגס הויז אַ שיינעם קלוגן יונג פון שבט יהודה, מיטן נאָמען ד ָ ו י ד, אַ פּאַסטוך פון בית־לֶחֶם, וואָס איז געווען באַרימט מיט זיין שפּילן אויפן פידל. דָוִד פלעגט פריילעך מאַכן דעם אומעטיקן קיניג און איז געוואָרן באַליבט אין הויז. אינגיכן

האָט מען זיך דערוואוּסט, אַז ער איז אויך אַ גיבּור, אַ העלד. איינמאָל בשעת אַ מלחמה האָט דער פירער פוּן די פּלישתּים, גלית, אַ הויכער און שטאַרקער העלד, אויסגערופן: „זאָל איינער פוּן אייך אַרויסגיין אין פעלד און פאַרמעסטן זיך מיט מיר; אויב ער וועט מיך שלאָגן, וועלן מיר זיין אייערע קנעכט; אויב אָבער איך וועל אים שלאָגן, וועט איר זיין אוּנזערע קנעכט“. דאַן האָט שאוּל אויסגערופן: „ווער עס וועט באַזיגן דעם פּלישתּישן העלד, וועט באַקוּמען מיין טאָכטער פאַר אַ ווייב!“ דאָ איז אַרויסגעטראָטן דוד און געזאָגט: „איך גיי, גאָט וועט מיר העלפן“. ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַנטקעגן גלית, האַלטנדיק אין האַנט אַ שטעקן און עטלעכע שטיינדלעך. גלית האָט זיך באַליידיקט און געזאָגט: „וואָס בין איך אַ הוּנט, וואָס דוּ גייסט אויף מיר מיט אַ שטעקן?“ דאָ האָט דוד אַ וואָרף געטאָן אַ שטיינדל און געטראָפן דעם ריז גלייך אין שטערן. יענער איז אַנידערגעפאַלן און זיך ניט געקענט אויפהויבן, איז דוד צוּ אים צוּגעגאַנגען, אַראָפּגעריסן פוּן אים דעם שווערד און אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ. די פיינד זיינען זיך צעלאָפן, און דוד מיט זיין חייל האָבן זיך אוּמגעקערט אַהיים. אַנטקעגן זיינען אַרויס אידישע פרויען מיט געזאַנג און טענץ און האָבן אויסגערופן: „שאוּל האָט געשלאָגן טויזנטער פיינד, דוד אָבער — צענדליקער טויזנטן!“

שאוּל האָט זיך געפרייט אויף דוידס ניצחון, אָבער ער האָט אויך מקנא געווען דעם יוּנגן גיבּור, וואָס מען שטעלט אים העכער פוּן דעם קיניג. דוד האָט חתוּנה געהאַט מיט דעם קיניגס טאָכטער מיכל, זיך באַפריינדעט מיט זיין זוּן יהונתן. נאָר מיט שאוּלן האָט ער שוין ניט געקענט לעבן בשלום, ווייל דער צערייצטער קיניג האָט אים חושד געווען, אַז ער וויל ביי אים אָפּנעמען די מאכט און ווערן אַליין קיניג. איינמאָל, בשעת אַן אָנפאַל פוּן צאָרן, האָט שאוּל געוואָרפן זיין שפּיז אויף דוידן און אים שיער ניט דערהרגעט. דוד האָט געמוּזט אַנטלויפן. אַ לאַנגע צייט האָט ער געוואַנדערט מיט אַ חברה באַוואָפנטע מענטשן אין דעם מדבּר און אין די פּלישתּישע לענדער, שאוּל האָט זיך נאָך אים געיאָגט, אָבער ניט געקענט כאַפּן.

אין דער דאָזיקער צייט האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ מלחמה צווישן אידן און פּלישתּים. שאוּל מיט זיין זוּן יהונתן זיינען אַוועק

אויף דער מלחמה, אָבער די פּלישתּים האָבן די אידישע אַרמיי צעשלאָגן, און דער קיניג מיטן זון זיינען אויך געפאַלן אין קריג. אַז מען האָט דאָס אָנגעזאָגט דָוידן, האָט ער זיך צעוויינט און געזונגען אַ טרויער־ליד אויף דעם גרויסן אומגליק: „ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן! שָאול און יהוֹנתן, געליבטע און טייערע, ניט צעשיידט אין לעבן און אין טויט! אָ, ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן!"

---

6. דָויד הַמֶלֶך אין ירושָלַיִם

די, וואָס האָבן אַמאָל געזעען דָוידס גבוּרות אין דער מלחמה, האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער מוז איצט ווערן אַ הערשער ביים פאָלק ישׂראל. צוערשט האָבן אים אָבער אָנערקענט פאַר אַ מֶלֶך נאָר די מענטשן פון זיין אייגענעם שֵבֶט יהוּדָה, און ער האָט זיך באַזעצט ביי זיי אין דער שטאָט חֶבְרוֹן. די אַנדערע שבָטים האָבן געהאַלטן, אַז לויט דעם געזעץ דאַרף שאולס זון אישבַעל זיין דער יורש פון דער קיניגלעכער מאַכט. עטליכע יאָר האָט זיך געצויגן אַ בירגער־קריג צווישן דָוידס צד און אישבַעלס צד, ביז וואַנען אישבעל איז דערמאָרדעט געוואָרן און דאָס גאַנצע פאָלק איז אַריבער אויף דוידס זייט. קיין חֶברון זיינען געקומען די עלטסטע פאָרשטייער פון אַלע שבָטים און געקרוינט דָוידן פאַר אַ מֶלֶך.

דער נייער מלך האָט זיך געשאַפן אַ נייע הויפּטשטאָט אויף די בערג פון יהודה: ירושָלַיִם. ביז יענער צייט איז די דאָזיקע שטאָט געווען באַזעצט מיט אַ פרעמד פאָלק, די יבוּסים, וואָס האָבן זיך באַפעסטיקט און ניט אַריינגעלאָזט זייערע שכנים פון שבט יהודה. דָויד האָט איינגענומען די פעסטונג פון ירושלים אויף דעם באַרג ציון, און די שטאָט האָט באַקומען אַ נאָמען „עיר־דָויד". דער נייער הויפּטשטאָט פון דער אידישער מלוכה איז באַשערט געווען צו ווערן אויף טויזנטער יאָרן לאַנג די באַרימטסטע שטאָט אין דער וועלט, די „הייליקע שטאָט". אַהער האָט דויד אַריבערגעפירט דעם הייליקן אָרון, וואָס איז געשטאַנען ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפן שטעטל זינט דער צייט פון עלי הכּוהן און שמוּאל הנביא. דָויד האָט אוועקגעשטעלט דעם

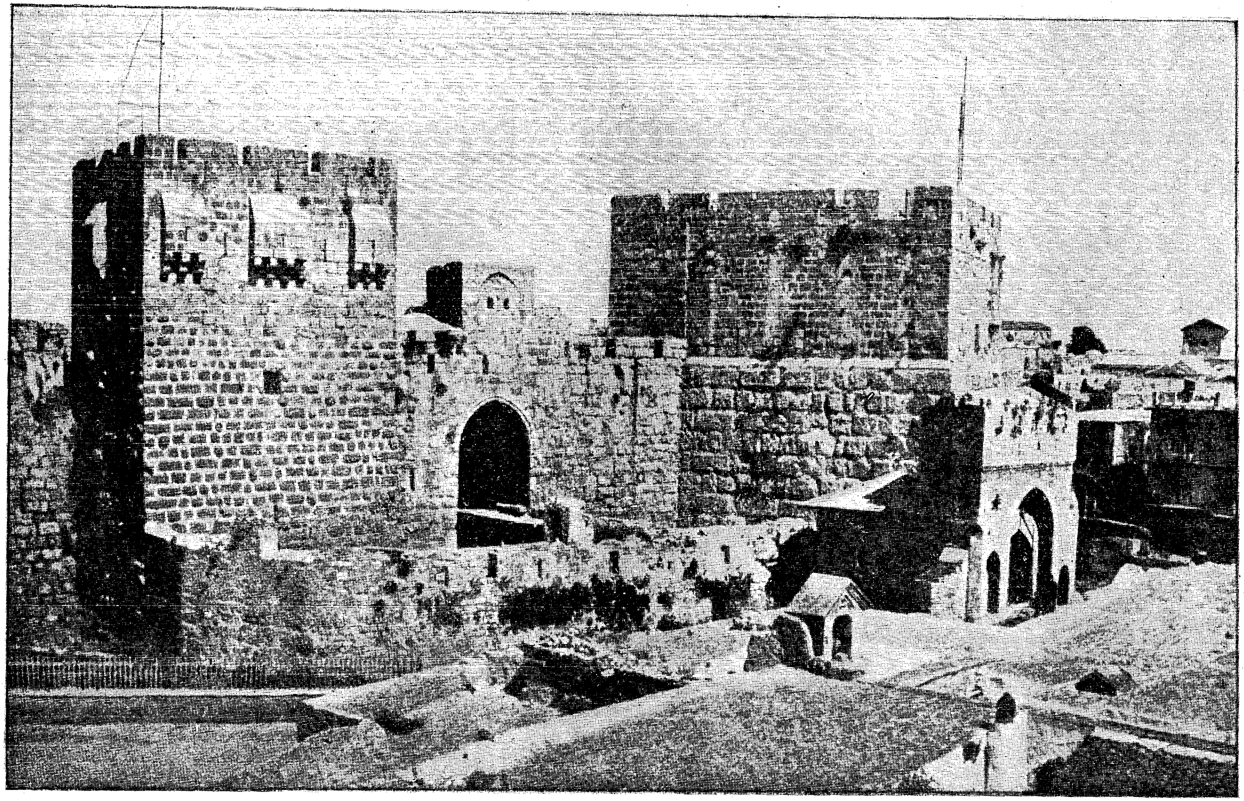

11. ירושלים. עיר דויד דווידס טורעם

אָרון אין אַ באַזונדער געצעלט אין ירושלים, ביז וואַנען עס וועט געבויט ווערן דער גרויסער טעמפּל פון גאָט יַהוָה.

דָויד האָט געשאַפן אַ שטאַרקע אַרמיי און האָט געפירט גרויסע מלחמות מיט אַלע פעלקער, וואָס פלעגן אָנפאַלן אויף פּאַלעסטינע. ער האָט אינגאַנצן אַרויסגעטריבן די פּלישתּים פון אידישע שטעט און זיי אָפּגעשטופּט צום דָרום-גרעניץ. ער האָט באַזיגט אויך די פיינדלעכע פעלקער מואָב, עמון און אֶדום אויפן מִזרח-גרעניץ; זיין אַרמיי איז אַפילו אַריינגעדרונגען אין דַמֶשֶׂק, דער הויפּטשטאָט פון אֲרָם (סיריע). אַלע גרעניץ-פעלקער האָבן דערזען, אַז עס שאַפט זיך אַ גרויסע אידישע מלוכה און האָבן מורא געהאַט זי אָנצורירן. פון דרויסן איז געוואָרן רואיק, אָבער אינעווייניק אין לאַנד האָבן זיך אָנגעהויבן קריגערייען אין קיניגס פאַמיליע גופא.

ווי עס האָט זיך געפירט אין יענער צייט, האָט דויד געהאַט עטלעכע ווייבער, חוץ זיין ערשטער פרוי, שָאולס טאָכטער מִיכַל, און פיל קינדער. ווען ער איז שוין געווען מלך אין ירושלים, האָט ער זיך פאַרליבט אין איינער אַ שיינער פרוי בַּת-שֶבַע, די ווייב פון זיין אָפיצער אוריה, און האָט זי אָפּגענומען ביי איר מאַן. דאָ איז צו אים געקומען דער „נביא“ נתָן און האָט אים דערציילט אַזאַ מעשה: אין איינער אַ שטאָט האָבן געלעבט צוויי מענטשן, אַ רייכער, וואָס האָט געהאַט פיל שאָף און רינדער, און אַן אָרימער, ביי וועמען עס איז געווען נאָר איין שעפעלע; איינמאָל, ווען צום רייכן איז געקומען אַ גאַסט, האָט ער צוגענומען ביי דעם אָרימען שָכן זיין איינציקע שעפעלע און געמאַכט אַ מאָלצייט פאַרן גאַסט. אויסהערנדיק די מעשה, האָט דויד מיט צאָרן געזאָגט: „אַזאַ מענטש פאַרדינט מען זאָל אים טויטן און פאַר דער שעפעלע זאָל ער באַצאָלן דעם אָרימאַן פיר מאָל אַזויפיל, ווי זי איז ווערט“. דאָ האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט אַליין אַזאַ מענטש! גאָט האָט דיר געגעבן אַ מלוכה און רייכקייט און פיל ווייבער, און דו האָסט אָפּגענומען די איינציקע ווייב ביי אוריהן!“ דער מלך האָט דערפילט אַ טיפע חַרָטָה אין האַרצן און געזאָגט: „יאָ, איך האָב געזינדיקט“. דער נביא נתן האָט אים געענטפערט: „פאַר דיין זינד וועסטו באַשטראָפט ווערן מיט דעם, וואָס אין דיין הויז וועט ניט זיין רואיק

און עס וועט זיך אויפהויבן אַן אומגליק אויף דיר פון דיין אייגענער משפחה".

פון יענער צייט אָן האָבן ניט אויפגעהערט שטרייטן און רייסענישן אין הויז פון דויד המלך. זיינע קינדער פון פאַרשיידענע פרויען האָבן זיך שטענדיק געקריגט. צוערשט האָבן זיך צוקריגט די צוויי עלטערע זין, אמנון און אבשלום, וואָס האָבן געהאַט פאַרשיידענע מוטערס. איינמאָל האָט אַמנון שווער באַליידיקט אַבשָלומס שוועסטער, די שיינע תָּמר; אַבשָלום איז אַריין אין כּעס און האָט אָפּגעטאָן אַזאַ מעשׂה: ער האָט פאַררופן אַמנון אויף אַ מאָלצייט און געהייסן זיינע דינער, זיי זאָלן אים דערהרגענען. אויס מורא פאַרן פאָטער איז ער אַנטלאָפן. אַבשָלום האָט געוואַנדערט איבערן לאַנד און אומעטום האָבן זיך אַרום אים געזאַמלט אומצופרידענע מענטשן, וואָס האָבן זיך געקלאָגט אויפן קיניג, אַז ער וויל ניט אויסהערן זייערע פאָדערונגען און בַּקָשות. אַבשלום האָט צו זיי געזאָגט: „אַז איך וועל ווערן קיניג, וועט איר אַלע צופרידן זיין". אַזוי איז אַ טייל פון פאָלק צוגעשטאַנען צום בֶּן־מלך, וואָס איז אויפגעשטאַנען קעגן זיין פאָטער און געוואָלט ווערן קיניג נאָך בּיי זיין לעבן. אין חֶברון האָט מען זיך שוין געגרייט אויס־צורופן אַבשָלומען פאַר אַ קיניג און גיין מיט אים קיין ירושָלַים.

דויד איז געווען גאַנץ דערשלאָגן פון דעם גרויסן אומגליק, וואָס זיין אייגענער זון האָט אויפגעהויבן די האַנט אויפן פאָטער. ער האָט פאַרלאָזן ירושָלַים מיט זיין פאַמיליע און אַ טייל אַרמיי. מענטשן זיינען געשטאַנען אויף די גאַסן און זעענדיק ווי דער אַלטער קיניג גייט אַוועק פון דער הויפּטשטאָט, האָבן זיי שטאַרק געוויינט. די כּוהנים פון טעמפּל האָבן געוואָלט גיין צוזאַמען מיטן קיניג און טראָגן פאַר אים דעם הייליקן אָרון, נאָר דויד האָט זיי געהייסן בּלייבּן אין ירושלים. „אויבּ גאָט וועט וועלן — האָט ער געזאָגט — און וועט מיך אומקערן אַהער, וועל איך ווידער זעען זיין הייליקן אָרט, און אויבּ ניט, זאָל ער מאַכן מיט מיר וואָס ער וויל". דער אויפשטאַנד האָט צעטיילט דאָס פאָלק אויף צוויי פּאַרטייען: איינע פאַר דָוידן, די אַנ־דערע פאַר אַבשָלומען. עס האָט זיך צעפלאַקערט דער בּרודער־קריג. דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דָוידס אַרמיי, דער גיבּור יוֹאָב, האָט זיך געיאָגט נאָך אַבשָלומס חַיִל און האָט אים אָנגעיאָגט אין וואַלד אֶפְרַיִם.

אַבשָלום איז אַנטלאָפן רייטנדיק אויף אַן אייזל אין אַ געדיכטן וואַלד, אָבער דאָרטן האָט ער זיך פאַרמישפּעט מיט זיינע לאַנגע האָר אָן די צווייגן פון די בוימער; ווען דער אייזל איז פון אונטער אים אַוועק-געלאָפן, איז אַבשָלום געבליבן היינגען אין דער לופטן. יואָב איז אונ-טערגעקומען און האָט אים אריינגעשאָסן דריי פיילן אין לייב. אינגעכן איז דער אויפשטאַנד אונטערדריקט געוואָרן אין גאַנצן לאַנד. דער

12. אַבשלומס טויט

קיניג האָט זיך געקענט פרייען מיט דעם נִצָחון, אָבער ווען מען האָט אים דערציילט ווי אַבשָלום איז אומגעקו-מען, האָט ער זיך צע-וויינט און געשריען: „מיין זון, מיין זון אַבשָלום! בעסער וואָלט איך פריער געשטאָרבן ווי דו!"

דאָס לאַנד האָט זיך נאָך ניט אַזוי גיך באַרויִקט. עטלעכע שבָטים האָבן זיך צע-בּונטעוועט קעגן דער הערשאַפט פון דָוִדן דערפאַר, וואָס ער האָט זיין שבט יהודָה אַוועקגעשטעלט העכער פאַר אַלע אַנדערע טיילן פון פאָלק. דעם קיניגס אַרמיי, אונטער יואָבס פירונג, האָט זיך געטראָגן פון איין שטאָט צו דער אַנדערער, געכאַפּט אָדער פאַרטריבן די מורדים. אפילו רואיק שטאַרבן איז ניט באַשערט געווען דעם גרויסן אידישן קיניג. מען האָט זיך אין דער פאַמיליע אָנגעהויבן קריגן, ווער זאָל ווערן קיניג נאָך דָוִדס טויט. די מַלכָּה בַּת-שֶבַע האָט געפאָדערט די קיניגלעכע קרוין פאַר איר זון שלומהן, אָבער איינער פון די עלטערע ברידער, אֲדוֹנִיָהו, האָט זיך געשאַפן אַ פּאַרטיי, וואָס האָט אים אויסגערופן פאַר אַ מלך. דויד, וואָס איז שוין געלעגן אויפן קראַנקן בעט, האָט דאַן געגעבן אַ באַפעל, מען זאָל באַלד קרוינען פאַר

אַ מֶלֶך זיין געליבטן זון שלמהן. אינגיכן איז דוד געשטאָרבן, און נאָך אַ קורצן קאַמף פון פּאַרטייען האָט דאָס פֿאָלק אָנערקענט די הער־שאַפט פון שלמה המלך.

---

7. שלמה המלך און דער בית־המקדש

שלמה האָט געירשנט פון זיין פאָטער אַ גרויסע מלוכה, וואָס איז געווען פאַרזיכערט פון אויסערלעכע אָנפאַלן. דאָס פאָלק האָט שוין ניט געדאַרפט פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער און האָט זיך געקענט אָפּגעבן דער פרידלעכער אַרבעט. אין שלמהס צייטן האָבן מענטשן געלעבט רואיק „יעדערער ביי זיין ווייַנגאָרטן און אונטער זיין פייגנבוים". מען האָט זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, לאַנדווירט־שאַפט, מלאכה און האַנדל. שלמה האָט געשלאָסן אַ פריינדלעכן בונד מיט די שכנישע פיניקיער, דעם בעסטן האַנדלס־פאָלק אין דער אַלטער וועלט; די פיניקיער פון צור און צידון, צוויי האַפן־שטעט אויפן ברעג ים, האָבן אויסגעלערנט אידן האַנדלען; סוחרים פון ביידע פעלקער פלעגן פאָרן אויף שיפן אין ווייטע לענדער, פאַרקויפן אייגענע סחורות און איינקויפן פרעמדע. מיט דעם הערשער־הויז פון מצרים איז שלמה געווען אַ מחותן: איינע פון זיינע ווייבער איז געווען אַ טאָכטער פון עגיפּטישן קיניג.

שלמה המלך איז געווען באַרימט אויף דער וועלט ווי דער קליגסטער מענטש פון יענער צייט. פון ווייטע לענדער פלעגט מען קומען הערן זיינע חכמות, זיינע משלים און שיינע געדאַנקען. מען דערציילט, ווי קלוג ער האָט איינמאָל אַלס ריכטער געפונען דעם ריכטיקן אורטייל. עס זיינען געקומען צו אים צוויי ווייבער און איינע פון זיי האָט געזאָגט: „מיר ביידע האָבן געלעבט אין איין הויז, און יעדע פון אונז האָט געהאַט אַ קליין קינד, אָבער איר קינד איז געשטאָרבן, ווייל זי האָט זיך ביינאַכט אין שלאָף אַרויפגעלעגט אויף אים און האָט אים דערשטיקט; דאַן האָט זי שטילערהייט, ווען איך בין געשלאָפן, צוגענומען פון מיין בעט מיין קינד און מיר אַוועקגעלעגט איר טויט קינד, און איצט זאָגט זי, אַז דער לעבעדיקער

אינגעלע איז איר זון און דער טויטער איז מיינער". די אַנדערע פרוי האָט געשריען: "דאָס איז ניט אָמת, מיין זון איז דער לעבעדיקער, און דיינער דער טויטער!" כּדי אויסגעפינען דעם אָמת האָט שלמה אַ זאָג געטאָן צו זיין דינער: "ברענג מיר אַ מעסער און מיר וועלן צעשניידן דאָס לעבעדיקע קינד אויף צוויי — אַ העלפט איין פרוי און אַ העלפט דער אַנדערער". דאָ האָט איינע פון די פרויען אויסגעשריען: "מיין האַר, לאָז ניט שניידן דאָס קינד, נאָר גיב אים שוין בעסער אָפּ אַ לעבעדיקן יענער פרוי!" די אַנדערע אָבער האָט געזאָגט: "ניין, זאָל זיין ניט מיר און ניט דיר — שניידט אים!" דאָ האָט שלמה געזאָגט: "איצט ווייס איך, ווער איז די אמתע מוטער פונם לעבעדיקן קינד. גיט אים אָפּ יענער פרוי, וואָס האָט רחמנות געהאַט אויף אים און ניט דערלאָזט שניידן". דאָס גאַנצע פאָלק האָט באַוואונדערט די קלוגשאַפט פון דעם קיניג.

ווי אַלע גרויסע מלכים פון יענער צייט, האָט שלמה אויך ליב געהאַט בויען אין זיין הויפּטשטאָט שיינע בנינים. ירושלים איז אין זיין צייט געוואָרן אַ שיינע שטאָט מיט קיניגלעכע פּאַלאַצן און גרויסע הייזער. צוערשט האָט דער קיניג געהייסן בויען אַ "הויז פאַר גאָט", אַ פּרעכטיקן בית־המקדש. טויזנטער אַרבעטער און קנעכט, אידישע און פיניקישע, האָבן געהאַקט שטיינער אין די בערג און האָלץ אין די צעדער־וועלדער פון לבנון און געפירט קיין ירושלים. שלמהס פריינד, דער פיניקישער קיניג חירם פון צור, האָט אים געשיקט די בעסטע פיניקישע בוי־מייסטער, וואָס האָבן מיט אידישע הענט אויסגעבויט אַ פּאַלאַץ פאַר גאָט, פון דרויסן שטיין און פון אינעווייניק מיט ברעטער פון צעדער־האָלץ, מיט אויסגעשניצטער, גאָלד־באַדעקטער מאָלעריי אויף די ווענט. אין הויז איז געשטאַנען אַ גרויסער קופּערנער מזבח אָדער אַלטאַר פאַר קרבנות פון שאָף און רינדער. אינעווייניק, אין אַ האַלב־טונקעלן זאַל, איז געשטאַנען דער הייליקער אָרון. אַהער האָבן זיך געצויגן מאַסן מענטשן פון גאַנצן לאַנד, באַזונדערס אין די גרויסע פייערטעג, ווי פּסח און סוכּות. דער טעמפּל אין ירושלים איז געווען אַזוי שיין, אַז אַפילו פרעמדע פון וויטע לענדער פלעגן קומען אַ קוק טאָן אויף אים, ווי אויך אויף די פּרעכטיקע פּאַלאַצן, וואָס מען האָט אויסגעבויט פאַר שלמהן, זיינע ווייבער און זיינע דינער.

אָבער צו טייער האָט געקאָסט דעם פאָלק דער גלאַנץ פון דער הויפּט־שטאָט און דעם קיניגס הויז. מען האָט גענומען ביי יעדערן, רייכע און אָרעמע, גרויסע שטייערן, געטריבן טויזנטער מענטשן אויף שווערע אַרבעט; ערדאַרבעטער און האַנטווערקער זיינען פאַראָרעמט געוואָרן און גרויסע טיילן פון פאָלק זיינען געוועזן אומצופרידן. מיט דער דאָזיקער שטימונג אין פאָלק האָט זיך באַנוצט איינער פון דעם קיניגס באַאַמטער, יָרָבעם פון שֵבט אֶפרַיִם, און איז אַרויסגעטראָטן מיט שאַרפע רייד קעגן שלומהן. אים האָט געשטיצט דער נביא אחִיָה פון שילה, וואָס האָט ניט ליב געהאַט דעם קיניג פאַר זיין פאַר־שווענדעריש לעבן. איינמאָל באַגעגנט אחִיָה יָרָבעמען אין פעלד, נעמט אַראָפּ זיין מאַנטל און צערייסט אויף צוועלף שטיקער, גיט אים אָפּ צען פון זיי און זאָגט: „צען שבטים וועלן זיך אָפּרייסן פון שלומהס מלוכה און וועלן אויסקלייבן דיך פאַר אַ מלך“. יָרָבעם האָט שוין צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין שֵבט אֶפרַיִם, נאָר שלומה האָט זיך דער־וואוסט דערפון און געגעבן אַ באַפעל צו טויטן אים. דעמאָלט איז יָרָבעם אַנטלאָפן קיין מִצרַיִם און האָט זיך דאָרטן באַהאַלטן ביז שלומהס טויט.

ווען שלומה איז געשטאָרבן און אויף זיין אָרט האָט געזאָלט ווערן קיניג זיין זון רחַבעם, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפשטאַנד. יָרָבעם האָט זיך אומגעקערט פון מִצרַיִם און צו אים איז צוגעשטאַנען זיין שבט אֶפרַיִם. אין דער אַלטער שטאָט שְכֶם האָבן זיך פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פאָלק, כדי צו באַראָטען זיך וועגן דעם נייעם מלך. ווען רחַבעם איז געקומען קיין שְכֶם, האָבן זיי אים געזאָגט: „דיין פאָטער האָט אַרויפגעלייגט אויף אונז אַ שווערן יאָך, מאַך אים גרינגער — וועלן מיר דיר דינען“. נאָר רחַבעם האָט זיי גראָב געענטפערט: „איך וועל דעם יאָך נאָך שווערער מאַכן“. דאָ האָבן די בני־אֶפרַיִם אַ געשריי געטאָן: „וואָס האָבן מיר צו טאָן מיטן הויז פון דויד! צעגייט זיך אַהיים, אידן!“ אֶפרַיִם און נאָך ניין שבטים האָבן אויסגעקליבן יָרָבעמען פאַר אַ קיניג, און נאָר די צוויי שבטים יהודה און בינָמין האָבן אָנערקענט רחַבעמען. אַזוי האָט זיך די אידישע מלוכה צעטיילט אויף צוויי מלוכות: יהוּדָה און אפרַים, אָדער „מַלכות יהוּדָה“ און „מַלכוּת יִשׂרָאֵל“ (אַרום 930 יאָר פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג).

---

8. די צעטיילטע מלוכה: מלכות ישׂראל

די מלוכה פון די צען שבטים, אָדער „מַלכות ישראל“, האָט פאַרנומען דעם גאַנצן צָפון און מיטל פאַלעסטינע. איר ערשטער מלך איז געווען ירָבעם, וואָס האָט געמאַכט זיין הויפּט־שטאָט אין שכם, אין לאַנד אֶפרַיִם. ירבעם האָט מורא געהאַט, אַז מענטשן פון זיין לאַנד וועלן גיין דינען גאָט אין גרויסן בית־הַמִקדָש, וואָס איז אין ירושלים, און דאָרטן וועלן זיי צושטיין צו רחַבעמען, האָט ער באַשלאָסן שאַפן צוויי טעמפּלען אין זיין אייגענער מלוכה: איינעם אין מיטן לאַנד, אין דער שטאָט בית־אֵל („גאָטס הויז“), און דעם אַנדערן אין דער צפון־שטאָט דָן. דאָ האָט ער געענדערט אויך די פאָרם פון גאָטס־דינסט: ער האָט אַוועקגעשטעלט אין יעדן טעמפּל אַ פיגור פון אַ קאַלב, אויסגעגאָסן פון גאָלד, און האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ געשטאַלט פון אַ גאָט, וואָס מען דאַרף זיך צו איר בוקן. דאָס האָט ער נאָכגעגעבן דעם פּשוטן פאָלק, וואָס האָט נאָך ניט פאַרשטאַנען, ווי קען מען דינען אַ גאָט אין הימל, וואָס מען זעט אים ניט. אַזוי האָט מען זיך אין מַלכות יִשׂרָאֵל צונויפגעמישט מיט די אַרומיקע פעלקער, וואָס האָבן געהאַט זייערע אָפּגאָטן.

13. פיניקישער בַעַל

באַזונדערס האָבן זיך די אידן באַפריינדעט מיט זייערע שכנים, די פיניקיער. דאָס איז געווען אין דער צייט פונם אידישן מֶלֶך אַחאָב, וואָס האָט געמאַכט פאַר זיין הויפּטשטאָט שומרון, ניט ווייט פון שכֶם. שומרון האָט זיך גרויס אויסגעבויט, ווי אַ צווייטע ירושָלים. דאָ האָבן געוואוינט אויך אויסלענדער: פיניקיער און אַראַמייער. אַחאָבס ווייב, איזֶבֶל, איז געווען אַ טאָכטער פון דעם פיניקישן קיניג. זי האָט אַריינגעבראַכט אין שומרון די מִנהָגים פון איר פאָטערלאַנד. אַרום דער קיניגין האָבן זיך געשאַרט פּריסטער פון דעם

אָפּגאָט בַּעַל. אין די העכערע קלאַסן איז געוואָרן אַ מאָדע דינען גלייכצייטיק אין די טעמפּלען פון אידישן יַהְוֶה און פיניקישן בַּעַל. אויסערדעם האָט מען געדינט דער געטין אַסטאַרטאַ (עשתּורת, אַשֵׁרָה).

עס זיינען אָבער נאָך געווען אין פאָלק מענטשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, ווי מיאוּס דאָס איז — דינען צו צוויי געטער, צונויפמישן זיך מיט געצנדינער און אָפּזאָגן זיך פון די געזעצן פון דער אידישער תּורה. ווידער איז געקומען אַ באַגייסטערטער מענטש, דער „נביא" אֵלִיָהוּ פון דער שטאָט תּישבּי, אויף יענער זייט יַרדן, און האָט אָנגעהויבן ריידן אין שומרון, אַז דער מֶלֶך און די מַלכָּה פאַרפירן דאָס פאָלק אויף פאַלשע וועגן. די מַלכָּה איזֶבֶל איז בייז געוואָרן און האָט געהייסן באַשטראָפן אֵלִיָהוּ און זיינע פריינד, וואָס האָבן זיך גערופן „נביאים פון אידישן גאָט" (נביאֵי יַהְוֶה). פיל פון זיי האָט מען געכאַפּט און געשלאָגן, אַנדערע זיינען זיך צעלאָפן. אֵלִיָהוּ האָט זיך באַהאַלטן אַרום דעם יַרדן אָדער אין דעם מִדבָּר פון סִינַי, וואו מושה רַבֵּנוּ האָט אַמאָל דעם פאָלק די תּורה געגעבן. אָבער ער האָט זיך ניט געקענט איינהאַלטן און פון צייט צו צייט פלעגט ער קומען אין שומרון און זאָגן אַחאָבן דעם אֶמֶת אין די אויגן.

14. אַסטאַרטאַ

איינמאָל האָט זיך אֵלִיָהוּ דערוואוּסט, אַז אַחאָב און איזֶבֶל האָבן אָפּגעטאָן אַ מיאוּסע מעשה. נאָענט צום קיניגס פּאַלאַץ איז געווען אַ וויינגאָרטן, וואָס האָט געהערט אַן ערלעכן ערדאַרבּעטער נבות. אַחאָב האָט געוואָלט קויפן דעם וויינגאָרטן און מאַכן פון אים אַ שיינעם גאָרטן אַרום פּאַלאַץ, אָבער נבות האָט ניט געוואָלט פאַרקויפן זיין נַחלָה. האָט די שלעכטע איזֶבֶל געהייסן איבערגעבן נבותן צום געריכט און געשטעלט פאַלשע עדות, וואָס האָבן געזאָגט, אַז נבות האָט

געלעסטערט גאָט און דעם קיניג; דאָס געריכט האָט אים פאַרמִשפּט לויטן געזעץ צו טויט-שטראָף, און זיין שיינער וויינגאָרטן איז אָנגעקו-מען דעם קיניג. דאָ איז אֵליָהו געקומען צו אַחאָבן און האָט מיט צאָרן אויסגעשריען: „דו האָסט געהרגעט אַן אומשולדיקן מענטשן און באַ-קומסט נאָך זיין ירושה! דערפאַר וועט דיך גאָט שטראָפן: אויף דעם פּלאַץ, וווּ די הינט האָבן געלעקט דאָס בלוט פון נבותן, וועלן זיי לעקן דאָס בלוט פון דיר און דיין הויזגעזינד".

שפּעטער האָט זיך טאַקע אַזוי אויסגעלאָזט. אַחאָב האָט געפירט מִלחָמות מיט דעם מֶלֶך פון אֲרָם, בֶּן-הֲדַד, וואָס איז געוואָרן הערשער איבער די אַרומיקע לענדער און געוואָלט אָפּנעמען אויך אַ שטיק לאַנד ביי מַלכוּת ישׂרָאֵל. צוויי מאָל האָבן זיך די אַראַמייער אַריינגעריסן אין לאַנד, האָבן באַלאַגערט שומרון, און אַחאָבס אַרמיי האָט זיי פאַרטריבן, אָבער צום דריטן מאָל האָבן די פיינד געזיגט און אַחאָב אַליין איז גע-פאַלן אין קריג. מען האָט אים אַ שווער פאַרוואונדעטן אין אַ וואָגן, פאַרגאָסן מיט בלוט, אָפּגעפירט אין שומרון, און דאָרטן האָבן די הינט געלעקט דאָס בלוט פון וואָגן אויף יענעם אָרט ביים קיניגס פּאַלאַץ, וווּ עס איז אַמאָל געווען דער וויינגאָרטן פון נבות.

אַזוי איז מקוים געוואָרן אֵליָהוס נביאות. אָבער די שלעכטע איזֶבֶל האָט נאָך געלעבט און צוזאַמען מיט איר זון יוֹרָם געפירט די מלוכה. דאָ איז אַרויסגעטראָטן אֵליָהוס תַּלמִיד, אֱלִישָע הַנָבִיא. נאָך דעם טויט פון אֵליָהו הַנָבִיא (אין פאָלק האָט מען געגלויבט, אַז אַ שטורעמווינט האָט אים אַוועקגעטראָגן לעבעדיקערהייט אין הימל אַריין), האָט אֱלִישָע ווייטער געפירט דעם קאַמף קעגן דעם קיניגסהויז אין שומרון. אֱלִישָע האָט איינגערעדט איינעם אַ קריג-פירער יֵהוּא, ער זאָל מיט דער הילף פון זיינע סאָלדאַטן אַראָפּוואַרפן אַחאָבס יוֹרשים פון טראָן און ווערן אַליין אַ מֶלֶך, מיט דעם תנאַי, אַז ער זאָל פאַרניכטן דעם קולט (גאָטס-דינסט) פון בַּעַל און ווידער איינפירן דעם איינציקן קולט פון יַהוֶה. דער סאָלדאַטן-פירער האָט געמאַכט די זאַך מיט בלו-טיקע הענט: ער האָט אויסגעהרגעט די גאַנצע משפחה אַחאָבס און די אָנהענגער פון בעל-קולט. יהוא איז געוואָרן קיניג און האָט ווייטער גע-פירט די מלחמות מיט אֲרָם, וואָס האָבן זיך געצויגן אויך אונטער

דער הערשאַפט פון זיין זון און אייניקל, אַמאָל מיט גליק, אַמאָל מיט שווערע מַפָּלות.

נאָר אויף אַ קורצער צייט איז געוואָרן רואיק אין מַלכות ישׂראֵל דאָס איז געווען אין דער צייט פון מֶלך ירָבעם דעם צווייטן, יהוּאס אוראייניקל, וואָס האָט געקיניגט מער ווי פופציק יאָר. ער האָט אויפגעשטעלט דעם פרידן אין לאַנד. אַזוי ווי אַמאָל שלומה המלך, האָט זיך ירבעם דער צווייטער אָפּגעגעבן מיט בויען שיינע הייזער אין זיין הויפּטשטאָט שומרון; פאַר זיך אַליין האָט ער געבויט צוויי פּאַלאַצן: אַ ווינטערדיקן און אַ זומערדיקן. אין די פרידנס-יאָרן האָט ווידער אויפגעלעבט דער האַנדל מיט פיניקיע און אַנדערע לענ-דער; פיל מענטשן זיינען רייך געוואָרן און האָבן געפירט אַ גבירישן לעבן: געבויט זיך פּרעכטיקע הייזער, מיט מעבל, באַפּוצט מיט גאָלד און עלעפאַנטן-ביין, געטראָגן קליידער פון די טייערסטע געוואַנטן, געגעסן די בעסטע מַאכָלים, געטרונקען די טייערסטע וויינען; באַזונדערס האָבן זיך אָנגעטאָן וואוילטאָג די רייכע ווייבער, וואָס האָבן זיך אָפט געפירט גאָר לייכטזיניק. צום גרעסטן טייל האָבן די רייכע געשאַפן זייערע פאַרמעגנס ניט מיט ריינע מיטלען: זיי פלעגן אונטערדריקן זייערע אַרבעטער, פלעגן פאַרלייען געלט אויף גרויסע פּראָצענטן, און אַז דער אָרימער בעל-חוב האָט ניט געקענט אָפּצאָלן צו דער צייט, פלעגן זיי ביי אים אָפּנעמען דאָס לעצטע אייגנטום אָדער מאַכן אים פאַר אַ קנעכט. אין יאָרן פון אומגערעטעניש פלעגן די תבואה-הענד-לער געבן אויף באָרג די אָרימע ערדאַרבעטער ברויט פאַר הויכע פּרייזן און דערנאָך אָפּנעמען ביי זיי פאַרן חוב זייערע פעלדער און וויינגערט-נער. אַפילו די כּוהנים אין די טעמפּלען האָבן זיך געיאָגט נאָך געלט און פאַרגעניגנס. די אמתע גייסטיקע פירער, די נביאים, האָבן ניט געקענט צוזעען אַזאַ פאַרדאָרבנקייט און פלעגן אָפט דערמאָנען, אַז אַזאַ לעבן קען ברענגען צו אַן אומגליק פאַרן אידישן פאָלק.

דער בעסטער פון די נביאים צו יענער צייט איז געווען עָמוֹס, אַן ערלעכער ערדאַרבעטער פון אַ שטעטל אין יהודה. ווען ער איז געקומען פון זיין שטעטל אין דער גרויסער שטאָט בֵּית-אֵל, וואו עס איז געשטאַנען דער טעמפּל פון ירבעם דעם ערשטן, און האָט דערזען די צולאָזנקייט פון די איינוואוינער, האָט ער זיי אָנגעהויבן אויסריידן,

אַז זיי לעבן ניט נאָך די געזעצן פון אֶמֶת און יוֹשֶר, און געזאָגט נביאות, אַז זיי וועלן אָפּקומען פאַר זייערע זינד. צו די רייכע האָט ער געזאָגט: „דערפאַר וואָס איר טרעט דעם אָרימאַן מיט די פיס, וועט איר בויען הייזער פון בעסטן שטיין, נאָר וואוינען אין זיי וועט איר ניט“. צו די צולאָזענע פרויען האָט ער געשריען: „הערט אויס, איר פעטע בהֵמות, וואָס איר באַרויבט די אָרימע, פאַרטרייבט די בעטלער און פאָדערט ביי אייערע מענער: גיב נאָך — מיר וועלן טרינקען! עס וועלן קומען טעג און מען וועט אייך אַוועקפירן אויף שיפּלעך (אין גָלות)“. דער נביא ווייזט אויף, אַז אין מַלכות יהוּדה לעבט מען ערלעכער ווי אין מלכות ישׂרָאֵל, און זאָגט פאָראויס, אַז דאָס פאָלק וועט פאַרטריבן ווערן פון זיין לאַנד. איינער פון די כּוֹהנים אין טעמפּל בֵית-אֵל האָט אָנגעזאָגט דעם קיניג, אַז דאָ גייט אַרום אַ נביא פון יהודה און שרעקט דאָס פאָלק מיט אַלערליי אומגליקן. צו עמוסן האָט ער געזאָגט: „לויף צוריק קיין יהודה, דאָרטן זאָג נביאות, אָבער אין בית-אֵל זאָלסטו זיך מער ניט באַווייזן“. עמוס האָט אים רואיק געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט אַ זון פון אַ נביא. איך בין אַ פּראָסטער פּאַסטוך און פלאַנצער פון פייגנבוימער; אָבער גאָט האָט מיך צוגענומען פון מיין שאָף און געזאָגט: גיי זאָג נביאות צו מיין פאָלק ישׂרָאֵל!“

נאָך דעם טויט פון יָרבעם דעם צווייטן האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ שרעקלעכע צייט. אַ גרויסע און שטאַרקע מלוכה אין אַזיע, אַ ש ו ר אָדער אַסיריע, האָט זיך אַ וואָרף געטאָן אויף אַלע קליינע לענדער, צווישן זיי אויך אויף מַלכות ישׂרָאֵל, און האָט זיי געוואָלט איינגעמען. די שוואַכע מלכים, וואָס האָבן געקיניגט נאָך יָרבעמען, האָבן זיך געמוזט אונטערגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תּיגלַת-פּילאָסר. אַ נייער נביא, ה וֹ שֵ ע, האָט פאַר-

15. געפאַנגענע אידן אין אַשור

אויסגעזעען, אַז דאָס פאָלק ישראל און זיינע הערשער וועלן ניט ביישטיין קעגן דעם מעכטיקן זיגער. די מלכים פון שומרון האָבן געפּרובט פאַרבינדן זיך מיט די אַרומיקע קליינע הערשער און מלחמה האַלטן קעגן אַשור. אָבער זיי האָבן געהאַט אַ מַפָּלָה. צוערשט האָט דער מעכטיקער קיניג פון אַשור תּיגלַת־פּילאֶסר אָפּגענומען אַ העלפט לאַנד פון מַלכות ישׂראֵל און פאַרשיקט טויזנטער געפאַנגענע אין פרעמדע לענדער. שפּעטער האָבן זיינע נאָכפאָלגער שַלמַנאֶסר און סַרגון דריי יאָר נאָכאַנאַנד באַלאַגערט די באַפעסטיקטע שטאָט שומרון און צום סוֹף זי איינגענומען. די באַזיגער האָבן חָרוב געמאַכט די הויפּטשטאָט און די אַרומיקע ערטער און

15a. געפאַנגענע אידן אין אַשור בעטן גאָט

האָבן פאַרטריבן די איינוואוינער אין די ווייטע מדינות פון מיטל־אַזיע. אין די חָרובע אידישע שטעט האָבן זיי באַזעצט אַסירער און אַנדערע מענטשן פון פרעמדע פעלקער, וואָס האָבן זיך שפּעטער צונויפגעמישט מיט די רעשטן פון ישׂראֵל און האָבן געבילדעט אַ מיש־פאָלק מיט דעם נאָמען „שומרונים" (סאַמאַריטאַנער).

די מלכות ישראל האָט עקזיסטירט כּמעט צוויי הונדערט יאָר. זי איז צעשטערט געוואָרן מיט 2650 יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר 720 פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

9. מלכות יהודה ביז דעם ערשטן חורבן

אין די צוויי הונדערט יאָר, ווען עס האָט עקזיסטירט די מַלכות ישׂראֵל, איז אין מַלכות יהודה אין דָרום־פּאַלעסטינע געווען פיל רואיקער. דאָ האָט געהערשט איין איינציקע דינאַסטיע: דאָס קיניגס־הויז דָויד, און עס האָבן זיך ניט געביטן מלָכים פון פאַרשיידענע דינאַסטיעס אַזוי ווי אין מַלכות ישׂראֵל. פעסט איז געשטאַנען די

הויפּטשטאָט ירושלַים מיט דעם גרויסן בֵּית־הַמִקְדָש, וואוהין עס פלעגן זיך פאַרזאַמלען „עוֹלֵי־רֶגֶל" (פּיליגרימען) פונם גאַנצן לאַנד. דאָס לאַנד יהוּדָה איז געלעגן אָן אַ זייט פון די גרויסע קריגערישע מלוּכוֹת אֲרָם און אַשוּר און האָט ניט געדאַרפט אויסהאַלטן אַזוי פיל מִלְחָמוֹת ווי דאָס לאַנד ישׂרָאֵל. אין דער צייט פון שלומוֹס זון רְחַבְעָם איז דער עגיפּטישער קיניג שִישַק מיט זיין חַיִל אָנגעפאַלן אויף ירושָלַים און אַנדערע שטעט, אָבער רְחַבְעָם האָט זיך ביי אים אויסגעקויפט מיט געלט, און די אָנפאַלער זיינען אַוועק צוריק. ווען אַחְאָב האָט געהערשט אין שומרוֹן האָט דער קיניג פון יהוּדָה יְהוֹשָפָט אים געהאָלפן אין דער מִלְחָמָה קעגן אֲרָם. די צוויי מְלָכִים זיינען אַפילוּ געוואָרן מחוּתָנים: אַחְאָבס טאָכטער עֲתַלְיָה האָט חתונה געהאַט מיט יהוֹשָפָטס זון יהוֹרָם. אָבער ווען זי האָט אָנגעהויבן אַריינפירן אין ירושָלַים דעם בַעל־קולט נאָך דער מאָדע פון שומרוֹן, האָט דאָס פאָלק צעבראָכן אַלע בילדער פון בַעל און געהרגעט די קיניגין עֲתַלְיָה. שפּעטער האָבן זיך די הערשער פוןביידע אידישע מלוּכוֹת אָפט גע־קריגט און אַפילוּ געגאַנגען אויף מִלְחָמוֹת איינער קעגן דעם אַנדערן. בשעת די אַסיריער האָבן באַלאַגערט שומרון און צעשטערט די מַלכוּת ישׂרָאֵל, זיינען איר די מְלָכִים פון יהוּדָה ניט געקומען צו הילף. דער יהודישער מֶלֶך אָחָז האָט זיך אונטערגעגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תִיגְלַת־פּילְאֶסר און דערמיט האָט ער געראַטעוועט זיין לאַנד פון דעם גרויסן חורבן, וואָס די אַסיריער האָבן אָנגעמאַכט אין דעם ברודער־לאַנד.

צו יענער צייט איז אויך מַלכוּת יהוּדָה אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער וועלט־פּאָליטיק פון די גרויסע מלוּכוֹת. אין די העכערע קלאַסן האָט מען אָנגעהויבן נאָכמאַכן דעם לעבן־שטייגער פון פרעמדע פעלקער. דער אונטערשיד צווישן אָרים און רייך איז דאָ אויך געוואָרן אַזוי שטאַרק, ווי פריער אין מַלכוּת ישׂרָאֵל, און די נביאים האָבן גע־פילט, אַז עס קען קומען צו אַ סאָציאַלער קאַטאַסטראָפע. באַזונדערס זיינען זיי געווען אויפגעבראַכט, ווען דער מֶלֶך אָחָז האָט איינגעפירט אין ירושָלַים אַסירישע מאָדעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבן און אַפילו אין רעליגיעזן קולט. דער גרויסער נביא יְשַעְיָה בֶּן אָמוֹץ, וואָס איז געווען נאָענט צו די העכערע קרייזן פון ירושָלַים, האָט אין

זיינע פייערדיקע רעדעס אויפגעדעקט די מאָראַלישע פעלער פון די דאָזיקע קרייזן, האָט ניט געשאַנעוועט אויך דעם קיניג און די הויכע באַאַמטע. „ווי אויסגעלאַסן איז געוואָרן — האָט ער געשריען — די געטרייע שטאָט ירושָלים! אַמאָל האָבן אין איר געהערשט גערעכטיקייט און ערלעכקייט, און איצט — מערדער! דיינע פירסטן זיינען פאַרדאָרבענע מענטשן, חַברן זיך מיט גַנבים, האָבן ליב נעמען מַתָּנות, יאָגן זיך נאָך געלט, דעם יָתום גיבן זיי ניט זיין רעכט און ווילן ניט הערן די קלאָג פון דער אַלמנה... צו וואָס קומט איר — זאָגט גאָט — אין מיין טעמפל און ברענגט מיר קָרבָּנות? איך קען אייערע תפילות ניט הערן, ווייל אייערע הענט זיינען פול מיט בלוט. רייניקט זיך, זאָגט זיך אָפּ פון אייערע שלעכטע מעשים, לערנט זיך גוטס טאָן, זוכט גערעכטיקייט, האַלט אויף דעם געדריקטן, גיט זיין רעכט דעם יָתום, שטעלט זיך איין פאַר דער אַלמנה!" באַזונדערס שאַרף האָט ישעיָה גערעדט קעגן די „בנות ציון", די פרויען פון ירושָלים, וואָס האָבן געהאַט אין זינען נאָר פוצן זיך און קליידן זיך, אַרומגיין אין די גאַסן, באַדעקט מיט צירונג, באַשמירט מיט פאַרשיידענע פאַרפומען, און זיך ניט אומגעקוקט ווי דער אָרימאַן זיצט אָן ברויט און אָן אַ קלייד.

קעגן דעם מֶלֶך אָחָז איז ישַעיָה אַרויסגעטראָטן און האָט אים פאָרגעוואָרפן זיין פריינדשאַפט מיט דעם אַסירישן קיניג און זיין נייגונג צו אַסירישער לעבנספירונג. דער נביא האָט אים געזאָגט: „אַשור איז נאָר אַ שטעקן אין גאָטס האַנד, מיט וועלכן גאָט שלאָגט די זינדיקע פעלקער; דו אָבער האָסט מורא פאַרן שטעקן און ניט פאַר דעם, וואָס האַלט אים אין דער האַנט". דערפאַר איז ישַעיָה געווען צופרידן, ווען אָחָז איז געשטאָרבן און דעם טראָן האָט פאַרנומען זיין זון חיזקיָהו, וואָס האָט געוואָלט פירן די מלוכה אין דעם גייסט פון דער תורה און פון די נביאים. חיזקיָהו האָט פאַרבאָטן אַלערליי געצנדינסט אין לאַנד, געהייסן צעברעכן אַלע בילדער פון האָלץ און מעטאַל, צו וועלכע פיל מענטשן האָבן זיך געבוקט אויף די אַלטאַרן (בָּמות), און האָט אויפגעשטעלט דעם ריינעם גאָטס-דינסט אין דעם בֵּית-הַמִקדָש פון ירושָלים. דאָ האָט ער געפייערט פֶּסַח און די גרויסע יָמים טובים צוזאַמען מיט די פאָלקס-מאַסן, וואָס פלעגן זיך צונויפקומען פון אַלע עקן לאַנד אין דער הייליקער שטאָט ירושָלים.

חיזקיָהו האָט געזאָרגט וועגן איין זאַך: ווי צו באַפרייען דאָס לאַנד פון דעם אַסירישן יאָך, וואָס האָט אויף זיך גענומען זיין פאָטער אָחָז. אין יענער צייט האָט אין אַשור געהערשט דער קריגערישער מֶלֶך סַנחֶריב, וואָס האָט געוואָלט איינגעמען אַלע לענדער צווישן מעסאָפּאָטאַמיע און מִצרַים. חיזקיָהו האָט געשלאָסן אַ בונד מיט דעם עגיפּטישן קיניג, כּדי צוזאַמען צו קעמפן קעגן סַנחֶריבן. ער האָט באַפעסטיקט די שטאָט־מויערן פון ירושָלים, צוגעגרייט געווער און אַלע מיטלען, וואָס זיינען נויטיק צו דער פאַרטיידיקונג פון דער הויפּטשטאָט אין פאַל פון אַ באַלאַגערונג. סַנחֶריב האָט זיך דערפון דערוואוסט בשעת ער איז געגאַנגען אויף אַ מִלחָמה מיט די עגיפּטער, און האָט פון וועג געשיקט שלוחים צו חיזקיָהו מיט דער פאָדערונג, ער זאָל באַלד איבערגעבן די שטאָט ירושָלים דעם אַסירישן חַיִל. די שטאָט־טויערן זיינען געווען פאַרשלאָסן, און די שלוחים זיינען געשטאַנען אינדרויסן, אונטער דעם פעסטונג־מויער, בשעת אויבן אויפן מויער זיינען געשטאַנען די דערשראָקענע איינוואוינער. איינער פון די שלוחים האָט אויסגעשריגען: „זאָגט חיזקיָהון אין נאָמען פון דעם גרויסן קיניג פון אַשור: אויף וועמען פאַרלאָזט דו זיך, אויפהויבנדיק אַן אויפשטאַנד קעגן מיר? אויף מִצרַים, דעם צובראָכענעם שטעקן, וואָס שטעכט דורך די האַנט פון יענעם, וואָס שפּאַרט זיך אָן אויף אים? לאָזט זיך ניט פאַרפירן פון אייער מֶלֶך חיזקיָהו און גיט זיך אונטער דעם מֶלֶך פון אַשור!" חיזקיָהו האָט זיך דערשראָקן און געבעטן דעם נביא ישַעיה, ער זאָל בעטן גאָט ראַטעווען ירושָלים. ישעיה האָט אים באַרואיקט און אָנגעזאָגט, אַז גאָט וועט אָנשיקן אויף סַנחֶריבן אַ מַפָּלה. און אַזוי איז טאַקע געווען: מיטאַמאָל איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז סַנחריב האָט זיך אומגעקערט פון וועג צוריק אַהיים. מען האָט דערציילט, אַז אין זיין גרויסער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן אַ מַגֵיפה (עפּידעמיע), פון וועלכער עס זיינען אויסגעשטאָרבן צענדליקער טויזנט מענטשן, און ער האָט געמוזט אַנטלויפן מיט דעם איבעריקן חַיִל צוריק קיין אַשור.

חיזקיָהוס זון מנַשֶה האָט זיך געפירט ניט ווי זיין פרומער פאָטער, נאָר ווי זיין זינדיקער זיידע אָחָז. ער האָט ווידער צוגעלאָזן אומעטום אין לאַנד דעם קולט פון פרעמדע געטער; אפילו אין ירושָלים זיינען געבויט געוואָרן אַלטאַרן פאַרן בַעל און אַנדערע אָפּגעטער, און

מען האָט אָהער געבראַכט קרבנות אַזוי ווי אין בית־המקדש; איינעם אַן אָפּגאָט מולך פּלעגט מען דינען דערמיט, וואָס מען פּלעגט פאַר־ברענען אויף זיין אַלטאַר קליינע קינדער. מען האָט זיך אונטערגעגעבן דער הערשאַפט פון אַשור און איבערגענומען אַלע שלעכטע מידות פון די אַרומיקע פעלקער. נאָר נאָך דעם טויט פון מנשהן און פון זיין זון האָט פאַרנומען דעם טראָן פון מלכות יהודה אַ רעפאָרמאַטאָר אין דעם גייסט פון די נביאים — י אַ ש י ה ו.

יאשיהו האָט פאַרענדיקט דאָס, וואָס זיין עלטערזיידע חזקיהו האָט אָנגעהויבן: ער האָט מיט דער הילף פון די נביאים אויפגעשטעלט די הערשאַפט פון דעם געזעץ, פון דער תורה. די מעשה איז געווען אַזוי: איינמאָל האָט מען געפונען אין אַ פאַרבאַרגענעם ווינקל פון בית־המקדש אַ בוך, וואו עס זיינען געווען פאַרשריבן געזעצן און רעדעס פון משה רבנו. ווען מען האָט פאָרגעלעגט דאָס בוך פאַרן מלך, איז ער פאַר־וואונדערט געוואָרן: אין בוך (דאָס איז געווען דער ספר ד ב ר י ם, דער פינפטער טייל פון תורת משה) איז געווען געשריבן, אַז ווען אידן וועלן ניט פאָלגן אַלע געזעצן, וואָס גאָט האָט זיי געגעבן דורך משהן, וועלן זיי באַשטראָפט ווערן, זייער לאַנד וועט זיין פאַרנומען פון פרעמדע פעלקער און שפּעטער וועלן זיי גאָר פאַרטריבן ווערן אין פרעמדע לענדער. די נביאים האָבן געגעבן יאשיהון צו פאַרשטיין, אַז דאָס איז אמת: אָט איז דאָך די מלכות־ישראל גאָר צעשלאָגן געוואָרן און דער זיגער אַשור הערשט אויך אין מלכות־יהודה; מסתמא וועט נאָך קומען דערצו, אַז ירושלים וועט אויך חרוב ווערן אַזוי ווי שומרון; מען דאַרף אָננעמען מיטלען, אַז דאָס זאָל ניט פּאַסירן, און דעריבער מוז מען אָפּרייניקן דאָס לאַנד פון פרעמדע גלויבנס און מיאוסן געצנ־דינסט. יאשיהו האָט גענומען רייניקן: כדי אויסצוראָטן דעם געצנדינסט, האָט ער אַרויסגעטריבן פון לאַנד די פרעמדע פּריסטער; ער האָט צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין ירושלים און דער־קלערט, אַז פון איצט אָן מוזן אַלע זיך פירן לויט די געזעצן פון תורת משה.

אין דער דאָזיקער רעפאָרם האָט דעם קיניג פיל מיטגעהאָלפן דער נביא י ר מ י ה ו. דאָס איז געווען איינער פון די האַרציקסטע נביאים, וואָס האָט טיף געפילט יעדן ווייטאָק פון פאָלק און האָט געזוכט מיט־

לען צו ראַטעווען זיינע ברידער פון אומגליק. נאָר אַ קורצע צייט האָט ער געהאַט נחת פון יאשיָהוס רעפאָרם און געהאָפט, אַז די מַלכות־יהודָה וועט זיך פעסט האַלטן אָן די געזעצן, וואָס זיינען נויטיק פאַר אַ געזונטן סאָציאַלן לעבן. אינגיכן אָבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע קייט פון צָרות. די גרויסע אַסירישע מלוכה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ סך צוזאַמענגעדריקטע לענדער און פעלקער, האָט זיך אָנגעהויבן צעפאַלן. די אַלטע שׂונאים פון אַשור, די הערשער פון מִצרים, האָבן אויך געוואָלט אָפּנעמען עטלעכע לענדער ביי דער אָפּגעשוואַכטער מלוכה און האָבן זיך גערוקט אַהין מיט זייער אַרמיי דורך דעם לאַנד יהודָה. אָבער יאשיָהו האָט זיי ניט געוואָלט דורכלאָזן, מורא האָבנדיק, אַז די עגיפּטער וועלן פאַרכאַפּן אויך זיין אייגן לאַנד. ער האָט זיך גע־שטעלט אַנטקעגן דעם עגיפּטישן חַיִל ביי דער שטאָט מגידו, און דאָרטן האָט ער געהאַט אַ ביטערע מַפָּלה: די יידישע אַרמיי איז צע־שלאָגן געוואָרן און יאשיהו אַליין איז געפאַלן אין דער מִלחָמה.

דער ניצָחון פון די עגיפּטער האָט זיי געמאַכט פאַר הערשער אין מַלכות יהודָה. דער עגיפּטישער קיניג האָט געשטעלט פאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלַים דעם עלטערן זון פון יאשיָהו, יהויָקים. דער נייער מֶלֶך, אָנשטאָט צו זאָרגן וועגן פאַרבעסערן די לאַגע פון זיין פאָלק, האָט גע־זאָרגט נאָר וועגן דעם, ווי אויפצומאָנען די צינזן, וואָס די יידן האָבן געמוזט צאָלן זייער עגיפּטישן אויבערהאַר, און אויספירן אַלץ וואָס ער הייסט. דאָ איז יִרמיָהו אַרויסגעטראָטן קעגן דעם מֶלֶך און קעגן דער גאַנצער אַריסטאָקראַטיע פון ירושָלַים. ער האָט אין בית־הַמִקדָש גע־האַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געזאָגט, אַז אויב די פירער פון פאָלק וועלן ניט בעסער ווערן, וועט דער גרויסער טעמפּל אין ירושָלַים חרוב ווערן אַזוי ווי אַמאָל דער קליינער טעמפּל אין שילה צו דער צייט פון שמואֵל הַנביא. מען האָט געכאַפּט יִרמיָהון און איבערגעגעבן צום געריכט; מען האָט אים געוואָלט באַשטראָפן מיט טויט פאַר זיינע ווערטער וועגן דעם הייליקן אָרט, אָבער זיינע פריינד האָבן אים באַפרייט.

אין עטלעכע יאָר אַרום איז די אַסירישע מלוכה אינגאַנצן צעפאַלן געוואָרן. אויף איר אָרט האָט זיך געשטעלט אַן אַנדערע מעכטיקע מלוכה פון מעסאָפּאָטאַמיע: בָּ בֶ ל, אָדער באַבילאָניע, וואָס איז גע־

וואָרן שטאַרק אונטער דער פירונג פון איר קיניג נבוכדנצאַר. אין אַ בלוטיקער שלאַכט אין סיריע האָט די גרויסע באַבילאָנישע אַרמיי צעשלאָגן די עגיפּטער און פאַרטריבן זיי אויך פון פּאַלעסטינע. יהוֹיָקים האָט אויפגעהויבן אַ בונט קעגן דעם נייעם הערשער נבוכדנצאַר, אָבער דער נביא ירמיָהו האָט אים געוואָרנט, אַז אומזיסט איז דער קאַמף, ווייל ער האָט פאָראויסגעזעען, אַז די באַבילאָניער וועלן באַהערשן אַלע לענדער אַרום דעם מיטללענדישן יָם. אינגיכן איז יהוֹיָקים געשטאָרבן און זיין אַכצעניאָריקער זון יהוֹיָכין איז געוואָרן מֶלֶך פון ירושָלים. דערנסטמאָל איז געקומען נבוכדנצאַר מיט זיין חַיִל און באַלאַגערט די שטאָט. דער יונגער מֶלֶך האָט זיך דערשראָקן און איז אַרויסגעגאַנגען מיט זיין מוטער און זיינע שׂרָרות צום באַבילאָנישן לאַגער, כּדי איבערבעטן דעם צערייצטן הערשער; אָבער נבוכדנצאַר האָט אים ניט געגלויבט און געהייסן פאַרשיקן אים מיט זיין פאַמיליע און די רייכסטע מענטשן פון ירושָלים קיין בָבֶל. פאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלים האָט ער אַוועקגעשטעלט דעם אינגערן ברודער יהוֹיָקימס, צידקיָהו, וואָס האָט געשוואָרן צו זיין שטענדיק געטריי דעם באַבילאָנישן הערשער.

זיבן יאָר האָט צידקיָהו אָפּגעהיט זיין שבועה, אָבער צום סוף האָט ער ניט אויסגעהאַלטן און אויפגעהערט צאָלן צינז דעם באַבילאָנישן קיניג. ווען נבוכדנצאַר האָט דאָס דערהערט, האָט ער געשיקט אַ גרויסן חַיִל קיין יהוּדָה. די באַבילאָנער האָבן איינגענומען אַלע באַפעסטיקטע שטעט אויפן וועג צו ירושָלים און דערנאָך באַלאַגערט די הויפּטשטאָט. די שטאָט איז געווען פול מיט מענטשן, וואָס זיינען זיך צונויפגעלאָפן פון די קלענערע שטעט אין דער האָפענונג, אַז די שטאַרקע פעסטונגען פון ירושָלים וועלן אויסהאַלטן די באַלאַגערונג. די דיקע מויערן האָבן טאַקע אויסגעהאַלטן מער ווי אַ יאָר, אָבער די מענטשן, וואָס זיינען געווען הינטער זיי פאַרשפּאַרט, האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן. אין ירושָלים איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז פאַר דער באַפעלקערונג, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעקלעכער הונגער: מענטשן זיינען געפאַלן אין די גאַסן, אומעטום האָט זיך געהערט דער געשריי פון קינדער צו די מוטערס: „ברויט, ברויט!“

„מער זיינען געווען די געפאַלענע פון הונגער, ווי די געפאַלענע פון שווערד". די פאַרמאַטערטע קרינסלייט אויף די פעסטונג־מויערן האָבן שוין קיין כוח נים געהאַט פאַרטיידיקן די שטאָט. די באַבילאָנער האָבן דורכגעבראָכן די מויערן, זיך אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן גע־הרגעט, גערויבט, געברענט הייזער; ס'איז פאַרברענט געוואָרן אויך דער פראַכטפולער בית־המקדש. דעם מלך צדקיהו, וואָס איז אַנטלאָפן פון ירושלים, האָט מען געכאַפּט אין וועג, געבראַכט צו נבוכדנצאַרן און אויף זיין באַפעל האָט מען אים אויסגעשטאָכן די אויגן. טויזנטער געפאַנגענע יידן האָט מען פאַרשיקט אין בבל, אַזוי אַז ירושלים איז געוואָרן אַ פוסטע שטאָט. דאָס איז געווען „דער ערשטער חורבן" פון דער הייליקער שטאָט (מיט 2500 יאָר פאַר אונזער צייט; אין יאָר 586 פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

16. ירמיהו קלאָגט אויף די חורבות פון ירושלים

צווישן די חורבות פון ירושלים איז אומגעגאַנגען און געוויינט דער נביא ירמיהו. „ווי איינזאַם איז געבליבן די גרויס באַפעלקערטע

שטאָט! זי איז געוואָרן אַן אַלמנה און קיינער קומט זי ניט טרייסטן!"
ירמיָהו האָט פאָראויסגעזעען דעם גרויסן אומגליק און געוואָרנט דאָס פאָלק פון אַן אויפשטאַנד קעגן דעם באַבילאָנישן קיניג. דערפאַר האָט אים נבוכדנעצאַר געלאָזן פריי. ירמיָהוס פריינד, דער נשיא (פירסט) גדליָה, איז אויך נבוכדנעצאַרס באַפעל געוואָרן פאַרוואַלטער פון לאַנד יהודה און האָט זיך באַזעצט אין מיצפּה, ניט ווייט פון ירושלים. אָבער ניט לאַנג האָט זיך געהאַלטן דער דאָזיקער קליינער רעשט פון דער אידישער מלוכה. קעגן גדליָהן, אַלס שטעלפאַרטרעטער פון דער פיינדלעכער מאַכט, האָבן זיך צעבונטעוועט עטלעכע איבערגעבליבענע אידישע אָפיצערן מיט זייערע זעלנער און האָבן אים געהרגעט.

דאַן האָט ירמיָהו מיט אַ גרויסער גרופּע מענטשן פאַרלאָזן דאָס לאַנד און איז אַוועק קיין מצרים. אַזוי האָט זיך געבילדעט אַ צווייטער אידישער ישוב אין „גלות", חוץ דעם גרעסערן ישוב, וואָס איז געווען אין גלות-בבל. אין דעם חרובן לאַנד יהודה האָט נבוכדנעצאַר אָנגעמאַכט אַ נייעם חורבן, פאַרשיקט נאָך טויזנטער מענטשן אין פרעמדע לענדער. דאָס פאָלק איז געווען צעזייט און צעשפּרייט. אָבער אַ גרויסן טייל פון די פאַרוואָגלטע איז נאָך באַשערט געווען שפּעטער, אין בעסערע צייטן, אומקערן זיך אין זייער אייגן לאַנד.

10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט

אין דער צייט, ווען דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט אין זיין אייגענעם לאַנד כנען-פּאַלעסטינע אָדער ארץ-ישראל, איז ע ר ד - אַ ר ב ע ט געווען ביי אים די הויפּט-באַשעפטיקונג. „זיצן אין זיין ווייג-גאָרטן, אונטער זיין פייגנבוים" — דאָס האָט מען געהאַלטן פאַרן שענסטן און רואיקסטן אַרט לעבן. פון דעם ערדאַרבעטער-קלאַס זיינען אַרויס אַזעלכע גרויסע מענטשן, ווי שאול המלך, דוד המלך, די נביאים אֱלישע און עמוס. צו לאַנדווירטשאַפט זיינען געווען צוגעפּאַסט די גרויסע יערלעכע ימים טובים: פּ ס ח — דער יום-טוב פון פרילינג („חג האָביב"), ווען עס הויבט אָן וואַקסן תבואה אויפן פעלד; דער זומער-יום-טוב ש ב ו ע ו ת, ווען מען הויבט אָן שניידן די תבואה („חג הקציר"), און ס ו כ ו ת אין האַרבסט, ווען מען זאַמלט איין אַלץ,

וואָס איז אויסגעוואַקסן אויפֿן פֿעלד און אין ווייַנגאָרטן („חג האָסיף״).
אין שפּעטערע צייַטן זייַנען די דאָזיקע דאָרפֿישע ימים־טובֿים פֿאַר־וואַנדלט געוואָרן אין היסטאָרישע און רעליגיעזע. פּסח איז געוואָרן דער יום־טובֿ פֿון „יציאת מצרים״, צום אָנדענק, וואָס דאָס פֿאָלק האָט זיך באַפֿרייַט פֿון עגיפּטישער קנעכטשאַפֿט; שבֿועות — צום אָנדענק פֿון „מתּן תּורה״, ווען מושה האָט איבערגעגעבן דעם פֿאָלק גאָטס געבאָטן בײַם באַרג סיני; סוכּות — צום אָנדענק פֿון די וואַנדערונגען אין מדבּר, ווען אידן האָבן געוווינט אין געצעלטן אָדער בײַדלעך (סוכּות).

אַלע וואָך האָט יעדע אידישע פֿאַמיליע געהאַט איין אָפּרו־טאָג: שַׁבָּת (דאָס וואָרט אין העברעאיש הייסט אָפּרו). „זעקס טעג זאָלסטו אַרבעטן און אויפֿן זיבעטן זאָלסטו אָפּרוען״ — דאָס איז געוואָרן אַ הייליקער געבאָט. דער שבת־אָפּרו האָט געהאַט אַ גרויסן עקאָנאָמישן און גייסטיקן אײַנפֿלוס אויפֿן לעבן: אַ זיבעטן טייל פֿון זייַן לעבן האָט דער מענטש אָפּגעגעבן העכערע גייסטיקע אינטערעסן און דערפֿרישט זייַנע כּוחות פֿאַר ווייַטערדיקער אַרבעט.

אין די גרעסערע שטעט האָבן זיך אידן באַשעפֿטיקט אויך מיט האַנדל. האַנדלען האָבן זיי זיך אויסגעלערנט בײַ זייערע שכנים, די פֿיניקיער. אַמאָל פֿלעגט מען זאָגן: „דער פֿיניקיער (כּנעני) האַלט אין די הענט פֿאַלשע וואָג און האָט ליב באַרייַסן דעם קויפֿער״; אָבער שפּעטער האָט מען זיך שוין ניט געשעמט מיט מסחר. מען האָט אַפֿילו געהאַנדלט מיט געלט: רייַכע מענטשן פֿלעגן אָפּגעבן געלט אויף צינזן (פּראָצענט) און אָפֿט, ווי מיר האָבן שוין געזען, אָפּנעמען דאָס לעצטע בײַם אָרימאַן. די אידישע תּורה האָט דאָס פֿאַרבאָטן. „אויב דו וועסט לייַען געלט אַן אָרימען מענטשן, לייג אויף אים ניט אַרויף קיין שווערע צינזן. אויב דו וועסט בײַ אים נעמען פֿאַר אַ משכּון זייַן מאַנטל, גיב דאָס אים אָפּ צוריק איידער עס פֿאַרגייט די זון, וואָרעם דאָס איז זייַן צודעק, ווי וועט ער שלאָפֿן?״

דאָס פֿאַמיליע־לעבן בײַ אַמאָליקע אידן איז געווען צו־געפּאַסט צום אָריענטאַלישן (מזרח) שטייגער, אָבער דאָס געזעץ האָט אויסגעבעסערט פֿיל פֿעלערן אין דעם דאָזיקן שטייגער. אַ מאַן האָט געמעגט האָבן צוויי ווייַבער, און בײַ רייַכע נאָך מער, אָבער גע־

ווײַנטלעך האָט בײַ אידן געהערשט די פאָרם פון מאָנאָגאַמיע — אײן־װײַבערײַ. צװײ װײַבער אין אײן הױז פלעגן זיך שטענדיק קריגן צװישן זיך, און דער מאַן האָט געהאַט צרות; דעם ניט רײַכן איז דערצו געװען שװער אױסצוהאַלטן אַ הױז מיט פיל קינדער פון בײדע װײַבער; דעריבער האָבן קליגערע מענטשן געהאַלטן פון מאָנאָגאַמיע. דאָס געזעץ האָט געשטעלט די מוטער גלײַך מיט דעם פאָטער אין דער פאַמיליע: „דו זאָלסט אכטן דײַן פאָטער און דײַן מוטער“ — בײדע גלײַך.

אין פאַרמעגלעכע הײזער זײַנען געװען קנעכט און דינסטן, אָבער די שקלאַפערײַ (קנעכטשאַפט) האָט בײַ אידן ניט אָנגענומען אַזעלכע מיאוסע פאָרמען, װי בײַ אַנדערע פעלקער, װאו מען פלעגט זיך מיט אַ קנעכט באַגײן אַזױ װי מיט אַ בהמה. אײביקע קנעכטשאַפט איז געװען פאַרבאָטן. אַ אידישער קנעכט האָט געדאַרפט דינען זײַן האַר ניט מער װי זעקס יאָר, אױפן זיבעטן יאָר האָט אים דער האַר געמוזט אַרױסלאָזן פרײַ; אױב אָבער דער קנעכט האָט ניט געװאָלט אַװעקגײן, װײַל ער איז צוגעבונדן צו דער פאַמיליע, האָט מען זײַן אױער אױף אַ װײַלע צוגעפעסטיקט צו דער טיר פון הױז — אַ סימן, אַז ער װיל אַלײן בלײַבן אין דעם הױז. פרעמדע קנעכט (פון אַנדערע פעלקער) פלעגט מען האַלטן שטענדיק, אָדער מען פלעגט זײ פאַרקױפן פון אײן האַר צו דעם אַנדערן.

אַלע פרײַע אײַנװאױנער פון לאַנד האָבן געהאַט בירגער־רעכט, אפילו אױסלענדער אָדער „גרים“. די תורה זאָגט: „דעם גר זאָלט איר ניט דריקן. איר דאַרפט פאַרשטײן דאָס האַרץ פון אַ גר, װײַל איר זײַט אַלײן אַמאָל געװען גרים אין מצרים“. זאָרגן װעגן אָרימעלײַט איז געװען אַ חוב פאַר יעדער געמײנדע. די אָרימע האָבן געהאַט רעכט צו קלײַבן די רעשטן פון תבואה־שניט אױף די פעלדער פון די פאַרמעגלעכע (לֶקֶט, שִׁכְחָה, פֵּאָה). לױטן געזעץ פון דער תּוֹרָה האָט מען געמוזט אײן מאָל אין זיבן יאָר מאַכן אַ „שַׁבַּת־יאָר“ אָדער שמיטה, װען אַלע ערדבאַזיצער דאַרפן לאָזן זײערע פעלדער און גערטנער פרײַ פאַר אָרימעלײַט, און רײַכע לײַט דאַרפן ניט מאָנען חובות בײַ ניט פאַרמעגלעכע.

דער מֶלֶךְ בײַ אידן האָט ניט געהאַט אומבאַגרעניצטע מאַכט, װי בײַ אַנדערע פעלקער. דעספאָטן און טיראַנען זײַנען צװישן אידישע

מלכים געווען אַ זעלטנהייט. דער מלך האָט זיך אין מלוכה-זאַכן געמוזט באַראַטן מיט די „זקנים“, מיט די עלטסטע, סענאַטאָרן. ווען אַ מלך האָט געטאָן עפּעס ניט גערעכט אָדער האָט געפירט אַ פאַלשע פּאָליטיק, פלעגט אים דער נביא שאַרף אויסריידן. אַזוי האָט זיך אַמאָל שמואל הנביא באַגאַנגען מיט שאולן, נתן הנביא מיט דווידן, אליהו מיט אַחאבען, ישעיה מיט אָחזן און ירמיהו מיט יהויקימען און צדקיהון. דער נביא האָט גערעדט אין נאָמען פון גאָט, און מען האָט זיך צו זיינע רייד צוגעהערט, ווען אַפילו מען איז מיט אים ניט געווען צופרידן.

די אידישע רעליגיע האָט זיך אין יענער אַלטער תקופה לאַנג-זאַם אַנטוויקלט. זי איז געווען פאַרשיידן אין פאַרשיידענע שיכטן פון פאָלק. עס זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז דער גאָט פון אידישן פאָלק („אלוהי ישראל“) איז מער ניט ווי איינער פון די פילע געטער, וואָס פאַרשיידענע פעלקער האָבן אין זיי געגלויבט; עס זיינען אָבער געווען אַנדערע, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס איז דאָ איין איינציקער גאָט פאַר דער גאַנצער וועלט, וואָס האָט באַשאַפן הימל און ערד און האָט זיך צוערשט אַנטפּלעקט דעם אידישן פאָלק, כדי שפּעטער צוציען צום אמתן גלויבן אויך אַנדערע פעלקער. דעם געדאַנק פון אַ וועלט-גאָט האָבן די נביאים דערקלערט דעם פאָלק אין זייערע פייערדיקע רעדעס. זיי האָבן פאַרבונדן דעם גאָט-גלויבן מיט אַ הויכער מאָראַלישער לערע: גאָט וויל, אַז מענטשן זאָלן זיין ריין און ערלעך, זיי זאָלן ליב האָבן איינער דעם אַנדערן, ס'זאָל ניט זיין קיין אונטערשייד צווישן רייך און אָרים, מענטשן זאָלן לעבן ווי ברידער, ווי קינדער פון איין גאָט; אָט אַזעלכע מענטשן זיינען גאָט ליב און טייער, און ניט יענע, וואָס ברענגען אים קרבנות אין די טעמפּלען. דאָ איז געווען אַ קעגנזאַץ צווישן נביאים און כוהנים (פּריסטער): די כוהנים האָבן געהאַלטן, אַז גאָט מוז מען דינען דורך תפילות און קרבנות אין בית-המקדש, די נביאים אָבער (ווי דער אויבנדערמאָנטער ישעיה און אַנדערע) פלעגן שטענדיק דערמאָנען, אַז מען דאַרף דינען גאָט מיט גוטע מעשים, מיט אַ גוט האַרץ און ליבע צו מענטשן, מיט גע-רעכטיקייט אין סאָציאַלן לעבן.

אין די אַלטע הייליקע ביכער פון אידישן פאָלק — אין די פינף ביכער פון דער „תורה" (חומש) און אין די ביכער פון „נביאים" — זיינען געוועזן פאַרשריבן ביידע לערעס, די כּוהנישע און די נביאישע, אויך אַלע געזעצן און פאָלקס-פאָרשטעלונגען וועגן גאָט און וועלט, לעבן און טויט, וועגן דער געשיכטע פונם אידישן פאָלק און זיין לאַגע צווישן אַנדערע פעלקער.

---

11. ווי האָט זיך דאָס פאָלק פאָרגעשטעלט גאָט, וועלט און געשיכטע

וועגן דעם, ווי די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן און ווי עס האָבן גע-לעבט די ערשטע דורות פון דער מענטשהייט, דערציילט אונז דער ערשטער סֵפר פון דער תּורה — סֵפר „בראשית" („אין אָנהויב"). מען דאַרף ניט מיינען, אַז דאָס זיינען נאָר שיינע קינדער-מַעשׂהס: דאָ זיינען באַהאַלטן גלויבנס און פאָרשטעלונגען פון אוראַלטע דורות ניט נאָר ביי אידן, נאָר אויך ביי אַנדערע פעלקער; אין דער אידישער תּורה אָבער זיינען אַלע דערציילונגען פאַרבונדן מיט טיפע געדאַנקען, וואָס דערקלערן דעם גאַנג פון דער וועלט און דער מענטשהייט.

די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן אין זעקס טעג. פריער איז די ערד געווען פוסט און וויסט און באַדעקט מיט פינסטערניש. גאָט האָט אַ זאָג געטאָן: זאָל ווערן ליכט! — און עס איז ליכטיק געוואָרן. אויפן צווייטן טאָג האָט גאָט באַשאַפן דעם הימל. אויפן דריטן טאָג האָט זיך דאָס וואַסער אָפּגעטיילט פון דער טרוקענער ערד (יַבָּשָׁה), עס האָבן זיך געבילדעט יַמים און טייכן אויף איין זייט, גראָזן, תּבואות און בוימער אויף דער אַנדערער. דעם פערטן טאָג האָבן זיך באַוויזן אויפן הימל די זון, די לְבָנה און די שטערן. אויפן פינפטן טאָג האָבן אין דער לופט אָנגעהויבן פליען אַלערליי פויגלען און אין וואַסער שווימען פישן. אויפן זעקסטן טאָג האָבן זיך אויף דער ערד באַוויזן אַלערליי לעבעדיקע באַשעפענישן, און צום סוף דער ערשטער מענטש. גאָט האָט באַשאַפן דעם מענטשן אַזוי: ער האָט גענומען אַ הייפל ערד און אַריינגעבלאָזן אין אים אַ לעבעדיקע נשמה; דערנאָך האָט גאָט ביי אים אין שלאָף אַרויסגענומען אַ ריפּ פון דער זייט און פון דעם שטיק פלייש

באַשאַפֿן די פֿרוי. דעם ערשטן מענטשן האָט ער אַ נאָמען געגעבן אָדָם, ווייל ער איז באַשאַפֿן געוואָרן פֿון דער „אֲדָמה" (ערד), און די ערשטע פֿרוי האָט געהייסן חַוָה, ווייל זי איז די מוטער פֿון אַלע לעבעדיקע מענטשן (חַי). אַזוי איז אין זעקס טעג באַשאַפֿן געוואָרן די גאַנצע וועלט אין אַזאַ סֵדר: צוערשט די ניט-לעבעדיקע נאַטור (ערד, וואַסער), ווייטער די וואַקסנדיקע נאַטור (בוימער, גראָזן), די לעבעדיקע און באַוועגלעכע נאַטור (חַיות, עופֿות, פֿיש) און צולעצט דער מענטש, וואָס דאַרף הערשן איבער דער גאַנצער נאַטור. די תּורה גיט צו, אַז נאָכדעם ווי גאָט האָט באַשאַפֿן די וועלט אין זעקס טעג, האָט ער אויפֿן זיבעטן טאָג אָפּגערוט, און דערפֿאַר דאַרף דער מענטש אויך אָפּרוען איין טאָג אין דער וואָך — שַבָּת.

די ערשטע פּאָר מענטשן, אָדם און חַוה, האָבן געלעבט גליקלעך אין גַן-עֵדן, אַ שיינעם גאָרטן, וווּ עס זיינען געוואַקסן אַלערליי פּירות צום עסן. צווישן די בוימער זיינען געווען צוויי, דער בוים פֿון לעבן („עֵץ הַחַיים") און דער בוים פֿון וויסן („עֵץ הַדַעת"). גאָט האָט אָנגעזאָגט אָדָמען, אַז ער מעג עסן פֿרוכטן פֿון אַלע בוימער, נאָר ניט פֿון בוים פֿון וויסן. אָבער חַוָה האָט דערזען אַ שיינע פֿרוכט אויפֿן בוים פֿון וויסן, האָט אָפּגעריסן און אויפֿגעגעסן; דאָס איז געווען זייער געשמאַק, און זי האָט איינגערעדט אָדָמען, ער זאָל אויך פּרוּוון; אָדָם האָט איר געפֿאָלגט. דאָ האָבן זיך ביי ביידן די אויגן געעפֿנט: זיי האָבן אָנגעהויבן וויסן און פֿאַרשטיין דאָס, וואָס זיי האָבן פֿריער ניט פֿאַרשטאַנען. אַזוי האָבן זיי צום ערשטן מאָל באַמערקט, אַז זיי גייען אַרום נאַקעט, און האָבן זיך אָנגעהויבן שעמען; זיי האָבן זיך אויף גיך געמאַכט גאַרטלען פֿון פֿייגנבלעטער און צוגעדעקט דאָס לייב. מיטאַמאָל האָט אָדָם דערהערט גאָטס קול אין גאָרטן: „פֿאַרוואָס האָסטו געגעסן פֿונם פֿאַרבאָטענעם בוים?" אָדָם האָט געענטפֿערט: „די ווייב האָט מיך איינגערעדט"; חַוָה האָט זיך פֿאַרענטפֿערט, אַז די קלוגע שלאַנג, וואָס האָט זיך אַרומגעדרייט אין גאָרטן, האָט זי איינגערעדט. און גאָט האָט געזאָגט: „פֿאַר דיין זינד, חַוָה, וועסטו באַשטראָפֿט ווערן דערמיט, וואָס דו וועסט מיט שמערצן געווינען קינדער; און דו, אָדָם, וועסט מיט שווערער מי באַאַרבעטן די ערד, מיט שוויים פֿון דיין פּנים וועסטו אַרויסנעמען פֿון איר דיין ברויט, ביז דו וועסט זיך אומקערן צו דער

ערד נאָך דיין טויט". נאָכדעם זיינען די ערשטע פּאָר מענטשן פֿאַר־טריבן געוואָרן פֿון גן־עדן און האָבן געמוזט מיט שווערער אַרבעט און ליידן אונטערהאַלטן זייער לעבן.

די ערשטע קינדער פֿון אָדם און חוה זיינען געווען צוויי זין: קַיִן און הֶבֶל. קַיִן איז געווען אַן ערדאַרבעטער, הֶבל אַ פּאַסטוך. איינמאָל האָבן זיך די ברידער צעקריגט אין פֿעלד; דער שטאַרקערער קַיִן האָט זיך געוואָרפֿן אויף הֶבלן און אים דערהרגעט. דאָ האָט דער מערדער דערהערט גאָטס קול: „וואו איז דיין ברודער הֶבל?" קַיִן האָט גע־ענטפֿערט: „איך ווייס ניט, איך בין דאָך ניט מיין ברודערס שׁוֹמֵר (היטער)". גאָט האָט קַיִנען פֿאַרשאָלטן פֿאַר זיין שרעקלעכן פֿאַרברעך און האָט אים אָנגעזאָגט, אַז ער וועט זיין גאַנצן לעבן זיין פֿאַרוואָגלט (נָע ונָד) און ניט האָבן קיין רו אויף דער ערד. אין דער דאָזיקער דערציילונג שפּיגלט זיך אָפּ פֿון איין זייט דער אַלטער קאַמף צווישן דעם איינגעזעסענעם ערדאַרבעטער און דעם וואַנדערנדיקן פּאַסטוך, פֿון דער אַנדערער זייט — די אייביקע מִלחָמה צווישן מענטש און מענטש, פֿאָלק און פֿאָלק.

אָדָם און חַוָה האָבן געהאַט נאָך קינדער, זין און טעכטער. עס זיינען אויסגעוואַקסן גאַנצע מִשפָּחוֹת מענטשן, שפּעטער גאַנצע דוֹרוֹת, אָבער געלעבט האָבן זיי צווישן זיך ווי חַיוֹת: דער שטאַרקער האָט געשלאָגן און געדריקט דעם שוואַכערן; עס איז ניט געווען אֶמֶת און יוֹשֶר אויף דער ערד. זעענדיק אַזוינס האָט גאָט באַשלאָסן ברענגען אַ מַבּוּל, אַ פֿאַרפֿלייצונג, אויף דער ערד, כּדי דער שלעכטער דוֹר זאָל אויסשטאַרבן און מאַכן פּלאַץ פֿאַר אַ בעסערן מין מענטשן. גאָט האָט געוואָלט לאָזן לעבן נאָר דעם איינציקן ערלעכן מענטשן, מיטן נאָמען נ ֹחַ (נואַח), און האָט אים געזאָגט: „מאַך זיך אַ גרויסן הילצערנעם קאַסטן („תֵּיבָה") און גיי אַהין אַריין מיט דיין הויזגעזינד און מיט איין פּאָר פֿון יעדער מין לעבעדיקע באַשעפֿענישן, חַיוֹת און עוֹפוֹת". נוֹח האָט אַזוי געטאָן, און ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער מַבּוּל און די גאַנצע ערד איז פֿאַרפֿלייצט געוואָרן, האָט זיך די תיבה אויפֿגעהויבן און געשוואומען איבער די הויכע וואַסערן. ווי נאָר די וואַסערן זיינען אָפּגעפֿאַלן, איז נוֹח אַרויס פֿון דער תיבה מיט זיין הויזגעזינד און מיט אַלע חַיוֹת, וואָס פֿון זיי האָט געזאָלט געבאָרן ווערן אַ נייע לעבעדיקע

וועלט. גאָט האָט צוגעזאָגט נוחן מער ניט ברענגען קיין מבול אויף דער ערד און האָט באוויזן אויף דעם רעגנבויגן אין די וואָלקנס, אלס א סימן פון פרידן צווישן גאָט און מענטשן. — אזא דערציילונג וועגן א וועלט־מבול איז געווען פאַרשפּרייט צווישן אַלע פעלקער פון אזיע, אָבער אין דער תורה האָט מען דערצו געגעבן א דערקלערונג: כּדי א שלעכטן דור פאַרבייטן מיט א גוטן.

נוח האָט געהאַט דריי זין: שֵם, חָם און יֶפת. פון זיי, זייערע קינדער און קינדס־קינדער האָט זיך צעוואַקסן א נייע וועלט מיט מענטשן, מִשפּחות, שבָטים און פעלקער. פון אָנהויב האָבן אַלע גערעדט אויף איין שפּראַך און האָבן גוט פאַרשטאַנען איינער דעם אַנדערן. איינמאָל האָבן זיך מענטשן פאַרזאַמלט אין בָבל און האָבן דאָרט אָנגעהויבן בויען א הויכן טורעם, וואָס זיין שפּיץ זאָל דערגרייכן צום הימל; דאָס האָט געזאָלט זיין א צייכן פאַר אַלע מענטשן, זיי זאָלן זען פון וויטן דעם טורעם און ניט צעשפּרייטן זיך אויף דער ערד. אָבער בשעת דער אַרבעט, וואָס האָט לאַנג געדויערט, האָט פּאַסירט אזא זאַך: די בויער האָבן אָנגעהויבן ריידן אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און איינער האָט ניט פאַרשטאַנען וואָס דער אַנדערער רעדט. דעמאָלט האָט זיך דער בוי אָפּגעשטעלט און מענטשן האָבן זיך פון בָבֶל צעשאָטן אויף דער גאַנצער וועלט. זיי האָבן זיך צעטיילט אויף פעלקער אין פאַרשיידענע לענדער. יעדער פאָלק האָט גערעדט אין זיין שפּראַך. פון נוחס דריי זין זיינען אַרויסגעקומען דריי גרופּעס פעלקער: סעמיטן פון שֵם, חַמיטן פון חָם, יֶפתיטן פון יֶפת. צו די סעמיטן האָבן געהערט די אזיאַטישע פעלקער: אַסיריער, באַבילאָניער, אַראַמייער, אידן און אַראַבער; צו די חַמיטן — די עגיפּטער, די כּושים (אַבעסיניער) און די שוואַרצע פעלקער אין אַפריקע; צו די יֶפתיטן — די ווייסע אייראָפּעאישע פעלקער. דאָס אידישע פאָלק האָט געשטאַמט פון דעם סעמיטישן שֵבט עִבְרים (העברייער), און זיין ערשטער שטאַמפאָטער איז געווען „אברהם העברי“, וועגן וועלכן מיר האָבן דערציילט אין אָנהויב פון אונזער געשיכטע.

12. גָלות־בָבל

נאָך דעם חורבן פון ירושלים איז דער גרעסטער טייל אײַנוואוינער פאַרטריבן געוואָרן קיין בָבל. דאָ האָבן זיי זיך אָבער ניט צעשאָטן איבערן גאַנצן לאַנד און ניט צונויפגעמישט מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג; זיי האָבן זיך באַזעצט אין עטלעכע שטעט און געבילדעט געשלאָסענע קהילות (געמיינדעס). די „גולים" (פאַרטריבענע, עמי־גראַנטן) האָבן געהאַט זייערע תפילה־הייזער, וואו זיי פלעגן זיך פאַר־זאַמלען, לייענען זייערע הייליקע ביכער, זינגען פּסאַלמען (תהילים), הערן רעדעס פון זייערע לערער און נביאים. ביים געבעט פלעגן זיי זיך שטעלן מיטן פּנים צו דער זייט פון ירושלים, אַזוי ווי זיי וואָלטן גע־קוקט אויפן בית־המקדש. מען האָט דאָרטן געזונגען פאָלקס־לידער, פול מיט בענקשאַפט נאָך דעם פאָטערלאַנד, צום ביישפּיל דאָס ליד „על נהרות בבל":

בײַ די טײַכן פון בָבל זיינען מיר געזעסן און געוויינט, דער־מאָנענדיק ציון.
אויף די ווערבעס דאָרטן האָבן מיר אויפגעהאַנגען אונזערע פידלען.
דאָרטן האָבן אונזערע פאַנגער געפאָדערט בײַ אונז לידער...
אָבער ווי זאָלן מיר זינגען גאָטס ליד אין אַ פרעמד לאַנד?
אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, זאָל פאַרדאַרט ווערן מיין האַנט!...

אין בָבל האָבן זיך די נייע „גולי־יהודה" געטראָפן מיט גרופּעס אוראייניקלעך פון די „גולי־ישראל", וואָס זיינען אַמאָל פאַרטריבן געוואָרן פון שומרון קיין אשור און בָבל. אין דער פרעמד האָבן זיך צונויפגעוואַקסן רעשטן פון צוויי אידישע מלוכות. אַזוי האָט זיך אין בָבל געשאַפן אַ גאַנץ גרויסער אידישער ישוב. מען האָט געלעבט רואיק, זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, מלאכה און האַנדל. עטלעכע אידישע קינדער פון אַריסטאָקראַטישע הייזער אין ירושלים, דָניאֵל מיט זיינע דריי חברים, האָבן געוואוינט ביים הויף פון דעם גרויסן באַבי־לאָנישן קיניג נבוכַדנֶצאַר. מען דערציילט, אַז נבוכדנצאַר האָט זיי אַמאָל געהייסן, זיי זאָלן זיך בוקן צום באַבילאָנישן אָפּגאָט, און ווען

17. על נַהֲרוֹת בָּבֶל

זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, האָט מען זיי אַריינגעוואָרפן אין אַ ברענענדיקן קאַלך-אויוון; אָבער דאָ האָט זיך געטראָפן אַ נס: די יונגעלייט זיינען אַרויס פון פייער אומבאַשעדיקט, אַפילו די האָר ניט אָפּגעברענט. דאָ האָט נבוכדנצאַר פאַרשטאַנען, ווי גרויס איז דער אידישער גאָט, און האָט אויפגעהערט צווינגען אידישע קינדער צום גוישן גאָטס-דינסט.

אין דער ערשטער צייט פון גלות-בבל האָט דאָרטן געלעבט דער אידישער נביא יחזקאל. מען האָט אים אַהין אַוועקגעפירט נאָך מיט דעם יונגן קיניג יהויכין אין דער ערשטער גרופּע געפאַנגענע פון ירושלים. יחזקאל איז געוואָרן דער גייסטיקער פירער פון די פאַר-טריבענע; ער פלעגט זיי טרייסטן אין זייער טרויער, לערנען זיי ווי צו לעבן אין אַ פרעמדער לאַנד בלייבנדיק געטריי דעם אייגענעם פאָלק. איינמאָל האָט ער זיי דערציילט אַזאַ נביאישן חלום: „עס האָט זיך אויפגעהויבן אַ שטאַרקער ווינט און מיך פאַרטראָגן אין אַ טאָל, פול מיט ביינער פון פאַרשטאָרבענע מענטשן; מיטאַמאָל האָבן זיך די צע-שאָטענע ביינער אָנגעהויבן צורוקן איינע צו די אַנדערע, אויף זיי האָט זיך אַרויפגעצויגן פלייש און הויט, און עס איז אַריין איז זיי אַ לע-בעדיקער גייסט — און עס האָבן זיך געשטעלט אויף די פיס אַ מאַסע לעבעדיקע מענטשן. איך האָב געפרעגט, ווער זיינען זיי, און האָב דערהערט אַ קול פון גאָט: דאָס זיינען אידישע קינדער; זיי קלאָגן זיך, אַז זיי זיינען אויסגעטריקנטע ביינער, אַ געשטאָרבן פאָלק, אָבער איך וועל די צעוואָרפענע ביינער צונויפזאַמלען און באַלעבן זיי מיט מיין גייסט, און וועל זיי אַרויספירן צוריק אין זייער לאַנד, און זיי וועלן ווידער זיין מיין פאָלק".

עס זיינען אַריבער כמעט פופציק יאָר. נבוכדנצאַר איז שוין גע-שטאָרבן, זיינע נאָכפאָלגער זיינען געווען צו שוואַך כדי אויפצוהאַלטן אַזאַ גרויסע מלוכה, ווי די באַבילאָנישע אימפּעריע. דער געוואַלטיקער בונד פון פאַרשידענע לענדער האָט זיך אָנגעהויבן צעפאַלן. אין מיטל-אַזיע האָט זיך באַוויזן אַ נייַ שטאַרק פאָלק — די פ ע ר ס ע ר ; זייער העלדישער פירער כ ו ר ש (קירוס) האָט אָפּגענומען אַ סך לענדער ביי די באַבילאָנישע הערשער און זיך ענדלעך אַ לאָז געטאָן צו דער הויפּט-שטאָט בבל. די שטאָט איז געווען שטאַרק באַפעסטיקט מיט דיקע ווענט אַרום און אַרום, און דער באַבילאָנישער קיניג בלשאַצר איז

געווען זיכער, אַז דער פֿיינד וועט אין שטאָט ניט אַריינדרינגען. אין קיניגלעכן פּאַלאַץ איז מען זיך געזעסן רויִק, געמאַכט פֿריילאַכע מאָלצייטן און געוואָלט פֿאַרגעסן וועגן דער בלוטיקער מלחמה. איינמאָל האָט בלשאַצר איינגעלאַדן פֿיל געסט אויף אַ גרויסער סעודה; ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט מען געטרונקען ווײַן פֿון די גילדערנע בעכערס, וואָס נבוכדנצאַר האָט אַמאָל אָנגערויבט אין בית־המקדש פֿון ירושלים. דאָ, ווי עס דערציילט די לעגענדע, האָט זיך באַוויזן אַ האַנט און האָט אָנגעשריבן אויף דער וואַנט פֿון סעודה־זאַל עטלעכע ווערטער, וואָס קיינער האָט זיי ניט געקענט איבערלייענען. מען האָט גערופֿן דעם אידישן חכם דניאל, און ער האָט באַלד איבערגעלייענט די אַראַמעאישע ווערטער: „געציילט, אָפּגעוואויגן און צעטיילט“; דאָס האָט ער דערקלערט דעם קיניג אַזוי: געציילט זיינען די טעג פֿון דיין הערשאַפֿט, אָפּגעוואויגן דיינע שלעכטע מעשים און צעטיילט איז דיין מלוכה צווישן פֿיינדלעכע פֿעלקער. די נבואה איז טאַקע באַלד מקוים געוואָרן. אין דער זעלביקער נאַכט האָבן זיך די פּערסער אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן געהרגעט דעם קיניג בלשאצר.

אין גאַנצן לאַנד איז אויסגערופֿן געוואָרן, אַז כורש איז איצט קיניג פֿון בבל. די אידישע באַפֿעלקערונג האָט מיט פֿרייד באַגעגנט דעם נייעם פּערסישן הערשער. אַ גרויסער נביא, וואָס האָט דאַן געלעבט אין בבל (מען רופֿט אים י ש ע י ה ד ע ר צ ו ו ײ ט ע ר), האָט אויסגערופֿן אין נאָמען פֿון גאָט: „טרייסט, טרייסט מיין פֿאָלק. זאָג אָן דער שטאָט ירושלים, אַז די שווערע צייט איז שוין פֿאַרביי... איך האָב געגעבן כורשן די גרויסע מאַכט צוליב מיין ליבן פֿאָלק ישראל... ער וועט אויפֿבויען מיין שטאָט און באַפֿרייען מיינע געפֿאַנגענע“. כורשן איז זייער געפֿעלן געוואָרן, וואָס די אידן לייגן אויף אים אַזוינע האָפֿענונגען, און ער האָט צוגעזאָגט אָפּלאָזן די געפֿאַנגענע פֿון מלכות יהודה צוריק אין זייער לאַנד. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַ באַפֿעל, אַז די וואָס ווילן זיך אומקערן קיין יהודה מעגן דאָרטן ווידער אויפֿבויען די חרובֿע שטאָט ירושלים און דעם בית־המקדש; ער האָט געהייסן, מען זאָל דערויף אַרויסגעבן געלט פֿון זיינע קיניגלעכע אוצרות און אָפּגעבן צוריק אַלע טייערע כלים, וואָס נבוכדנצר האָט אָנגערויבט אין בית־המקדש. צענדליקער טויזנט אידן האָבן זיך געלאָזט אין וועג קיין

יהודה, אונטער דער פירונג פון דעם פירשט זרובָּבֶל, אַן אייניקל פון מֶלֶך יהוֹיָכין. נאָך פופציק יאָר געפאַנגענשאַפט אין בָּבל זיינען זיי מיט פרייד געגאַנגען צוריק אַהיים. שפּעטער האָט מען וועגן דעם געזונגען דאָס שיינע ליד (אין תהילים):

אַז גאָט האָט אומגעקערט די געפאַנגענע פון ציון,
זיינען מיר אַזוי ווי אין חָלוֹם געוועזן,
מיט פריילעכן געלעכטער איז געווען פול אונזער מויל
און אונזער צונג מיט געזאַנג.

---

13. יהודה אונטער פערסישער הערשאַפט

ווען די פּאַרטריבענע האָבן זיך אומגעקערט קיין יהוּדָה, האָבן זיי דערזען אַ חָרוּב לאַנד. ירוּשָלים און די אַרומיקע ערטער האָבן זיך נאָך ניט אויפגעבויט נאָך דעם חורבן; אין די פּראָווינצן האָבן זיך באַזעצט מענטשן פון פרעמדע פעלקער: פלישתּים (אשדודים), מואָבים, עמונים און די האַלב־אידישע שומרונים; צווישן זיי האָבן געוואוינט אָרימע אידישע משפּחות, וואָס האָבן זיך אָפּט צונויפגעמישט מיט די פרעמדע און גערעדט אין זייער שפּראַך.

די פירער פון די אָנגעקומענע גוֹלֵי־בָּבל, דער פירשט זרובָּבל און דער כּוהן גדול יהושוּע, האָבן פאַרשטאַנען, אַז כּדי אויפצולעבן און פאַראייניקן דאָס פאָלק מוז מען צוערשט אויפבויען די הויפטשטאָט ירוּשָלים מיט דעם בית־הַמִקְדָש און שאַפן דאָרטן אַ נייע רעגירונג. אויף גיך האָט מען אויפן פּלאַץ פון אַלטן בית־המקדש אויפגעשטעלט אַן אַלטאַר (מִזְבֵּחַ) פאַר קָרְבָּנוֹת און אָנגעהויבן לייגן גרונדשטיינער פאַר אַ קליינעם טעמפּל, ווייל צו אַ גרויסן בנין האָבן געפעלט מיטלען ביי דעם פאַראָרימטן פאָלק. צו דעם דאָזיקן יום־טוב זיינען געקומען מענטשן פון אַלע שטעט, די כּוהנים האָבן געזונגען פּסאַלמען (תהילים), די נביאים האָבן באַגייסטערט דאָס פאָלק מיט זייערע פייערדיקע רעדעס. גרויס איז געווען די שימחָה. אָבער דערביי זיינען געשטאַנען אַלטע לייט, וואָס האָבן נאָך געזען דעם ערשטן בית־הַמִקְדָש פון שלומה הַמֶלֶך, און געוויינט: דער פונדאַמענט פון דעם נייעם „גאָטסהויז" איז געווען זייער קליין אין פאַרגלייך מיט דעם אַלטן, און מען האָט שוין

געזעען, אַז דער אַמאָליקער גלאַנץ איז פאַרביי. אָבער אַפילו דער קליי־נער בנין איז אָנגעקומען מיט גרויסע צרות. די שומרונים זיינען גע־קומען צו זרובבלען און האָבן געזאָגט: „לאָמיר צוזאַמען בויען דעם בית־המקדש". אָבער זרובבל האָט זיי אָפּגעזאָגט, ווייל מען האָט זיי גע־האַלטן פאַר האַלבע אידן. זיינען זיי געגאַנגען צו די פּערסישע הערשער און האָבן געמסרט, אַז אידן גרייטן צו אַן אויפשטאַנד קעגן די פּערסער כּדי צו באַפרייען די שטאָט ירושלים. די בוי־אַרבעטן האָבן זיך אויף אַ צייט אָפּגעשטעלט; ערשט אין צוואַנציקסטן יאָר נאָך דעם צוריק־קומען פון גלות בבל און אין זיבעציקסטן יאָר נאָכן חורבן פון „בית ראשון" איז פאַרטיק געוואָרן דער צווייטער בית־המקדש, דער „בית שני".

דאָס לאַנד יהודה, וואָס איז געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע, האָט קיין אייגענעם קיניג ניט געהאַט. אָנשטאָט אַ מלך איז בראש פון פאָלק געשטאַנען אַ כּוהן גדול, אַ פאָרשטייער פון דער אידישער רעליגיע. נאָך זרובבלס טויט איז דער כּוהן גדול (גרויס־פּריסטער) יהושע בן צדוק געבליבן דער איינציקער פירער פון פאָלק, און נאָך אים האָבן געהערשט זיינע קינדער און קינדס־קינדער, די כּוהנים גדולים פון צדוקס משפּחה. אָבער קיין רעכטע אָרדענונג אין לאַנד איז נאָך ניט געוועזן. די הויפּטשטאָט ירושלים איז נאָך ניט געווען צוריק אויפגעבויט און ניט באַפעסטיקט אַרום מיט מויערן; פרעמדע באַנדעס פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן און רויבן די באַפעלקערונג. ניט אַלע אידן האָבן געפאָלגט די געזעצן פון דער תורה, ווייל נאָר ווייניקע מענטשן — די כּוהנים, נביאים און געלערנטע — האָבן געקענט לייענען און פאַרשטיין די הייליקע ביכער. דאָס פאָלק האָט שוין לאַנג אויפגע־הערט ריידן אין דער אַלטער העברעאישער שפּראַך, וואָס איז געבליבן נאָר אַ בוך־שפּראַך: מען האָט גערעדט אין דער פּערסישער מלוכה־שפּראַך — אַרמיש. איצט האָט מען געדאַרפט, כּדי צו שאַפן אָרדע־נונג אין לאַנד, באַקאַנט מאַכן דאָס פאָלק מיט זיין נאַציאָנאַלן געזעצ־בוך, דער תורה, כּדי אַלע זאָלן וויסן ווי צו פירן זיך, וואָס מען מעג און וואָס מען טאָר ניט. די דאָזיקע אויפגאַבע האָבן דערפילט צוויי גרויסע מענטשן, וואָס זיינען געקומען פון בבל און פּערסיע: ע ז ר א און נ ח מ י ה.

עזרָא איז געווען אַ געלערנטער אין דער אידישער קהילה, וואָס איז געבליבן אין בָבל, נאָכדעם ווי די ערשטע געפאַנגענע האָבן זיך אומגעקערט אַהיים מיט זרובָבלן. ער האָט געהייסן „עֶזרָא הַסופר“, ווייל ער פלעגט זאַמלען און איבערשרייבן די הייליקע ביכער פון דער תּורה און פאַרשפּרייטן זיי אין פאָלק. נחֶמיָה איז געווען אַ גרויסער תּקיף ביים הויף פון פּערסישן קיניג אַרטאַקסערקס אין דער הויפּטשטאָט שושָן (סוזי).ביידע האָבן באַקומען פולמאַכט פון קיניג צו פאָרן קיין ירושלים און צו שאַפן דאָרטן אָרדענונג, אָנשטעלן אידישע באַאַמטע און ריכטער און אויסרופן די תּורת־מושה אַלס דאָס געזעצבוך פון אידישן פאָלק. עזרָא איז געקומען קיין ירושלים מיט אַ גרויסער גרופּע אידן פון בָבל און האָט צונויפגערופן אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג אויפן פּלאַץ פון בית־הַמִקדש. אין אַ פייערדיקער רעדע האָט ער דערמאָנט, אַז נאָך אַלע איבערגעלעבטע צָרות דאַרף שוין דאָס פאָלק אָנהויבן פירן אַ נייַ לעבן, לויט די געזעצן פון דער הייליגער תּורה, און ניט אויסמישן זיך מיט פרעמדע פעלקער. ער האָט געפאָדערט, אַז יענע, וואָס האָבן געהאַט ניט אידישע פרויען, זאָלן זיך מיט זיי באַלד צעשיידן. אין פיל מִשפָחות האָט מען אַזוי געטאָן; עס האָט זיך געהערט אַ ביטערער יאָמער אין אַזעלכע הייזער, וואו מוטערס האָבן זיך געמוזט שיידן מיט זייערע מענער און קינדער. דאָס איז געווען אַ שווערער קָרבן צוליב דער ריינקייט און גאַנצקייט פון אידישן פאָלק.

נחֶמיָה האָט באַלד נאָך זיין קומען אָנגעהויבן בויען אַ מויערוואַנט אַרום ירושָלים, כדי צו באַפעסטיקן די שטאָט. טויזנטער מענטשן האָבן געלייגט די שטיינער. ביי דער אַרבעט פלעגן אויף זיי אָפט אָנפאַלן די שומרונים און אַנדערע שונאים, פון די פרעמדע פעלקער, אָבער די אַרבעטער זיינען געווען באַוואָפנט און האָבן די אָנפאַלער אָפּגעטריבן. ווען די פעסטונג־וואַנט איז שוין געווען פאַרטיק, האָבן עֶזרָא און נחֶמיָה ווידער צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג. עזרָא האָט פאָרגעלייענט קאַפּיטלעך פון דער תּורה און דערנאָך דעם כּתָב פון אַ שבועָה, וואָס אַלע האָבן געדאַרפט געבן, אַז זיי וועלן פאָלגן די געזעצן פון דער תּורה. אויף דעם כּתָב האָבן זיך געחתמעט די עלטסטע פון די פאַמיליעס. אַזוי האָט דאָס פאָלק געשוואָרן אָפּצוהיטן די תּורה, וואָס איז געוואָרן אַ מלוכה־געזעצבוך.

די שומרונים, וואָס זיינען אָפּגעשטויסן געוואָרן פון יידישן פאָלק, האָבן זיך אויפגעבויט אַ באַזונדער טעמפּל אויפן באַרג גריזים, אַרום דער שטאָט שכם. זיי האָבן אויך געהאַלטן די תורה פאַר אַ הייליק בוך, אָבער זייערע מנהגים זיינען געווען אַנדערע. זיי זיינען געבליבן שטענדיק פיינדלעך דעם אידישן פאָלק.

אין יענער צייט, ווען עס האָט זיך ווידער אויפגעבויט דאָס לאַנד יהודה, האָבן יידן געלעבט אויך אין אַנדערע לענדער פון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע: אין בבל און אין די עכט־פּערסישע שטעט, באַזונדערס אין דער הויפּטשטאָט שושן. דאָ האָט זיך איינמאָל געטראָפן אַזאַ מעשה. ביי דעם פּערסישן קיניג אַחשורוש (קסערקס) איז געווען אַ מיניסטער המן, וואָס האָט זייער פיינט געהאַט אידן. איינמאָל זאָגט ער צום קיניג: „אין דיין לאַנד איז דאָ אַ פאָלק (די אידן), וואָס איז אומעטום צעזייט און צעשפּרייט, זייערע געזעצן זיינען גאָר אַנדערש ווי ביי אַנדערע פעלקער און דיינע געזעצן פאָלגן זיי ניט. אויב דו ווילסט, גיב אַרויס אַ בעפעל, מען זאָל אַלע אידן טויטן". אַחשורוש האָט אַזאַ באַפעל אַרויסגעגעבן, און די אידן אין פּערסיע האָבן זיך געפונען אין אַ גרויסער סכנה. דעמאָלט איז געקומען צו הילף איינער פון די אָנגעזעענע אידן אין שושן, מרדכי, וואָס איז געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף. זיין יונגע קרובה, אסתר, איז צוליב איר גרויסער שיינקייט געוואָרן אַ קיניגין, איינע פון אַחשורושעס ווייבער; זי האָט אינגאַנצן פאַרגעסן אויף איר פאָלק און האָט ניט געזאָרגט וועגן דעם אומגליק, וואָס קומט אויף אים. דאָ האָט איר מרדכי דערמאָנט, אַז זי שטאַמט אַליין פון אידישן פאָלק און אויב זי וועט ניט בעטן דעם קיניג ער זאָל צוריקנעמען זיין מערדערישן באַפעל, וועט זי אויך פאַרפאַלן ווערן מיט איר גאַנצער אידישער משפּחה. אסתר האָט זיך דערשראָקן און האָט געזאָגט דעם קיניג, אַז זי איז אַ אידיש קינד, און אויב מען וועט אויספירן זיין באַפעל, וועט מען זי אויך טויטן; דערביי האָט זי געגעבן צו פאַרשטיין אַחשורושן, וואָס פאַר אַ שלעכטער מענטש המן איז. דענסטמאָל האָט דער נארישער קיניג פאַרשטאַנען, וואָס פאַר אַ צרה ער האָט אָנגעטאָן; ער האָט געהייסן מען זאָל דעם רשע המנען אויפהענגען און די אידן ערלויבן באַוואָפענען זיך און שלאָגן זייערע פיינד. אַזוי זיינען טויזנטער אידן געראַטעוועט געוואָרן פון טויט. צום

אָנדענק פון דער דאָזיקער ישועה האָט מען שפּעטער איינגעפירט אַ יום־טוב אין חודש אָדר, מיט דעם נאָמען פּורים.

אַ אידישע קאָלאָניע איז אין יענער צייט געווען אויך אין מ צ ר י ם, וואָס איז דאַן געוואָרן אַ טייל פון דער פּערסישער אימפּעריע. דאָס זיינען געווען די קינדס־קינדער פון יענע אידישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן פאַרלאָזן דאָס לאַנד יהודה נאָך דעם גרויסן חורבן און דעם טויט פון גדליהן און זיינען אַוועק קיין מִצרים צוזאַמען מיט דעם נביא ירמיָהו. אַ טייל פון זיי האָבן זיך באַזעצט אויף דעם דָרום־גרעניץ פון מִצרים, אין אַ פעסטונג־שטאָט ע ל ע פ אַ נ ט י נ ע (די העלפאַנט־שטאָט), און האָבן געדינט אין דער עגיפּטישער אַרמיי. די אידישע קהילה האָט זיך אויסגעבויט אַ קליינעם טעמפּל, נאָך דעם מוסטער פון בֵית־הַמִקדָש, מיט כּוהנים און קָרבָּנות. זיי האָבן גערעדט אַראַמעאיש און האָבן אין דער דאָזיקער שפּראַך געשריבן בריוו צו זייערע ברידער אין ירושָלים.

---

14. כּוהנים־רעגירונג. דער תנ״ך (תּוֹרָה־נביאים־כּתובים)

צוויי הונדערט יאָר האָט געדויערט די פּערסישע הערשאַפט אין לאַנד יהודה (לערך פון 2500 ביז 2300 יאָר פאַר אונזער צייט). אין פּאַלעסטינע איז געזעסן אַ פערסישער גובערנאַטאָר, אַ פֶּחָה, וואָס האָט אויפגעמאָנט די מלוכה־שטייערן ביי דער באַפעלקערונג און געזאָרגט וועגן רו און אָרדענונג אין לאַנד. אין זייער אינווייניקסטן לעבן זיינען אידן געווען פריי און זעלבשטענדיק. אַזוי ווי זייער געזעצבוך איז געווען די תורה, וואָס לויט דעם פאָלקס־גלויבן איז זי געגעבן געוואָרן פון גאָט דורך מושה רבנו, האָבן די מאַכט אין לאַנד געדאַרפט האָבן די גייסטלעכע פירער, די כּוהנים גדולים פון הייליקן טעמפּל אין ירושלים. אין דער מִשפָּחָה צָ ד וֹ ק, וואָס האָט געשטאַמט פון דעם ערשטן כּוהן־גָדול יהושוע בן־צדוק, פלעגט די מאַכט אַריבערגיין פון פאָטער צום זון. דער כּוהן גָדול האָט געהאַט אַרום זיך אַ ראַט פון ז ק נ י ם (עלטסטע, חָשובע מענטשן) און פלעגט זיך מיט זיי מַיַשב זיין וועגן די ענְיָנים פון די קהילות. אַ גרויסן איינפלוס אויף דער פאַרוואַלטונג האָבן געהאַט די געלערנטע אָדער שרייבער, די „סופרים“, וואָס פלעגן דערקלערן דעם פאָלק די געזעצן פון דער תורה. די „זקנים“ צוזאַמען מיט די

„סופרים" האָבן געשאַפן אַ גרויסן פאָלקס־ראַט, וואָס האָט געהייסן „כּנֶסֶת הגדוֹלָה" און פלעגט באַטראַכטן די וויכטיקסטע פראַגן פון דער פאַרוואַלטונג.

דער לאָזונג פון דער כּנֶסֶת הגדוֹלָה איז געווען: „זייט פאָרזיכטיק אין זאַכן פון געריכט, שטעלט אויף וואָס מער לערנער און מאַכט אַ צוים אַרום דער תּורה", — דאָס הייסט מען זאָל באַשטימען ערלעכע ריכטער, מען זאָל שאַפן שולן פאַר קינדער און יונגע לייט, כּדי אַלע זאָלן קענען לייענען און שרייבן, און מען זאָל אָפּהיטן די געזעצן פון דער תּורה און צופּאַסן זיי צום לעבן. די כּנֶסֶת הגדולה האָט אַרויסגעגעבן אַ ריי נייע געזעצן; מען זאָגט, אַז פון איר שטאַמט דער סֵדר פון דאַווענען, די תּפילות „שמַע ישראל" און „שמונה עֶשׂרה", וואָס דער איד איז מחוּיב געווען זאָגן יעדן טאָג. די תּפילות זיינען אין בית־המקדש געווען נאָר אַ צוגאָב צו דעם אַלטן סֵדר פון קָרבָּנות, אָבער אין די קליינע „בָּתֵּי־הַכְּנֶסֶת" (פאַרזאַמלונג־הייזער, תּפילה־הייזער) איז דער גאַנצער גאָטס־דינסט באַשטאַנען פון דאַווענען און לייענען קאַפּיטלעך פון דער תּורה. וויכטיקער איז געווען דאָס לערנען אין די שולן: אין יענע צייטן, ווען נאָר געציילטע מענטשן האָבן געקענט לייענען און שרייבן, האָבן די אידישע „סופרים" געזאָרגט, אַז יעדער פאָלקסמענטש זאָל לערנען און קענען לייענען די תּורה. דאָס האָט אויפגעהאַלטן אין פאָלק די אַלטע שריפטלעכע שפּראַך, ע ב ר י ת, אין דער צייט ווען די אומגאַנג־שפּראַך אין לעבן איז געווען אַ ר אַ מ ע א י ש, אויף וועלכער מען האָט גערעדט און געשריבן אין אַלע לענדער פון דער פּערסישער מלוכה. צוביידע שפּראַכן האָבן די סופרים צוגעפּאַסט אַ נייע האַנט־שריפט: „כְּתָב אַשוּרי" (אַסירישע שריפט), אָדער „כְּתַב מרוּבָּע" — קוואַדראַט־אותיות, וואָס מען באַנוצט זיי אין געשריבענע ספרי תּורות און געדרוקטע ספרים ביז היינטיקן טאָג.

פון דעם גרויסן רעפאָרמאַטאָר עזרָא הַסופר און זיינע תּלמידים, די „סופרים", שטאַמט דער סֵדר פון אונזער אַלטער ביבל־ליטעראַטור, וואָס באַשטייט פון דריי טיילן: ת ו ר ה, נ ב י א י ם און כ ת ו ב י ם (געקירצט תַּנַ"ך). עזרא האָט געזאַמלט אַלץ, וואָס עס האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן געשריבן די כּוֹהנים, נביאים און מחַבּרים פון געשיכטע־ביכער, האָט אויסגעבעסערט די פאַרגרייזטע טעקסטן און

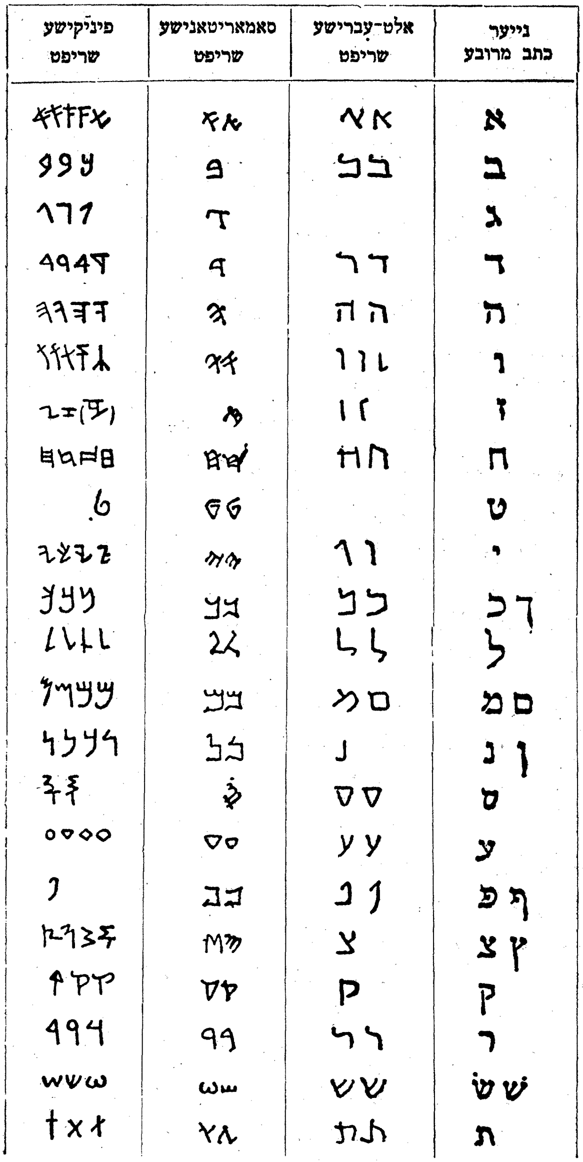

18. העברעאישע שריפט. אלטע און נייע

צונויפגעשטעלט גאנצע ווערק פון שטיקלעך האנטשריפטן. ער האָט צונויפגעשטעלט דעם גאנצן טעקסט פון דער תּורה אין פינף ביכער: 1) בּראשית, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער באשאפונג פון דער וועלט ביז אַבְרָהָם אָבינו און וועגן דעם לעבן פון אידישן פאָלק אין דער צייט פון די אָבות (פּאטריארכן): אברהם, יצחק און יעקוֹב; 2) שמות, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער קנעכטשאפט פון אידן אין מצרים און זייער אויסלייזונג דורך מוֹשהן, וועגן די געבאָטן פון בּארג סיני און אנדערע וויכטיקסטע געזעצן פון דער תּורה; 3) וַיִּקְרָא אָדער „תּורת־כּוהנים" — געזעצן וועגן גאָטס־דינסט אין בית־המקדש, יָמים־טובים און אויפפיר פון דעם מענטשן אין דער פאַמיליע און געזעלשאפט; 4) בְּמִדְבָּר — א באשרייבונג פון די וואַנדערונגען אין מִדבָּר אונטער מוֹשהס פירונג; 5) דְבָרִים אָדער מִשְׁנֶה־תּוֹרה (איבערגעחזרטע תּורה) — יענעם בוך, וואָס מען האָט געפונען אין בית־המקדש אין מלך יאשיהוס צייטן: הויכע מאָראַלישע געזעצן אין גייסט פון די נביאים און אין דער פאָרם פון מוֹשה רבנוס צוואה פאר זיין טויט. די דאָזיקע פינף ביכער הייסן נאָך ביז היינט חוּמֶש (גרופּע פון פינף).

די „סוֹפרים", וואָס האָבן ווייטער געפירט עזראס ארבעט האָבן געבראכט אין אָרדענונג די היסטאָרישע ביכער, וואָס דערציילן די געשיכטע פון אידישן פאָלק פון דער צייט, ווען אידן האָבן זיך באזעצט אין כנען, ביזן ערשטן חורבּן פון ירושלים און גלות בָּבל; די דאָזיקע ביכער הייסן „נביאים ראשונים" און באשטייען פון פיר טיילן: „יהושוע" און „שופטים", „שמואל" און „מלכים". נאָך זיי קומען די „נביאים אחרונים" — פּוּפּצן ביכער מיט רעדעס פון דריי גרויסע נביאים (ישַעיה, ירמיָה, יחֶזקאל) און פון צוועלף קלענערע נביאים (הוֹשע, יוֹאֵל, עמוֹס, עוֹבדיָה, יוֹנה, מיכָה, נחוּם, חֲבַקוּק, צפניה, חַגי, זכריה, מלאָכי).

„תּורה" און „נביאים" — דאָס זיינען די ערשטע צוויי אָפּטיילונגען פון דער בּיבּל אָדער תּנ"ך. די דריטע אָפּטיילונג הייסט כּתוּבים, שריפטן, ליטעראטור. אהער גייען אריין פארשיידענע ווערק, וואָס א טייל פון זיי איז שוין געווען פארטיק אין דער צייט פון עזרָא און די סוֹפרים, און דער אנדער טייל איז געשריבן געוואָרן אין שפּעטערע צייטן. צו די עלטערע שריפטן געהערט דער גרויסער זאמלבוך

„תהילים“ — רעליגיעזע שירים (לידער) און תפילות (פּסאַלמען), וואָס פיל פון זיי פלעגט מען זינגען אין בית־המקדש און אין די שולן; אַ טייל פון די פּסאַלמען טראָגן דעם נאָמען פון דָוִד המלך, ווייל זיי זיינען פאַרבונדן מיט פאַרשיידענע מאָמענטן פון זיין לעבן. די פּסאַלמען דריקן אוים אַזוי טיף די ליידן און פריידן פון דער מענטשלעכער נשמה, אַז מען האָט זיי שפּעטער אַריינגענומען אויך אין די קריסטלעכע תפילות. דריי ביכער אין די „כתובים“ זיינען פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פון שלומה המלך: 1) „שיר השירים“ — אַ וואונדערשיינע אידיליע, וואו עס ווערט באַזונגען די ליבע פון אַ יונגער דאָרף־מיידל שולַמית, וואָס וויל זיך אַרויסרייסן פון שלומה המלכס פּאַלאַץ און צונויפקומען זיך אויפן פעלד מיט איר געליבטן פּאַסטוך; 2) „מִשלֵי שלומה“ — מְשָלים און שפּריכווערטער וועגן אַלערליי ערשיינונגען פון לעבן און קלוגע עֵצות, ווי מען זאָל זיך פירן; 3) „קוהֶלֶת“ — טרויעריקע באַטראַכטונגען וועגן לעבן און טויט, וועגן דער נישטיקייט פון דעם מענטשן, וואָס קען קיינמאָל ניט וויסן דעם אֶמת און גליקלעך זיין. אַזעלכע געדאַנקען קומען אויך אין בוך „אִיוב“, וואו עס ווערט דערציילט, ווי דער צַדיק אִיוב איז געוואָרן באַשטראָפט פון גאָט, אָנשטאָט צו באַלוינט ווערן פאַר זיינע גוטע מעשים, און ווי ער טענהט זיך אוים מיט גאָט, פאָדערט גערעכטיקייט אויף דער וועלט. ווייטער קומען דריי קליינע ספָרים, וואָס ווערן גערופן „מגילות“: „איכה“ — טרויער־לידער אויף דעם חורבן פון ירושלים, וואָס לויט דער טראַדיציע שטאַמען זיי פון ירמיהו הנביא; „אֶסתר“ — וועגן דער מעשה פון אַחשוֵרוש, הָמן און מרדכי; „רות“ — אַ בילד פון דאָרף־לעבן אין דער צייט פון די שופטים צו די נביאישע ביכער געהערט דאָס שפּעטערע בוך „דָניאֵל“ — אַ באַשרייבונג אין דער אַראַמעאישער שפּראַך פון דעם, וואָס דער באַבילאָנישער צַדיק דָניאל האָט געזעען אין חלום וועגן דעם גורל פון אַלע מלוכות און פון דעם אידישן פאָלק ביז דער צייט פון גריכישער הערשאַפט. די לעצטע דריי ביכער פון די „כתובים“ זיינען היסטאָרישע כראָניקעס: „ספר עזרָא“ און „ספר נחֶמיה“ דערציילן וועגן דעם, וואָס עס האָבן אויפגעטאָן די דאָזיקעביידע פאָלקס־פירער, און דאָס בוך „דברי הַיָמים“ איז אין גרונד אַ כראָניק וועגן די מלכי בית־דויד, פון דויד המלך ביז צדקיָהו.

15. גריכישע הערשאַפט: פטאָלעמייער

אַרום צוויי און צוואַנציק הונדערט יאָר פאַר אונזער צייט האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע אין די מזרח־לענדער אינגאַנצן געביטן. פון גריכנלאַנד, דעם געבילדעטסטן לאַנד אין אייראָפּע, איז אַרוים מיט אַ מעכטיקער אַרמיי דער גרויסער העלד אַלכּסנדר מוקדון (מאַקעדאָנער) און האָט אין אַ קורצער צייט איינגענומען אַלע לענדער פון אַזיע און אַפריקע, וואָס ליגן בײַם מיטללענדישן ים. ער האָט דאָרטן אַראָפּגעוואָרפן די פערסישע הערשאַפט און אויפגעשטעלט הערשער פון זיינע קריגפירער. אַ פאָלקס־לעגענדע דערציילט, אַז ווען אַלכּסנדר איז צוגעגאַנגען מיט זיין חיל צו ירושלים, איז צו אים אַרויס אַנטקעגן דער כּהן גדול ידוע מיט אַנדערע כּהנים און חשובֿסטע לייט פון דער שטאָט. ווי נאָר אַלכּסנדר, ריי־טנדיק אויף אַ פערד, האָט דער־זען די אידישע דעפּוטאַציע, איז ער אַראָפּגעשפּרונגען און האָט זיך פאַרנייגט פאַרן כּהן גדול. די אַרומיקע קריגסלייט האָבן אים געפרעגט, פאַרוואָס גיט ער אָפּ אַזאַ כּבוד דעם אי־דישן פּריסטער, האָט אַלכּסנדר

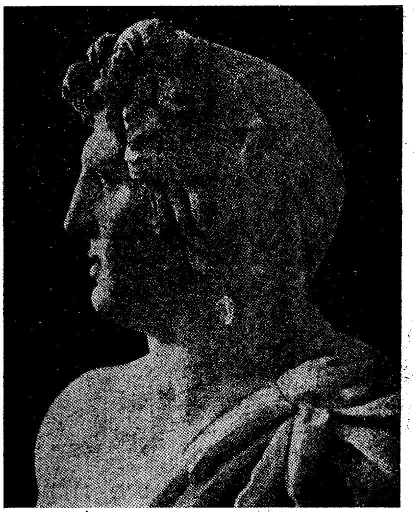

19. אלכּסנדר מוקדון

געענטפערט: „ווען איך בין נאָך געווען אין מאַקעדאָניע און האָב גע־טרוימט וועגן איינעמען די מזרח־לענדער, האָט זיך מיר איינמאָל אין חלום באַוויזן אַזאַ געשטאַלט, ווי בײַ דעם דאָזיקן כּהן גדול, און האָט מיר פאָראויסגעזאָגט, אַז איך וועל דערגרייכן מיין ציל; איצט זע איך ווידער די זעלביקע געשטאַלט אויף דער וואָר און איך פאַרנייג זיך פאַר גאָט, וואָס האָט גערעדט דורך אים". ווען אַלכּסנדר איז אַריין אין ירושלים, האָט ער באַזוכט דעם בית־המקדש און געבראַכט אַ קרבן דעם אידישן גאָט.

דערפאַר וואָס די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פרייוויליק אונ־טערגעגעבן, האָט אַלכסנדר געלאָזן איר די פרייהייט, וואָס זי האָט געהאַט אונטער דער פּערסישער הערשאַפט. ער האָט געהייסן זיין פאַר־וואַלטער אין פּאַלעסטינע, ער זאָל די אידן ניט דריקן מיט שווערע שטייערן און זאָל זיך מיט זיי גוט באַגיין. די אידן האָבן אים אָפּגע־דאַנקט דערמיט, וואָס זיי האָבן אַלע זייערע אינגלעך, געבאָרענע אין יענעם יאָר, אַ נאָמען געגעבן אַלכסנדר. ווען אַלכסנדר מוקדון האָט איינגענומען מִצרַים און האָט דאָרטן געגרינדעט די גרויסע האַנדל־שטאָט אַלכּסנדריה (אַלעקסאַנדריע), האָט ער זי באַזעצט מיט גריכן און מיט אידן און זיי געגעבן גלייכע בירגער־רעכט.

נאָכן טויט פון אַלכסנדר האָבן זיינע גענעראַלן צעטיילט צווישן זיך די איינגענומענע לענדער. איינער פּטאָלעמיי (תַּלְמַי) לאַגאָס איז געוואָרן הערשער פון מִצרַים. דאָס לאַנד יהוּדָה האָט ער אָפּגענומען ביי אַן אַנדער גענעראַל: ער האָט באַלאַגערט די שטאָט ירושלים אין אַ שבת־טאָג, ווען די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך ניט געקענט פאַרטיידיקן מיט געווער, איז אַריין אין שטאָט און פון דאָרטן אַוועק־געפירט אַ סך מענטשן קיין אַלכסנדריה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אַן אַנדער גריכישער קריגפירער סעלעווק געמאַכט פאַר אַ הערשער אין סיריע, קליין־אַזיע און מעסאָפּאָטאַמיע (בָּבל), וווּ עס האָבן אויך געוווינט אַ סך אידן. זיין הויפּטשטאָט איז געוואָרן אַנטיאָכיע (אנטיוכיה). אַזוי האָבן זיך געבילדעט צוויי גרויסע מלוכות מיט צוויי דינאַסטיעס (קיניגלעכע משפחות): די פּטאָלע־מייער און די סעלעוקידן. אַזוי ווי דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן צווישן ביידע מלוכות, האָבן זיך די צוויי דינאַסטיעס שטענדיק געקריגט פאַר דער הערשאַפט אין דעם דאָזיקן לאַנד.

מער ווי הונדערט יאָר האָבן אין יהודה געהערשט די פּטאָלעמייער. די ערשטע מלכים פון דער דאָזיקער דינאַסטיע האָבן זיך באַצויגן גוט צו אידן. אין ירושלים איז געבליבן די כּוהנים־רעגירונג. דער כּוהן גדול האָט באַקומען אַ גריכישן נאָמען „עטנאַרך", פאָלקס־פאָרשטייער, און זיין עלטסטן־ראַט — „גערוסיא". דער עטנאַרך האָט געמוזט צושטעלן דעם פּטאָלעמייאישן הערשער די יערלעכע שטייער פון יהודה־לאַנד, און ווייטער איז ער געווען פריי אין דער פאַרוואַלטונג.

אין דער הויפּטשטאָט פון די פּטאָלעמייער, אַלכּסנדריָה, זיינען אָנגע־פאָרן אַזוי פיל אידן, אַז זיי האָבן דאָרטן פאַרנומען אַ גאַנצע ריי גאַסן. דאָס צוזאַמענלעבן מיט די גריכן האָט געבראַכט דערצו, אַז אַלכּסנדריער אידן האָבן אָנגעהויבן ריידן גריכיש אַנשטאָט אַראַמעאיש. דער צווייטער הערשער פון דער גריכישער דינאַסטיע, פּטאָלעמיי פילאַדעלף, האָט זיך באַזונדערס גוט באַצויגן צו אידן. ער איז געווען אַ פריינד פון וויסנשאַפט און קונסט און האָט ביי זיין הויף איינגעאָרדנט אַ גרויסע ביבליאָטעק מיט אַ מוזיי; דאָרטן זיינען געווען אויפגעזאַמלט ביכער פון אַלע פעלקער, עס האָבן נאָך געפעלט די אידישע הייליקע שריפטן. דאַן האָט דער קיניג געשיקט אַ בריוו צום כּוהן גדול אליעזר אין ירושלים און געבעטן שיקן קיין אַלכּסנדריה געלערנטע לייט, וואָס זאָלן איבערזעצן די תּורה פון העברעאיש אויף גריכיש. עס זיינען גע־קומען זיבעציק „זקנים“, אַלטע געלערנטע; מען האָט זיי אַוועקגעזעצט אויף אַן אינזל הינטערן שטאָט און יעדערן אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער; יעדער איינער האָט איבערגעזעצט די גאַנצע תּורה פאַר זיך, און ווען אַלע האָבן געענדיקט די אַרבעט און מ'האָט פאַרגליכן אַלע איבער־זעצונגען, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי שטימען וואָרט אין וואָרט. פּטאָלעמיי האָט געדאַנקט די זקנים פאַר זייער אַרבעט און האָט זיי געגעבן אַ קאָפּיע פון דער איבערזעצונג כּדי צו פאַרשפּרייטן זי אין די אידישע קהילות, וואו מען האָט גערעדט גריכיש. דאָס איז אַ פאָלקס־לעגענדע. אין דער אמתן האָט מען טאַקע אַרום יענער צייט אָנגעהויבן איבערזעצן די תּורה, און שפּעטער האָט מען צוביסלעכווייז איבער־געזעצט אַלע ביכער פון תּנ"ך אויף גריכיש, ווייל די שפּעטערע דורות האָבן שוין גאָרניט געקענט לייענען העברעאיש. די איבערזעצונג האָט געהייסן „סעפּטואַגינטאַ“, די זיבעציקערין, ווייל לויט דער לעגענדע האָבן זי אָנגעהויבן שרייבן די זיבעציק זקנים.

אין דער צייט פון פּטאָלעמיי דעם דריטן און דעם פערטן איז שוין אין יהודה געוואָרן אומרואיק. די סירישע מלכים, די סעלעווקידן, האָבן זיך אָנגעהויבן צורוקן צו פּאַלעסטינע, כּדי אָפּצונעמען דאָס לאַנד ביי די פּטאָלעמייער. אין ירושלים אַליין האָט זיך געבילדעט אַ אידישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט איבערגעבן דאָס לאַנד דעם סירישן קיניג; צו איר האָט געהערט אויך דער כּוהן גדול חוניו דער צווייטער. איינ־

מאָל האָט חוניו ניט אָפּגעשיקט קיין אַלכּסנדריה די יערלעכע שטייער־געלדער; פון פּטאָלעמיי דעם דריטן איז געקומען אַ שליח מיט דער פאָדערונג באַלד באַצאָלן דאָס געלט, און אויב ניט וועט ער שווער באַשטראָפן דאָס אידישע פאָלק. אין ירושלים האָט מען זיך דערשראָקן, און דער פלימעניק פון כּוהן גדול יוסף בן טוביה איז אַוועקגעפאָרן קיין אַלכּסנדריה כּדי צו פאַרענטפערן זיך פאַר דעם קיניג. דער יונגער יוסף איז אַזוי געפעלן געוואָרן אַלעמען אין קיניגלעכן הויף, אַז פּטאָלעמיי האָט אים באַשטימט פאַר אַ שטייער־זאַמלער אין גאַנץ פּאַלעסטינע מער ווי צוואַנציק יאָר האָט יוסף געטריי געדינט דעם עגיפּטישן הערשער און האָט באַרייכערט זיין קאַסע מיט שטייער־געלדער, אָבער ער אַליין און זיינע אָגענטן זיינען אויך דערפון רייך געוואָרן. אין ירושלים האָבן די רייכע נאָכגעמאַכט די גריכישע מאָדע: מען האָט געלעבט פריילעך, זיך אָנגעטאָן פאַרגניגנס און מען האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט פון דער פאָלקס־מאַסע.

פּטאָלעמיי דער פערטער האָט געפירט מלחמה מיט דעם סירישן קיניג און איז איינמאָל געקומען קיין ירושלים אַ קוק טאָן דעם בית־המקדש. די כּוהנים האָבן אים באַוויזן די פאָדערשטע צימערן, אָבער ניט געלאָזן ווייטער אין דעם אינעווייניקסטן הייליקסטן צימער („קודש הקדשים"), וואוהין עס האָט געמעגט אַריינגיין נאָר דער כּוהן גדול. דער קיניג אָבער האָט זיך מיט געוואָלט אַריינגעריסן אין דעם פאַרמאַכטן צימער — און איז באַשטראָפט געוואָרן: אויפן שוועל איז ער געפאַלן אין אָנמאַכט און מען האָט אים קוים אַ לעבעדיקן אַרויס־געטראָגן. פון דעמאָלט אָן האָט ער פיינט געקראָגן דאָס אידישע פאָלק און זיין גלויבן. ביי זיך אין אַלכּסנדריה האָט ער אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אידן. איינמאָל האָט ער געהייסן צונויפטרייבן אַ מאַסע אידן אויפן שפּיל־פּלאַץ און אַרויסלאָזן אויף זיי ווילדע העלפאַנטן, אָבער די אידן האָבן אויפגעהויבן אַזאַ שרעקלעכן געשריי, אַז די ווילדע חיות האָבן זיך דערשראָקן און געוואָרפן זיך צוריק אויף זייערע טרייבער, דעם קיניגס דינער, און האָבן זיי צעטראָטן.

די פיינדשאַפט פון דעם לעצטן עגיפּטישן הערשער האָט אָפּגעשטויסן די אידישע פאָלקס־מאַסן פון די פּטאָלעמייער. מען האָט געמיינט, אַז אונטער דער הערשאַפט פון די סירישע סעלעווקידן וועט

זיין בעסער. ווען דער סירישער קיניג אַנטיוכוס (אַנטיאָך) דער גרויסער האָט צושלאָגן די עגיפּטישע אַרמיי ביים יַרדן און איז אַריין אין ירושלים, האָבן אים די חשובסטע פאָרשטייער פון דער שטאָט פריינדלעך באַגעגנט און האָבן אָנערקענט די הערשאַפט פון די סעלעווקידן. זיי האָבן זיך אָבער גענאַרט אין זייערע האָפענונגען אויף בעסערע צייטן.

16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאַנד פון די חשמונאים

דער ערשטער סעלעווקידישער הערשער אין יהודה, אַנטיוכוס דער דריטער אָדער דער גרויסער, איז זיך גוט באַגאַנגען מיט אידן. ער האָט געהייסן אַרויסגעבן דעם כּוהן גדול שמעון הַצַדיק אַ היבשע סומע געלט פאַרן בית־המקדש, פאַר דער באַפעסטיקונג און פאַרשענערונג פון ירושָלַים; ער האָט אויך פאַרבעסערט די לאַגע פון די אידישע קהילות אין בָבל און סיריע. אָבער ער האָט אינגעכן געהאַט אַ מַפָּלה בשַעת אַ מלחמה מיט די רוימער און איז דערנאָך געשטאָרבן. נאָך זיין טויט האָט עטלעכע יאָר געקיניגט זיין זון סעלעווק דער פערטער, און דאָ האָבן זיך שוין אָנגעהויבן שלעכטע צייטן. דער קיניג האָט זיך גענויטיקט אין געלט אויף צו באַצאָלן די גרויסע קאָנטריבוציע (שטראָף־געלט) דער רוימישער רעגירונג און ער פלעגט אויספּרעסן שווערע שטייערן ביי אידן. איינמאָל האָט ער געשיקט זיין שאַצמייסטער העליאָדאָרן קיין ירושלים מיט אַ באַפעל אַרויסצונעמען פון בית־המקדש די געלט־סומעס, וואָס זיינען געווען דאָרט באַהאַלטן. דער שָליח האָט זיך אַריינגעריסן אין הייליקן אָרט, און דאָ האָט זיך מיט אים געטראָפן עטוואָס ענלעכעס צו דעם, וואָס אַמאָל מיט דעם פּטאָלעמייער: צוויי געזונטע יונגען האָבן אים געכאַפּט און אָפּגעשמיסן. אַ קראַנקער האָט ער זיך אומגעקערט קיין אַנטיאָכיע. דער כּוהן גדול פון ירושלים חוניו דער דריטער איז אויך געקומען אַהין, כּדי צו פאַר־ענטפערן זיך פאַרן קיניג. אָבער אינגעכן איז סעלעווק געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין ברודער אַנטיוכוס דער פערטער.

די גריכן האָבן געגעבן דעם דאָזיקן אַנטיוכוסן אַ צונעמעניש עפּיפאַן, „דער פון גאָט געשיקטער“, אָבער אַנדערע האָבן אים

גערופן עפּימאַן, „דער משוגענער"; בײַ אידן האָט מען אים גערופן „אַנטיוכוס הָרָשע", װײַל ער האָט זײ אָנגעטאָן פיל צרות. אַנטיוכוס האָט געװאָלט מאַכן אַלע פעלקער אין זײַן מלוכה, באַזונדערס די אידן, פאַר גריכן, זײ זאָלן אָננעמען די גריכישע רעליגיע מיט אירע געטער און געטינס: זעװס, אַפּאָלאָן, אַפראָדיטע און אַנדערע, זײ זאָלן זיך בוקן צו זײערע בילדער און סטאַטועס און זאָלן זיך אין הײמישן לעבן פירן װי גריכן. ער האָט זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם, װאָס צװישן אידן אַלײן האָט זיך אין יענער צײַט באַװיזן אַ פּאַרטײ, מיט דעם נאָמען „העלע־ניסטען", ליבהאָבער פון העלענישן אָדער גריכישן אַרט לעבן. די העלעניסטן, דאָס רוב יונגעלײַט פון רײַכע משפחות, פלעגן נאָכמאַכן די גריכן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן: געגאַנגען אין טעאַטערס, אויף ספּאָרט־שפּילן, געטרונקען װײַן, צוזאַמען מענער און פרויען, און געמאַכט זיך פרײלעך. די שטרענגע אידישע מידות האָבן דאָס ניט דערלאָזט און קענען די העלעניסטן האָבן שטאַרק געקעמפט די פרומע, די „חסידים". אַפילו אין דער משפּחה פון די כּוהנים זײַנען אויך געװען אָנהענגער פון בײדע פּאַרטײען: דער כּוהן גדול חוניו האָט געהאַלטן מיט די חסידים — און זײַן ברודער יהושע, װאָס האָט איבערגעמאַכט זײַן אידישן נאָמען אויפן גריכישן יאַסאָן, איז געװען דער פירער פון די העלעניסטן.

יאַסאָן האָט געװאָלט אָפּנעמען בײַם ברודער דעם אַמט פון כּוהן גדול, איז ער געקומען צו אַנטיוכוסן און האָט אים צוגעזאָגט אײַנפירן גריכישע מאָדעס אין ירושלים און צאָלן מער שטײַערן, אויב מען װעט אים באַשטימען פאַר אַ כּוהן גדול. דער גריכישער קיניג האָט דאָס גערן געטאָן, און יאַסאָן האָט תּיכּף אָנגעהויבן אײַנפירן זײַנע נײַע אָר־דענונגען. ער האָט געענדערט די ערציאונג פון דער אידישער יוגנט אויפן גריכישן שטײגער, האָט געבויט אַ „גימנאַזיע", װאו נאַקעטע אידישע קינדער האָבן זיך געלערנט גימנאַסטיק און געמאַכט מי־ליטערישע איבונגען. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך געפונען אין ירושלים אַן אַנדערער העלעניסט, מיטן נאָמען מ ע נ ע ל אַ י, װאָס האָט אויך געװאָלט װערן אַ כּוהן גדול. אײנמאָל, װען יאַסאָן האָט דורך אים געשיקט די יערלעכע שטײַער־געלט קײן אַנטיאָכיע, האָט מענעלאַי אויסגעבעטן בײַם קיניג, ער זאָל אָפּנעמען די כּהונה בײַ יאַסאָנען און זאָל

אים, מענעלאַיען, שטעלן אויף זיין אָרט, וועט ער אים צאָלן נאָך מער שטייערן. באַקומענדיק דעם הויכן אַמט, האָט דער שווינדלער געהייסן אַרויסנעמען פון ירושלימער בית־המקדש טייערע גאָלדענע כּלים און אוועקשיקן קיין אַנטיאָכיע. דאָ האָט דעם גנב געכאַפּט דער גע־וועזענער כּהן גדול חוניו און האָט אים שטאַרק געזידלט. דאַן האָט מענעלאַי אונטערגעשיקט צו חוניון אַ מערדער, וואָס האָט דעם אַלטן דערהרגעט. אַז מען האָט זיך וועגן דעם דערוואוּסט אין ירושלים, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד: דער המון האָט געהרגעט מענעלאַיס בּרודער, וואָס האָט דאָס גערויבטע גאָלד פון בּית־המקדש אָפּגעשיקט צום בּרודער אין אַנטיאָכיע.

דער אויפשטאַנד האָט זיך פאַרשטאַרקט. דער צערייצטער אַנטיאָכוס האָט זיך אַריינגעריסן מיט זיין אַרמיי אין ירושלים, אויס־געהרגעט הונדערטער אידן און ווידער אויסגערויבט דעם בּית־המקדש. נאָר דערמיט האָט ער זיך נאָך ניט באַנוגנט: ער האָט געוואָלט אינ־גאַנצן אויסוואָרצלען די אידישע אֶמונה און נאַציאָנאַלע קולטור, וואָס אונטערשיידן אידן פון גריכן, און האָט באַ־שלאָסן מיט געוואַלט צוניפּמישן זיי מיט די אַרומיקע פעלקער. ער האָט אַרויסגע־געבן אַ באַפעל, אַז אַלע אידן אין יהודה טאָרן ניט דינען זייער אייגענעם גאָט און האַלטן זיינע געבאָטן און מוזן דינען די געטער פון דעם הערשנדיקן גריכישן פאָלק. אין בּית־המקדש פון ירושלים האָט מען אויפגעשטעלט אַ גרויסע סטאַטויע פון דעם גריכישן גאָט זעווס; אַזעלכע סטאַ־טויעס האָט מען געשטעלט אויך אין אַנ־דערע שטעט און מען האָט גענויט די אידן, זיי זאָלן זיך בוקן צו די דאָזיקע אָפּגעטער און ברענגען זיי קרבּנות פון חיות, באַזונדערס פון חזירים, וואָס זיי־נען געווען טמא (אומריין) ביי אידן. פאַר פאַרזאַמלען זיך צו דאַוו־נען אין די שולן, אָפּהיטן שבּת און יום־טוב אָדער עסן כּשר פלייש פלעגט מען אידן באַשטראָפן מיט טויט.

20. גריכישער גאָט זעווס

פיל מענטשן האָבן אין יענער צייט געליטן פאַר זייער גלויבן און האָבן אָפּגעגעבן פאַר אים זייער לעבן. מען דערציילט וועגן אַ מוטער מיט זיבן זין, וואָס מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין תּפֿיסה און געפּייניקט דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָפּטרעטן פון זייער גלויבן. דער רָשע אַנטיוכוס האָט צוגערופן דעם עלטערן זון און געזאָגט: „פאַרזוך אַ שטיקל פלייש פון אַ חזיר, וועט מען דיך אויפהערן שלאָגן". נאָר דער יונג האָט געענטפערט: „גיכער וועל איך זיך דערווערגן איידער עסן דאָס, וואָס אונזער געזעץ האָט פאַרבאָטן". דאַן האָט אַנטיוכוס געהייסן אָפּהאַקן אים די צונג און אַריינוואַרפן אים אין אַ קעסל מיט זודיקע וואַסער. דערנאָך האָט דער קיניג אַרויסגערופן די איבעריקע זין איינעם נאָך דעם אַנדערן, אָבער קיינער האָט ניט געפאָלגט, און ער האָט געהייסן פּייניקן זיי און טויטן. אַז עס איז געקומען צום אינגסטן זון האָט דער רָשע געזאָגט צו דער מוטער: „רייד אײַן דיין זון, ער זאָל מיך פאָלגן, וועט ער בלייבן לעבן". די מוטער אָבער האָט זיך געווענדעט צום זון און געזאָגט: „מיין קינד, ניט האָב קיין מורא פאַר דעם דאָזיקן מערדער און טו אַזוי ווי דיינע ברידער האָבן געטאָן". און דעם קיניגס תּליונים האָבן געטויט דעם אינגערן ברודער צוזאַמען מיט דער מוטער.

דאָס פאָלק האָט שוין מער ניט געקאָנט אַריבערטראָגן די אַכזריות פון אַנטיוכוס הרָשע. ניט אין ירושלים, וואו די סירישע סאָלדאַטן האָבן אונטערדריקט דעם ערשטן אויפשטאַנד, נאָר אין די קלענערע שטעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער אויפשטאַנד, אַן אמתע רעוואָלוציע. אין אַ קליין שטעטל מודיעין האָט געלעבט אַן אַלטער כּוהן מַתּתיָהו, פון דער משפּחה חשמונאים, מיט זיינע פינף זין. איינמאָל איז אַהער געקומען אַ סירישער אָפיצער מיט סאָלדאַטן, אויפגעשטעלט אינמיטן מאַרק אַן אַלטאַר מיט אַן אָפּגאָט און געפאָדערט פון מַתּתיָהו, ער זאָל ברענגען אַ קָרבּן דעם גריכישן גאָט, דעם גאָט פון דער מלוכה, וועמען אַלע פעלקער מוזן דינען. מַתּתיָהו האָט געענטפערט: „זאָלן אַלע פעלקער פאָלגן אייער קיניג, איך אָבער און מיינע ברידער וועלן קיינמאָל ניט אָפּטרעטן פון אונזער גלויבן". דאָ איז צוגעגאַנגען צום אַלטאַר איינער פון די אידישע העלעניסטן און געוואָלט ברענגען אַ קָרבּן, האָט זיך אויף אים מַתּתיהו געוואָרפן

און געטויט אויפן אָרט. דעם סירישן אָפיצער האָבן מתתיָהוס קינדער אויך געהרגעט און דעם אַלטאַר צעשטערט.

דאָס איז שוין געווען אַן אָפענער אויפשטאַנד. מַתתיָהו האָט אויסגערופן אין גאַנצן לאַנד: „ווער איז פאַר גאָט און זיין תורה זאָל קומען צו מיר!“ און עס האָבן זיך אָפגערופן טויזנטער אידישע פּאַטריאָטן און פרומע לייט („חסידים“), האָבן געבילדעט אומעטום קליינע בונטאַרישע מַחנות, וואָס פלעגן זיך באַהאַלטן אין די בערג און אָנפאַלן אויף פאַרבייגייענדיקע גריכישע סאָלדאַטן.

אינגעכן איז דער אַלטער מַתתיָהו געשטאָרבן, און זיינע זין האָבן אויף זיך גענומען פירן דעם קאַמף. דער שטאַרקסטער העלד צווישן זיי איז געווען י ה ו ד ה, וועלכער האָט געקראָגן אַ צונעמעניש מַ כַּ ב י אָדער מַקָבִי (דער האַמער) נאָכדעם ווי ער האָט צעשלאָגן די פיינד אין עטלעכע שלאַכטן. צוערשט איז קעגן די אידישע קעמפער אַרויסגעטראָטן דער סירישער פאַרוואַלטער אין פּאַלעסטינע אַפּאָלאָניוס מיט זיין חַיִל; יהודהס לייט האָבן זיך געשלאָגן ווי צערייצטע לייבן. אַפּאָלאָניוס איז געפאַלן, און יהודה האָט ביי אים אַראָפּגענומען דעם גרויסן שווערד. מיט דעם דאָזיקן גריכישן שווערד האָט דער אידישער העלד שפּעטער געשלאָגן די פיינד פון זיין פאָלק. נאָך דעם ערשטען ניצָחון האָט זיך אַרום יהודה מַכַּבִי צונויפגעזאַמלט אַ גרויסע אידישע אַרמיי, מיט וועלכער ער האָט שוין געקאָנט אַרויסטרעטן קעגן די נאָך גרעסערע אַרמייען פון אַנטיוכוס. ער האָט פאַרטריבן די סירישע מַחנות פון דעם גאַנצן געביט אַרום ירושָלים און האָט געקענט אַריינגיין אין דער הייליקער שטאָט. דאָ איז געבליבן בלויז אַ קליינער סירישער גאַרניזאָן, וואָס האָט זיך פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג. יהודה מיט זיינע לייט זיינען אַרויף אויפן הַר־הַבַּיִת, דעם באַרג פון בית־המקדש, און האָבן דערזעען אַ טרויעריק בילד: דאָס הייליקע הויז וויסט און צערויבט, אויפן מִזבֵּח די „עקלדיקע פיגור“ פון דעם אָפּגאָט זעווס, אַרום און אַרום חורבות און שמוץ. מען האָט גענומען רייניקן דעם הייליקן אָרט, אַרויסוואַרפן די געצנבילדער, אויפשטעלן די פריערדיקע אָרדענונג, און ווען די אַרבעט איז געווען פאַרענדיקט, האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב פון ח נ ו כּ ת ־ ה ב י ת, באַנייאונג פון גאָטס הויז. אַכט טאָג האָט געדויערט די שימחה; יעדן אָוונט האָט

מען אילומינירט דעם בית־המקדש מיט העלע פייערן. מען האָט דער־ציילט וועגן אַזאַ נֵס: צו דער אילומינאַציע האָט מען געזוכט אין בית־המקדש און געפונען אין אַ ווינקל נאָר אַ קליין קריגל מיט בוימל, וואָס איז געווען קנאַפּ אפילו פאַר איין אָוונט, אָבער אַז מען האָט אים אָנגעגאָסן אין דער מנוֹרה האָט זי העל געברענט אַכט אָוונטן נאָכ־אַנאַנד. אין אַנדערע שטעט האָט מען אויך געמאַכט אילומינאַציעס. אַזוי איז דער יום־טוב פון חֲנוּכָּה מיט אָנצינדן חנוכה־ליכטלעך אַ גאַנצע וואָך (פון 25 טאָג אין חודש כיסלו און ווייטער) פאַרבליבן ביי אידן אויף צוויי טויזנט יאָר, ביז היינטיקע צייטן.

דאָס אַלץ איז אָבער געווען נאָר אַן אָנהויב פון אַ לאַנגן קאַמף פאַר דער באַפרייונג פון פאָלק, וואָס האָט געדויערט נאָך פינף און צוואַנציק יאָר. דער רָשע אַנטיוכוס איז געשטאָרבן אין שרעקלעכע יסורים, אָבער זיינע נאָכפאָלגער האָבן ווייטער געפירט דעם קריג. אין איינער אַ שווערער שלאַכט איז געפאַלן דער גבור יהודה מַכַּבִּי. אויף זיין אָרט איז געוואָרן קריגפירער זיין ברודער יוֹנָתָן חַשְׁמוֹנַאי. יונתן איז געווען אויך אַ קלוגער פּאָליטיקער; ער האָט אויסגענוצט יעדן צופאַל אין דער אַלגעמיינער פּאָליטיק, כדי בּיסלעכווייז צו פאַר־טרייבן די סירער פון אידישן לאַנד. צום גליק פון אידישן פאָלק האָבן זיך אין יענער צייט אָנגעהויבן גרויסע מהומות אין דער סע־לעווקידן־מלוכה. די יורשים פון אַנטיוכוסן האָבן זיך געקריגט פאַר דער קיניגס־קרוין, און דאָ האָבן זיך אַריינגעמישט נאָך פרעמדע און אָפט פאַרכאַפּט די מאַכט. יעדערער פון די פרעטענדענטן אויפן קיניג־טיטול האָט זיך באַמיט שליסן אַ בונד מיט יונתנען, כדי ער זאָל אים העלפן מיט זיין אַרמיי קעגן דעם אַנדערן צד, און דערפאַר האָט ער דעם אידישן פירער געגעבן אַלערליי הַנחות. אַזוי אַרום איז יונתן געוואָרן אַ כּוהן גדול מיט פולמאַכטן פון אַ לאַנד־פירשט. צו ביסלעכ־ווייז האָט ער מיט דער הילף פון זיין ברודער שִׁמְעוֹן אָפּגענומען שטיקער אידיש לאַנד ביי די סירער. ווען יונתן איז געפאַלן אין קריג, האָט שמעון איבערגענומען די פירונג פון דער אידישער אַרמיי. אים איז באַשערט געווען אַרויסטרייבן דעם סירישן גאַרניזאָן פון דער פעסטונג פון ירושלים און דערמיט מאַכן אַ סוף צו דער פרעמדער הערשאַפט אין לאַנד יהודה. אין אַ גרויסער פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין

ירושלים איז שמעון אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ כּוהן גדול און אַ נשיא (עטנאַרך) פון דעם באַפרייטן פאָלק.

---

17. די פרייע חשמונאים־מלוכה

נאָך פיר הונדערט יאָר פּערסישער און גריכישער הערשאַפט איז יהודה ווידער געוואָרן אַ פרייע מלוכה, אונטער אַן אייגענעם הערשער, אַ „נשיא" פון דער העלדישער חשמונאישער משפחה, וואָס האָט אויסגעקעמפט די נאַציאָנאַלע פרייהייט.

דער נשיא שמעון חשמונאי האָט זיך מיט אַלע כּוחות באַמיט באַרויקן דאָס לאַנד נאָך דרייסיק יאָר מלחמות און חורבנות. ער האָט געזאָרגט וועגן דעם אויפלעבן פון ערדאַרבעט אין די דערפער און פון האַנדל אין די שטעט. ער האָט אויסגעבויט אַ גרויסן האַפן אין דער שטאָט יָפוֹ ביים מיטללענדישן יַם, וועלכע ער האָט אָפּגענומען ביי די סיריער, כּדי צו פאַראייניקן ירושלים מיט דעם ברעג יַם. דאָס האָט אים אָבער אַריינגעצויגן אין אַ נייעם קריג מיט דעם סירישן קיניג פון יענער צייט אַנטיוכוס סידעט. שמעון איז שוין געווען אַלט, און דעם קריג האָבן געפירט זיינע זין, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויסגעצייכנט יוחנן הורקנוס. דאָ האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק. ביי שמעון חשמונאי איז געווען אַן איידעם מיט אַ גריכישן נאָמען פּטאָלעמיי, אַ פאַרוואַלטער פון דער שטאָט יריחו; אָט דער האַלבער איד האָט זיך פאַרבונדן מיט אַנטיוכוסן און האָט אומגעבראַכט זיין אייגענעם שווער. איינמאָל האָט ער איינגעלאַדן דעם נשיא און זיין פרוי אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; נאָכדעם ווי די געסט האָבן זיך אָנגעטרונקען מיט וויין, האָט ער געהייסן זיינע קנעכט טויטן דעם שווער און פאַרשפּאַרן די שוויגער אין אַ פעסטונג אַרום יריחו. יוחנן הורקנוס האָט מיט זיין אַרמיי באַלאַגערט די פעסטונג און געוואָלט כאַפּן דעם מערדער, אָבער פּטאָלעמיי האָט אַרויסגעפירט אויף דעם פעסטונג־מויער זיין געפאַנגענע שוויגער, הורקנוסעס מוטער, און האָט גע־סטראַשעט אַראָפּוואַרפן זי פון מויער, אויב הורקנוס וועט ניט אָפּ־טרעטן. הורקנוס האָט געמוזט אַוועקגיין קיין ירושלים, וואו מען

האָט אים אויסגערופן פאַר אַ נשיא און כּוהן גדול. דער מערדער פּטאָלעמיי איז שפּעטער אַנטלאָפן צו די סיריער.

יוחנן הורקנוס, וואָס האָט געהערשט דרייסיק יאָר, איז געווען דער ערשטער נשיא פון דעם חשמונאים-הויז, וואָס האָט געשאַפן אַ גאַר זעלבסטשטענדיקע מלוכה. פון זיינע סירישע פיינד איז ער ענדלעך פּטור געוואָרן, ווייל די סעלעוקידן אַליין זיינען געווען צווישן זיך צעריסן. די אַרומיקע קליינע פעלקער אין פּאַלעסטינע, וואָס פלעגן זיך אָפט פאַראייניקן מיט דעם פיינד און אָנטאָן צרות דעם אידישן פאָלק, האָט ער אונטערטעניק געמאַכט. ער האָט באַשטראָפט די שומרונים, וואָס האָבן געלעבט אינמיטן פון לאַנד אַרום דער שטאָט שכם; זייער טעמפּל אויף דעם באַרג גריזים האָט ער צעשטערט. דאָס קליינע פאָלק אֶדוֹם, וואָס האָט געלעבט אין דרום-פּאַלעסטינע, האָט זיך געמוזט אינגאַנצן אונטערגעבן דעם הערשער פון יוהדה און אַפילו אָננעמען דעם אידישן

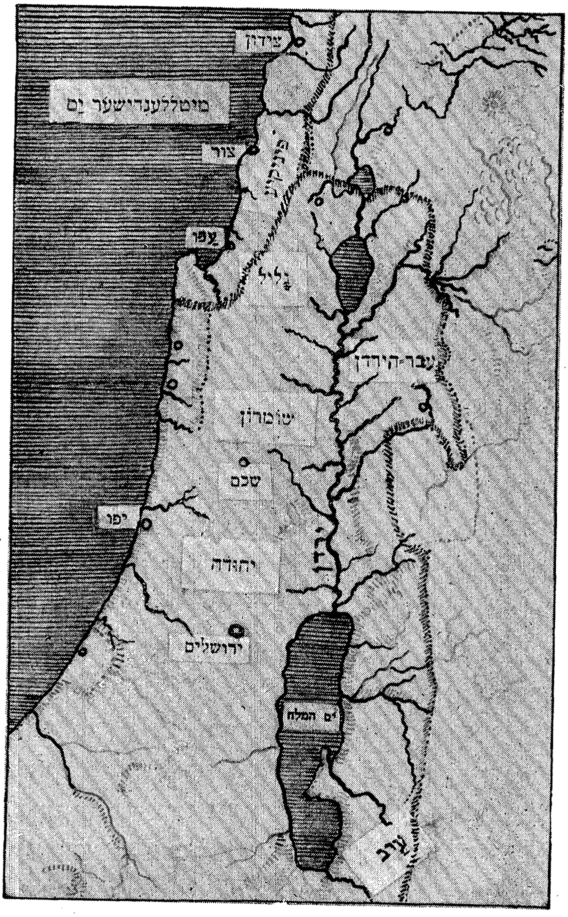

21. פּאַלעסטינע אין דער חשמונאים-צייט.

גלויבן: אַלע אָרומישע מענער האָבן זיך מגיר געווען; זיי זיינען אָבער געבליבן האַלבע אידן.

גרויסע רעפאָרמעס האָט יוחנן הורקנוס געמאַכט אין דער מלוכה־פאַרוואַלטונג. אין זיין צייט איז געשאַפן געוואָרן דער גרויסער מלוכה־ראַט, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם גריכישן נאָמען סַנהֶדרין און מיט דעם אידישן „בית־דין הגדול" (דאָס גרויסע געריכט־הויז). דער סַנהדרין איז באַשטאַנען פון זיבעציק מיטגלידער און איין פאָרזיצער (אַב בית־דין). דאָרטן פלעגט מען באַטראַכטן אַלע נייע געזעצן, וואָס מען האָט געדאַרפט אַרויסגעבן אויפן גרונד פון די דינים פון דער תורה; אויסער דעם איז דער סַנהדרין געווען דער העכסטער געריכט (בית־דין) פאַר אַלע מִשפָּטים און פּראָצעסן. אין דעם סַנהדרין, דעם אידישן פּאַרלאַמענט, האָבן אָפט געפירט אַ קאַמף פאָרשטייער פון צוויי פּאַרטייען, וואָס האָבן זיך צו יענער צייט געבילדעט אין ירושלים: צדוקים און פּרושים. די צדוקים (פון דער כּוהנישער משפּחה צָדוק) זיינען געווען אַ וועלטלעכע פּאָליטישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט, אַז די אידישע מלוכה זאָל זיין אַזוי ווי אַלע אַנדערע מלוכות פון יענער צייט, וואָס האָבן גרויסע אַרמייען און פירן מלחמות, כּדי איינצונעמען פרעמדע לענדער און פאַרגרעסערן זייער מאַכט אין דער וועלט. זיי האָבן געהאַלטן די תורה אַלס גרונד־געזעץ פון דער אידישער מלוכה, אָבער האָבן ניט געוואָלט צוגעבן צו איר נייע רעליגיעזע געזעצן און דערמיט „שאַפן אַ צוים אַרום דער תורה". צו דער צדוקישער פּאַרטיי האָט געהערט דער העכערער קלאַס, רייכע לייט און באַאַמטע. דער מיטעלער קלאַס האָט געהערט צו דער פּאַרטיי פון די „פּרושים", וואָס זייער נאָמען הייסט „אָפּגעזונדערטע". זיי האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אידישע פאָלק דאַרף זיין אָפּגעטיילט פון פרעמדע פעלקער, ווייל דאָס איז אַ גייסטיקע נאַציע, אַ גאָטס־פאָלק, וואָס דאַרף פירן גאָר אַן אַנדער אַרט לעבן; אַלע מיינונגען און געזעצן מוז מען אַרויסדרינגען פון דער הייליקער תורה, שאַפן וואָס מער שטרענגע געזעצן, כּדי צו פאַרהיטן דאָס פאָלק פון צונויפמישן זיך מיט די אַרומיקע פעלקער. דערצו מוז מען די תורה לערנען, וויסן גענוי יעדעס געזעץ, קענען אויסטייטשן יעדעס וואָרט, ווי דאָס האָבן געטאָן די „סופרים". אַזוי איז פאַר די פּרושים דער עיקר געווען דאָס פאָלק, פאַר די צדוקים — די מלוכה.

דער נשיא יוחנן הורקנוס איז מער גענייגט געווען צו די צדוקים איידער צו די פרושים. איינמאָל בשעת אַ מאָלצייט האָט ער געשטעלט די פירער פון ביידע פּאַרטייען אַ פראַגע, צי האַלטן זיי, אַז ער איז געטריי דער תורה און אירע געזעצן. אַלע האָבן געענטפערט: יאָ. אָבער איינער פון די פרושים, אֶלעזר, האָט אויסגעשריען: „גענוג פאַר דיר, וואָס דו ביסט אַ נשיא, צו וואָס דאַרפסטו נאָך זיין כּוהן גדול!" ער האָט געוואָלט דערמיט זאָגן, אַז פאַר אַ הערשער, וואָס פירט בלוטיקע מלחמות, פּאַסט ניט צו זיין אַ פאָרבעטער פאַר גאָט אין בית־המקדש. דער נשיא האָט זיך באַליידיקט, און פון יענער צייט האָט ער זיך נאָך מער דער־נעענטערט צו די צדוקים און געזאָרגט, אַז זיי זאָלן זיין די מערהייט אין סַנהדרין.

די יורשים פון יוחנן הורקנוס, זיינע צוויי זין אַריסטאָבול און אַלכּסנדר־יַנאַי זיינען שוין געווען אינגאַנצן אויף דער זייט פון דער צדוקים־פּאַרטיי. דער עלטערער האָט צו זיין אידישן נאָמען „יהודה" צוגעגעבן דעם גריכישן „אַריסטאָבול" און האָט אָנגענומען דעם טיטול "מֶלֶך" אַנשטאָט „נשיא". ער האָט אָנגעהויבן פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער, נאָר ער איז געווען שוואַך אין געזונט און איז צו פרי געשטאָרבן. זיין ברודער און נאָכפאָלגער אַלכּסנדר־יַנאַי איז געווען אַן אמתער „איש מִלחָמה", אַ סאָלדאַט, און אַ שאַרפער קעגנער פון די פרושים. אין משך פון זיין גאַנצער רעגירונג־צייט (27 יאָר) האָט ער אָן אויפהער געפירט צווייערליי מלחמות — קעגן פרעמדע פעלקער: סיריער און אַראַבער, און קעגן אַ גרויסן טייל פון זיין אייגענעם פאָלק, וואָס איז געשטאַנען אויפן צד פון די פרושים. אין די אויסערלעכע מלחמות האָט אַלכּסנדר־ינאַי געהאַט אי גוטע אי שלעכטע צייטן, אָבער צום סוף האָט ער דאָך פאַרגרעסערט די טער־ריטאָריע פון מַלכות יהודה אַזוי, אַז זי איז ווידער געוואָרן גרויס ווי אין אַמאָליקע גוטע צייטן. דער אינערלעכער בירגער־קריג איז אָבער געווען זייער אַ שווערער און אַ טרויעריקער. דער מֶלֶך האָט געהאַט אויף זיין צד נאָר די מיליטער, די כּוהנים און די גבירים, וואָס האָבן געהערט צו דער צדוקים־פּאַרטיי; קעגן אים און זיין קריגערישער פּאָליטיק איז געווען דער מיטלשטאַנד און דאָס אָרים פאָלק, וואָס האָט געהאַלטן מיט די פרושים.

איינמאָל אין יום־טוב סוכּות האָט אַלכּסנדר־יַנאַי אַלס כּוהן גדול געפירט דעם גאָטס־דינסט אין בית־המקדש; מען האָט אים דערלאַנגט אַ כּלי מיט וואַסער, ער זאָל אויסגיסן אויף דעם מִזבֵּח, אַזוי ווי עס איז געווען דער מִנהָג ביי די פּרושים; אָבער דער צדוקישער מלך האָט אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויף דער ערד, כּדי צו באַווייזן, אַז ער האַלט ניט פון דעם מִנהָג. דער אויפגעבראַכטער עולָם האָט פאַר־וואָרפן דעם מלך מיט אֶתרוגים. דאַן האָבן זיך אין בית־המקדש אַריינגעריסן דעם קיניגס זעלנער און האָבן אויסגעהרגעט פיל מענטשן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָפענער אויפשטאַנד קעגן דעם גרויזאַמען מלך. זעקס יאָר האָט געדויערט דער בירגער־קריג. ברידער האָבן געקעמפט קעגן ברידער, אָפט מיט דער הילף פון געדונגענע פרעמדע זעלנער. צום סוף פון זיין לעבן האָט דער מלך חרָטה געהאַט, וואָס ער האָט זיך צוקריגט מיט זיין פאָלק, און האָט פאַרן טויט אַן עֵצָה געגעבן זיין ווייב, זי זאָל שלום מאַכן מיט די פּרושים, וואָרעם פאַר זיי שטייט דאָס רוב פאָלק.

די קיניגין, שלומית־אַלֶכּסנדרָה, האָט טאַקע אַזוי געטאָן. זי האָט געמאַכט פאַר אַ פאָרזיצער אין דעם סַנהֶדרין איר ברודער, שמעון בן שָטח, וואָס איז געווען פירער פון די פּרושים. דער נייער סנהדרין האָט ווידער אויפגעשטעלט די געזעצן, וואָס דער פריערדיקער צדוקישער סַנהדרין האָט אָפּגעשאַפט. אויף דער זייט פון די פּרושים איז געווען דער עלטערער זון פון דער מַלכָּה, הורקנוס, וואָס האָט באַקומען דעם טיטול כּוהן גדול. אָבער דעם אינגערן, אַריסטאָבול, אַ מיליטערישן פירער, האָט געצויגן צו די צדוקים, וואָס זיינען געווען שטאַרק אין דער אַרמיי. ווען די אַלטע קיניגין איז שוין געווען נאָענט צום טויט און דער קיניג־טיטול האָט געזאָלט אַריבערגיין צו הורקנוסן, האָט אַריסטאָבול צוגעגרייט אַ מיליטערישן בונט, כּדי זיך אַליין אויס־רופן פאַר אַ קיניג און הערשן מיט דער הילף פון די צדוקים. ווען די קיניגין איז געשטאָרבן, איז דער ברידער־קריג געווען אין רעכטן ברען.

הורקנוס האָט געהאַט אַ שוואַכן כאַראַקטער און האָט ניט געטויגט צו פירן אַ מלוכה, זיין ברודער אָבער איז געווען צו קריגעריש און האָט געקענט אָנמאַכן די זעלביקע צרות, ווי זיין פאָטער אַלכּסנדר־יַנאַי. נאָך דער ערשטער מלחמה צווישן די אַרמייען פון די צוויי ברידער,

האָט אַריסטאָבֿול געזיגט, און הורקנוס האָט אים געמוזט אָפּגעבן זיין מלך־טיטול. אינגיכן אָבער האָבן הורקנוסן זיינע פֿריינד איינגערעדט, ער זאָל אַנטלויפֿן צום אַראַבישן קיניג אַרעט און מיט זיין הילף אָפּנעמען די מאַכט ביים איינענעם ברודער. די אַראַבער צוזאַמען מיט הורקנוסעס לייט האָבן זיך אַריינגעריסן אין ירושלים און באַלאַגערט דעם הר־הבית (טעמפּל־באַרג), וווּ עס האָבן זיך אַרום בית־המקדש באַפֿעסטיקט אַריסטאָבֿול מיט זיינע אָנהענגער. דאָס איז געווען פּסח־צייט. די באַלאַגערטע האָבן ניט געהאַט גענוג שעפּסן אויף יום־טובֿדיקע קרבנות אין בית־המקדש, האָבן זיי דאָס געמוזט קויפֿן ביי וייערע פֿיינד. יעדן טאָג פֿלעגן זיי אַראָפּלאָזן אויף קייטן פֿון דעם הויכן פֿעסטונג־מויער אַ קאָרב מיט גאָלדענע מטבעות און די באַלאַגערער האָבן זיי צוריקגעשיקט שעפּסן; איינמאָל האָבן די אַראַבער צוריקגעשיקט אַנשטאָט אַ שעפּס אַ חזיר, וואָס איז געווען אַן אומריינע חיה פֿאַר אידן; די באַלאַגערטע האָבן זיך באַליידיקט, און די מלחמה האָט זיך נאָך מער צעפֿלאַקערט. אין הורקנוסעס לאַגער איז געווען אַ פֿרומער מאַן מיטן נאָמען חוניו; מען האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַ הייליקן און געגלויבט, אַז זיינע תפֿילות ווערן אָנגענומען אין הימל. הורקנוס לייט האָבן פֿון אים געפֿאָדערט, ער זאָל אויסבעטן ביי גאָט אַ מפּלה אויף אַריסטאָבֿולס לייט. דער גוטער מאַן האָט אויפֿגעהויבן די אויגן צום הימל און אויסגערופֿן: „אָ, גאָט, אי די באַלאַגערטע אי די באַלאַגערער זיינען דיינע קינדער, בעט איך דיך, דו זאָלסט ניט טאָן דאָס, וואָס זיי ווינשן איינע די אַנדערע!“ די סאָלדאַטן האָבן אים פֿאַרוואָרפֿן מיט שטיינער.

צו יענער צייט האָט אַ גרויסע געשעעניש געענדערט די גאַנצע לאַגע אין אַזיע: דער פֿירער פֿון דער מעכטיקער רוימישער אַרמיי, פּאָמפּיי, האָט איינגענומען סיריע און די גאַנצע סעלעוקידישע מלוכה. נאָך די פּערסן און די גריכן האָבן איצט די ר ו י מ ע ר איינגענומען די וועלט. דאָס קליין פֿאָלק פֿון איטאַליע האָט אָנגעהויבן פֿאַרשפּרייטן זיין הערשאַפֿט אין מערבֿ־אייראָפּע פֿון איין זייט און אין אַזיע־אַפֿריקע פֿון דער אַנדערער. באַקומען סיריע, האָט פּאָמפּיי זיך אָפּגעשטעלט מיט זיין אַרמיי אין דער סירישער שטאָט דמשק, אויפֿן גרעניץ פֿון פּאַלעסטינע, און האָט זיך געגרייט צו פֿאַרנעמען אויך דאָס לאַנד יהודה.

אהער זיינען געקומען צו פּאָמפּייען בײדע חשמונאים־ברידער, הורקנוס און אַריסטאָבול, און געבעטן, ער זאָל אַנטשיידן, װער פֿון זײ האָט דערכט אויף דעם קיניגס־טיטול. פּאָמפּיי האָט צוגעזאָגט געבן אַ תשובה שפּעטער, און דערווייל האָט ער אַ רוק געטאָן זיין אַרמיי קיין ירושלים. ער האָט איינגענומען די פעסטונג פון הר הבית אין דעם הייליקן טאָג פון יום־כפור, ווען דאָס פאָלק האָט זיך פאַרזאַמלט אין בית־המקדש און די כּוהנים זיינען געשטאַנען ביי דער „עבודה". רוימישע סאָלדאַטן האָבן געהרגעט עטלעכע כּוהנים און יענע אַריסטאָבולס לייט, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן. פּאָמפּיי האָט אויסגערופן, אַז פון איצט אָן איז דאָס לאַנד יהודה אונטערטעניק דער רוימישער רעפּובליק; דעם שטילן הורקנוסן האָט ער געלאָזט דעם טיטול פון אַ כּוהן גדול און „עטנאַרך" (פאָלקס־פירער), אָבער ניט דעם טיטול „מלך"; דעם שטו־רעמדיקן אַריסטאָבולן, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן גרייטן זיך צו אַן אויפשטאַנד קעגן רוים, האָט ער אַוועקגעפירט קיין רוים אַלס אַ גע־פאַנגענעם מיט זיין פאַמיליע.

אויף אַזאַ אופן איז געפאַלן די פרייע חשמונאישע מלוכה, וואָס האָט זיך געהאַלטן קוים אַכציק יאָר. דאָס איז געווען מיט צוויי טויזנט יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר 63 פאַר דער קריסטלעכער צייט).

---

18. יהודה אונטער רוימישער השגחה; דער קיניג הורדוס

דאָס לאַנד יהודה איז ווידער געוואָרן אָפּהענגיק פון אַ פרעמדער מאַכט. הורקנוס האָט געמוזט טאָן דאָס, וואָס רוים האָט געוואָלט. ער אַליין האָט ניט געקענט פירן אַלע פּאָליטישע ענינים אין אַזאַ שווערער צייט, האָט אים דערין שטענדיק געהאָלפן זיין פאַרוואַלטער אַ נ ט י פּ אַ ט ע ר, וואָס האָט געשטאַמט פון די האַלב־אידישע אדומים. אַנטיפּאַטערן זיינען ניט געווען טייער די אינטערעסן פון אידישן פאָלק, אים האָט מער געלוינט צו טאָן דעם רצון פון די אויבערהערשער, די רוימער, און ער האָט אין נאָמען פון הורקנוסן אָפּגעטאָן אַזוינע זאַכן, וואָס זיינען געווען שעדלעך פאַר זיין אייגענעם לאַנד. ביז וואַנען פּאָמפּיי איז געווען דער הערשער איז אַזיע, איז אַנטיפּאַטער אים געווען אַ געטרייער דינער, און ווי נאָר דער אַנדערער פירער פון דער רוימישער אַרמיי, י ו ל י ו ס צ ע ז אַ ר האָט פאַרכאַפּט די מאַכט, האָט

אים דער אידישער פּאַרוואַלטער געהאָלפן מיט חַיִל אין זיינע מלחמות. דערפאַר האָט אים צעזאַר געמאַכט פאַר אַן „אַפּוטרופּוס“ פון יהודה, ד. ה. אַ מַשגיח אויף דער פּאַרוואַלטונג און אויף הורקנוסן אַליין.

אַנטיפּאַטער האָט אָפּגעגעבן די פּאַרוואַלטונג אין דער צָפונדיקער העלפט פון יהודה, וואָס האָט געהייסן גָ ל י ל (גאַלילֵייע), זיין זון ה ו ר ד ו ס ן, אַ שטאַרקן און ענערגישן יונגנמאַן, וואָס איז געווען מער פאַרבונדן מיט די רוימער און גריכן, ווי מיט די אידן. אין גָליל האָבן זיך נאָך געפונען קרייזלעך פון אידישע פּאַטריאָטן, וואָס האָבן געוואָלט באַפרייען דאָס לאַנד פון דער פרעמדער הערשאַפט, האָט הורדוס גע-כאַפּט זייער פירער חיזקיה און זיינע פריינד און האָט זיי געהייסן טויטן. דער סַנהֶדרין האָט אים גערופן און געפרעגט: ווי האָסטו דאָס געטאָן אָן אַן אורטייל פון געריכט? הורדוס איז געשטאַנען, אַרומגערינגלט מיט זיין מיליטערישער וואַך, און האָט געשוויגן. דער סַנהדרין האָט מורא געהאַט אים צו פאַרמִשפּטן. נאָר איינער פון די פּרושים, שמַעיה, האָט זיך אויפגעהויבן און געזאָגט: „איר האָט איצט מורא פאַר הורדוסן, אָבער עס וועט קומען אַ טאָג, ווען ער וועט אייך אַלעמען פאַרמִשפּטן צום טויט“. די דאָזיקע נבואָה איז שפּעטער מקוּיָם געוואָרן.

הורדוס האָט תמיד געשטרעבט צו מאַכט. ווערן אַ מֶלֶך אין יהודה מיט דער הילף פון די רוימער — דאָס איז געווען זיין טרוים. ער האָט אָבער געהאַט אַ געגנער: דער חשמונאישער פּרינץ אַנטיגאָן, אַ זון פון דעם געפאַנגענעם אַריסטאָבולן, וואָס איז געשטאָרבן אין רוים, האָט געוואָלט באַקומען דעם מלך-טיטול קעגן די רוימער, דורך קאַמף מיט די פרעמדע הערשער. אים איז טאַקע געלונגען, מיט דער הילף פון אידישע רעוואָלוציאָנערן און געדונגענע פּערסישע סאָלדאַטן, פאַר-טרייבן פון ירושלים הורדוסן מיט זיינע לייט, און אויף פיר יאָר ווערן אַ קיניג. הורדוס אָבער איז צוריקגעקומען מיט אַ גרויסן רוימישן חַיִל און האָט איינגענומען די הויפּט-שטאָט. די רוימער האָבן אַנטיגאָנען אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ און אויסגערופן הורדוסן פאַר אַ קיניג אין יהודָה. געקומען צו דער מאַכט, האָט הורדוס אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אַלע אָנ-הענגער פון דער חַשמונאים-פּאַרטיי און פונאַנדערגעלאָזט דעם סנהדרין.

צו יענער צייט האָבן זיך אין רוים אָפּט געביטן די הערשער. פאַרשיידענע קריגפירער האָבן איינער ביי דעם אַנדערן אָפּגענומען

די מאכט. יוליוס צעזאַרן האָבן זיינע געגנער דערהרגעט אין רוים. אינגעכען איז פֿון דער רוימישער רעפּובליק געוואָרן אַ מאָנאַרכיע. אָקטאַוויאַן אַווגוסט איז געוואָרן דער ערשטער רוימישער „קיסר" (צעזאַר) אָדער אימפּעראַטאָר, אַ הערשער פֿון צענדליקער לענדער אין אַלע טיילן פֿון דער וועלט: אייראָפּע, אַזיע און אַפֿריקע. הורדוס האָט זיך געמוזט צופּאַסן צו יעדן רוימישן הערשער, חנפֿענען אים, אונטערקויפֿן מיט געלט אָדער מיליטערישער הילף, כּדי דער הערשער זאָל אים האַלטן אויפֿן יהודהשן טראָן קעגן דעם ווילן פֿון פֿאָלק.

הורדוס איז געווען ניט באַליבט אין זיין אייגענער פֿאַמיליע. כּדי צו מאַכן אַן אָנשטעל, אַז ער איז דער געזעצלעכער יורש פֿון די חשמונאים, האָט ער חתונה געהאַט מיט דער שיינער מִרְיָם, אַן אייניקל פֿון געוועזענעם מלך הורקנוסן. די גאַנצע פֿאַמיליע אירע האָט ער געהאַלטן אין זיין קיניגלעכן פּאַלאַץ: איר זיידן, דעם אַלטן הורקנוס, איר מוטער אַלכּסנדרה און איר אינגערן ברודער אַריסטאָבול III. הורדוס האָט דאָס געטאָן ניט פֿון ליבשאַפֿט צו זיינע חשמונאישע קרובֿים, נאָר כּדי צו האַלטן זיי אונטערן אויג, זיי זאָלן זיך שטילערהייט ניט צונויפֿריידן מיט די אידישע פּאַטריאָטן וועגן אַ נייעם אויפֿשטאַנד. זיין שוואָגער אַריסטאָבולן, אַן איידעלן זיבצעניאָריקן אינגל, האָט הורדוס באַשטימט פֿאַר אַ כּוהן גדול, כּדי צופֿרידנשטעלן די פֿאַמיליע; אָבער אַז ער האָט דערזעען, ווי דאָס פֿאָלק פֿאַרגעטערט דעם שיינעם פּרינץ בשעת זיין אַרויסטרעטן אין בית־המקדש, איז ער געוואָרן אומרויִק. איינמאָל, אין יום־טובֿ סוכּות, האָט דער מלך פֿאַרזאַמלט פֿיל געסט אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; עס איז געווען אַ הייסער טאָג, און אַריסטאָבול מיט זיינע חבֿרים פֿון דער יוגנט זיינען געגאַנגען באָדן זיך אין טייך; בשעתן שווימען האָבן אַ פּאָר חבֿרים צוגעהאַלטן אַריסטאָבולן אַביסל אונטערן וואַסער, און ער איז דערטרונקען געוואָרן. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז דאָס איז געווען אַן אומגליקלעכער צופֿאַל, אָבער אומעטום האָט מען גערעדט, אַז שולדיק איז דערין הורדוס, וואָס האָט געוואָלט אויף אַזאַ אופֿן פּטור ווערן פֿון זיין שוואָגער, דעם באַליבטן ביים פֿאָלק.

פֿון יענער צייט אָן האָט הורדוס אין זיין פֿאַמיליע קיין רו ניט געהאַט. די שוויגער אַלכּסנדרה האָט אים שוין לאַנג פֿיינט געהאַט און האָט זיך געקלאָגט אויף אים אין רוים. די קיניגין מִרְיָם האָט אויך

נאָכן טויט פון איר ברודער באַקומען צום מאַן אַ שינאה, וואָס איז געוואָרן באַזונדערס שטאַרק שפּעטער, ווען זי האָט זיך דערוואוסט וועגן זיינעם אַ מערדערישן פּלאַן. צוויי מאָל האָט מען הורדוסן אַרויס־גערופן צו די רוימישע הערשער, ער זאָל זיך פאַרענטפערן פאַר זיינע מעשים אין דער היים, און ביידע מאָל האָט ער פאַרן אַוועקפאָרן פון ירושלים בסוד געהייסן זיין פּאַלאַץ־אויפזעער האַלטן מרים און איר מוטער פאַרשפּאַרט אין פּאַלאַץ און טויטן זיי, אויב מיט אים וועט פּאַסירן אַן אומגליק. ער איז ביידע מאָל געקומען צוריק בשלום, אָבער די פרויען האָבן זיך דערוואוסט וועגן זיין מערדערישן פּלאַן און האָבן אים נאָך מער פיינט געקראָגן.

שינאה פון איין זייט און מורא פון דער אַנדערער האָבן פאַר־וואַנדלט דעם קיניגלעכן פּאַלאַץ אין אַ גיהינום. הורדוס האָט גע־ציטערט, טאָמער וועט ווער עס איז פון די איבערגעבליבענע חשמונאים אָפּנעמען ביי אים דעם טראָן, האָט ער געהייסן טויטן דעם אַכציקיעריקן זקן הורקנוסן, וואָס האָט געוואָלט אַרויסרייסן זיך פון דעם פאַמיליע־גיהינום און אַנטלויפן מיט דער הילף פון זיינע פריינד. נאָכדעם האָט הורדוס באַשולדיקט די קיניגין מרים אַליין, אַז זי האָט געוואָלט צוטראָגן אים סם דורך אַ דינער, און נאָך אין אַזעלכע חטאים. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט זי פאַרמשפּט צום טויט, און מרים האָט געמוזט אַוועקלייגן דעם קאָפּ אונטער דער האַק פון אַ תליון. אַזאַ ביטערן סוף האָט אויך געהאַט די מוטער אַלכּסנדרה, וואָס האָט ביז צולעצט געזוכט מיטלען נקמה צו נעמען פון דעם מערדער פון איר משפּחה.

דאָס פאָלק האָט מיט ביטערע קללות געשאָלטן הורדוסן, דעם „אדומישן קנעכט" און „האַלבן אידן", ווי מען האָט אים גערופן. הורדוס האָט געוואָלט צוציען צו זיך דאָס פאָלק דורך דעם, וואָס ער האָט געהייסן איבערבויען דעם בית־המקדש אין ירושלים און געמאַכט פון אים אַ פּרעכטיקן טעמפּל, אַזוי ווי ס'איז געווען דער ערשטער בית־המקדש פון שלומה המלך; אָבער אויף די טויערן פון דעם בנין האָט געשיינט אַ גרויסער גאָלדענער אָדלער, אַלס אַ הערב פון דער רוימישער אימפּעריע, און דאָס האָט באַליידיקט דעם אידישן נאַציאָ־נאַלן געפיל. אויסער דעם זיינען פרומע לייט געווען אין כּעס אויף הורדוסן, פאַרוואָס ער האָט געבויט אין דער הייליקער שטאָט

טעאַטערס און צירקן, וואו מען האָט זיך פאַרנומען מיט ספּאָרט אויפן גריכישן שטייגער. הורדוס האָט אויך אויסגעבויט נייע שטעט און האָט זיי געגעבן נעמען לכבוד דעם רוימישן קיסר. אַזוי איז אויסגעבויט געוואָרן אויפן ברעג יָם די שטאָט קיסריָה, וועלכע איז געווען באַזעצט מיט גריכן און רוימער; דער אַלטער שטאָט שומרון האָט מען אַ נאָמען געגעבן „סעבאַסטע" (טיטול פון קיסר אַווגוסט, וואָס האָט געהייסן אויף גריכיש: דער הייליקער).

הורדוס האָט געהאַט קינדער פון עטלעכע ווייבער, נאָר פאַר זיינע יורשים האָט ער געהאַלטן די צוויי זין פון מרימען, אַלכסנדר און אַריסטאָבול. די יונגע פרינצן האָבן זיך געהאָדעוועט אין רוים ביים קיסרס הויף, און דאָך האָבן זיי ניט פאַרגעסן, אַז זיי זיינען קינדער פון אַ חשמונאישער מלכּה, וואָס איז אומגעקומען פאַר איר איבערגעגעבנקייט דער נאַציאָנאַלער דינאַסטיע. הורדוס האָט באַמערקט, אַז דיביידע זין האָבן אים ניט ליב; זיין זון פון אַן אַנדער פרוי, אַנטיפּאַטער, וואָס האָט מקנא געווען די פּריווילעגירטע פּרינצן, האָט אָנגערעדט ביים פאָטער, אַז אַלכסנדר און אַריסטאָבול טראַכטן אים צו טויטן, כּדי נקָמה צו נעמען פאַרן טויט פון דער מוטער. דער אָנגעשראָקענער הורדוס האָט איבערגעגעבן ביידע זין צום געריכט, און מען האָט זיי פאַרמשפּט צום טויט. אַנטיפּאַטער איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַ יורש פון טראָן. אָבער באַלד האָט הורדוס זיך דערוואוסט, אַז דער דאָזיקער יורש האָט אויך געוואָלט וואָס גיכער פּטור ווערן פון אים; אַזוי איז אַנטיפּאַטער אויך געפאַלן. מען דערציילט, אַז ווען דער קיסר אַווגוסט האָט דערהערט וועגן דעם טויט פון דריטן הורדוסעס זון, האָט ער אויסגערופן: „אין הויז פון דעם אידישן קיניג איז בעסער צו זיין אַ חזיר איידער אַ זון" (ווייל זיינע זין האָט ער געבראַכט פאַר אַ קָרבן און אַ חזיר טאָר ביי אידן קיין קרבן ניט זיין).

הורדוס איז געשטאָרבן נאָכדעם ווי ער האָט געקיניגט דריי און דרייסיק יאָר. פאַרן טויט האָט ער צעטיילט די מלוכה צווישן זיינע איבערגעבליבענע דריי זין, אָבער די יורשים האָבן געמוזט פאָרן קיין רוים צו באַקומען אַ צושטימונג פון קיסר אַווגוסט. דער קיסר האָט תּחילת מסכּים געווען, אָבער ווען ער האָט דערזען, אַז אין יהודָה הערן ניט אויף אויפשטאַנדן און מהומות, האָט ער באַשלאָסן איבער-

געבן די פאַרוואַלטונג אין די הענט פון רוימישע באַאמטע, וואָס האָבן זיך גערופן „פּראָקוראַטאָרס". אַזוי איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער רוימישער אימפּעריע.

---

19. די פּראָקוראַטאָרס, דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן

אין דער שטאָט קיסריה, ניט ווייט פון ירושלים, איז געזעסן אַ רוימישער פּראָקוראַטאָר, אָדער גובערנאַטאָר, און אַרום אים האָבן געלאַגערט גאַנצע מחנות רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געזאָלט אָפּהיטן די אָרדענונג אין יהודה. אין די טעג פון גרויסע ימים טובים, ווי פּסח און סוכּות, ווען ירושלים איז געווען פול מיט „עולי-רגל" (טעמפּל-באַזוכער) פון גאַנצן לאַנד, פלעגט דער פּראָקוראַטאָר מיט זיינע סאָלדאַטן קומען אַהער, כּדי ניט דערלאָזן אַן אויפשטאַנד פון פאָלק קעגן דער פרעמדער הערשאַפט. די רוימער פלעגן זיך צוקוקן צום אידישן לעבן און צו די רעליגיעזע מנהגים, וואָס זיינען זיי געווען אַזוי פרעמד און אומפאַרשטענדלעך, למשל ווי מענטשן בעטן צו אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט, אין אַ טעמפּל אָן בילדער, מיט וועלכע די גריכישע און רוימישע טעמפּלען זיינען געווען פול. פיינדלעך האָבן געקוקט אידישע אויגן אויף די ניט געבעטענע פרעמדע געסט. דאָס פאָלק האָט שוין געפילט דעם ביטערן טעם פון פרעמד-הערשאַפט: מען האָט געמאָנט ביי אים שווערע שטייערן פאַרן רוימישן קיסר און פאַר זיינע פאַרוואַלטער אין יהודה; מען האָט געריסן די הויט פון אָרימעלייט. דאָס האָט שוין באַמערקט דער קיסר טיבעריוס, דער נאָכפאָלגער פון אַווגוסט, און האָט אָנגעזאָגט איינעם אַ פּראָקוראַטאָר, ווען ער האָט אים געשיקט קיין יהודה: „אַ גוטער פּאַסטוך נעמט אַראָפּ די וואָל, אָבער ניט די הויט ביי זיינע שעפּסן". עס זיינען אָבער געווען אויך אַזעלכע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן געררייצט דאָס פאָלק און באַליידיקט זיין רעליגיעזן געפיל. אַזוי האָט דער בייזער פּילאַטוס געהייסן זיינע סאָלדאַטן טראָגן איבער די גאַסן פון ירושלים רוימישע פאָנען מיט דעם קיסרס בילד, וואָס מען האָט ניט געטאָרט אין דער הייליקער אידישער

שטאָט, ווייל אין רוים האָט מען דעם קיסרס בילד פאַרערט אַלס אַן אָפּגאָט און אין ירושלים איז געצנדינסט געווען שטרענג פאַרבאָטן.

איינמאָל האָט זיך אַ רוימישער קיסר, דער משוגענער קאַי קאַליגולאַ, דערוועגט צו פאָדערן, אַז מען זאָל זיין בילד אַריינשטעלן אין בית־המקדש. קאַליגולאַ האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ געטלעכער פּערזאָן און געהייסן מען זאָל זיך בוקן צו זיין בילד אין אַלע טעמפּלען פון דער אימפּעריע. אומעטום איז מען געשטאַנען אויף די קני פאַר דעם קיסרס סטאַטויעס, אָבער אידן האָבן דאָס ניט געטאָן, ווייל זייער אמונה לאָזט ניט צו קיין בילדער־קולט. דאַן האָט קאַליגולאַ געשיקט אַ באַפעל צו זיין אַרמיי־קאָמאַנדיר אין סיריע, ער זאָל אַריינשטעלן אין בית־המקדש פון ירושלים דעם קיסרס סטאַטויע און צווינגען אידן בוקן זיך צו איר. דאָ האָבן זיך אויפגעהויבן אידישע מאַסן און האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן דאָס ניט דערלאָזן: „דו וועסט ביי אונז דעם קיסרס באַפעל ניט אויספירן, סיידן דו וועסט אַלעמען אויסקוילען" — האָבן געשריען די אידן צום קאָמאַנדיר. ער האָט געשריבן קיין רוים, אַז ס'איז אוממעגלעך אויספירן דעם קיסרס פאָדערונג אָן אַ שרעקלעכער בלוטפאַרגיסונג. צום גליק איז אינגיכן אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז דער משוגענער קאַליגולאַ איז געשטאָרבן: אָפיצערן פון זיין אייגענער אַרמיי האָבן אים געהרגעט.

אויף אַ קורצער צייט האָט זיך אין יהודה אויפגעשטעלט עפּעס אַזוי ווי אַן אייגענע מלוכה. אַן אייניקל הורדוסעס, מיטן נאָמען אַגריפּאַ, האָט זיך געהאָדעוועט אין רוים און האָט געהאַט פיל פריינד אין קיסרס הויף; אפילו קאַליגולאַ אַליין האָט אים געשטיצט און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער פון גליל. קאַליגולאַס יורש, דער קיסר קלאַוודיוס, האָט אָפּגעגעבן אַגריפּאַן אויך די פאַרוואַלטונג פון יהודה מיט דעם טיטול „מלך". אַזוי אַרום איז אַגריפּאַ געוואָרן כמעט אַ זעלבשטענדיקער הערשער, אַזוי ווי אַמאָל זיין זיידע הורדוס. ער איז אָבער ניט געגאַנגען אין דעם זיידנס דרכים; פאַרקערט, ער האָט געוואָלט דערנעענטערן זיך צום פאָלק און זיין אַן אמתער אידישער מלך, ניט אַ רוימישער אָנגעשטעלטער. ער האָט זיך באַפריינדעט מיט די דעמאָקראַטישע פּרושים, פלעגט אָפט קומען צום גאָטס־דינסט אין בית־המקדש. אום שבועות פלעגט ער אַליין טראָגן

אין בית־המקדש זיין קאָרבּ מיט פרישע פרוכטן (לויט דעם מנהג פון ביכּורים) גלייך מיט פּראָסטע דאָרפסלייט. איינמאָל האָט אַגריפּאַ געלייענט פאַרן עולם אַ קאַפּיטל פון דער תּורה. ווען ער איז צוגעקומען צו דעם פּסוק אין דבָרים (קאַפּ. 17): „פון דיינע ברידער זאָלסטו אויפשטעלן אויף זיך אַ קיניג, ניט פון פרעמדע" — האָט ער זיך צעוויינט: ער האָט זיך דערמאָנט, אַז ער אַליין שטאַמט ניט פון ריינע יהודים, נאָר פון געמישטע אֶדומים. דער עולם האָט אים צוגערופן: „ניט האָב קיין צער, אַגריפּאַ! דו ביסט אונזער ברודער!" אַגריפּאַ האָט דאָך טאַקע געהאַט אין זיך חשמונאיש בלוט: ער איז געווען דער זון פון אַריסטאָבּולן און דער אייניקל פון דער קיניגין מרים, וואָס ביידן האָט הורדוס געשיקט אויפן עשאַפאָט. ווי די ערשטע חשמונאים האָט אַגריפּאַ געזאָרגט וועגן פאַרזיכערן ירושלים קעגן פיינדלעכע אָנפאַלן. ער האָט אָנגעהויבן בויען אַ נייע פעסטונג אַרום דער שטאָט, אָבער ער האָט געמוזט די אַרבעט אָפּשטעלן, ווייל אין רוים האָט מען געמיינט, אַז אַגריפּאַ גרייט צו אַן אויפשטאַנד, כּדי צו באַפרייען זיין לאַנד פון רוימישער הערשאַפט.

נאָר פיר יאָר האָט געדויערט אַגריפּאַס מלוכה. ער איז געשטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט אַ זיבעצניאָריקן זון, וואָס האָט אויך געהייסן אַגריפּאַ („אַגריפּאַ דער צווייטער"). אָבער אים האָט דער רוימישער קיסר שוין ניט איבערגעגעבן די פאַרוואַלטונג אין יהודה: מען האָט אין רוים מורא געהאַט פאַר אַ אידישן מלך, ער זאָל ניט אָנהויבן בונטעווען דאָס פאָלק קעגן דעם קיסר. ערשט שפּעטער האָט מען אין רוים אים געשיינקט נאָר דעם טיטול „מלך", אָבער ניט די רעכט פון אַ פאַרוואַלטער. די פאַרוואַלטונג איז ווידער אַריבערגעגאַנגען צו אַ פּראָקוראַטאָר, וואָס דער קיסר האָט געשיקט פון רוים.

די נייע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן זיך אָפּט געביטן אויף זייער שטעלע, זיינען געווען נאָך ערגער ווי די אַלטע. די דאָזיקע באַאַמטע, גריכן אָדער רוימער, האָבן זיך שלעכט באַצויגן צו אידן. אין זייער רעזידענץ קיסריָה האָבן זיי דערלאָזט, אַז די גריכישע באַפעלקערונג זאָל באַליידיקן אידישע איינוואוינער. מען האָט זיך געקלאָגט אויף זיי אין רוים, אָבער דער בייזער קיסר נירון (נעראָן) האָט זיך ניט געוואָלט איינשטעלן פאַר אידן. אין פאָלק האָט זיך פאַרשטאַרקט די

פּאַטריאָטישע באַוועגונג פון די „זעלאָטן" אָדער „קנאים", וואָס האָבן געוואָלט אַראָפּוואַרפן דעם פרעמדן יאָך. די געדולד האָט ענדלעך געפּלאַצט ביים פאָלק, ווען נירון האָט געשיקט קיין יהודה אַ נייעם פּראָקוראַטאָר, מיטן נאָמען פלאָרוס, „וואָס איז געקומען ווי אַ תּליון צו באַשטראָפן פאַרברעכער". פאַר אים איז די אומצופרידנקייט פון אידישן פאָלק שוין געווען אַ פאַרברעך. ער האָט אָנגערייצט גריכן אויף אידן, געפאָדערט גאָלד פון די אוצרות פון בית־המקדש, און אַז מען האָט אים אָפּגעזאָגט, האָט ער געהייסן זיינע סאָלדאַטן צעראַבעווען אידישע הייזער אין ירושלים. די באַפעלקערונג אָבער האָט זיך געוואָרפן אויף די רויבער און האָט זיי אַרויסגעטריבן פון שטאָט. עס האָט אויסגעבראָכן אַן אָפענער אויפשטאַנד. די זעלאָטן האָבן גערופן דאָס פאָלק צו אַ קאַמף אויף לעבן און טויט מיט דער פרעמדער הערשאַפט. און אַז דער הויפט־קאָמאַנדיר פון דער רוימישער אַרמיי האָט צוגעפירט זיינע לעגיאָנען קיין ירושלים, האָט זיך דאָס באַגייסטערטע פאָלק געוואָרפן אויף זיי מיט אַזאַ אימפּעט, אַז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן: אידישע העלדן האָבן זיי נאָכגעיאָגט און צעשלאָגן.

אין ירושלים האָט מען פאַרשטאַנען, אַז נאָך אַזאַ אויפשטאַנד איז שוין ניט אויסצומיידן אַ שווערע מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפּעריע. צו דער מלחמה האָט מען זיך געגרייט. דער סנהדרין האָט געשאַפן אַ צייטווייליקע רעגירונג, וואָס האָט געהייסן בויען נייע פעסטונגען אַרום ירושלים און אַנדערע שטעט, אָרגאַניזירן אַ פרייוויליקע אַרמיי און אָנשטעלן געניטע קריגפירער. מען האָט געוואָרט, אַז די רוימישע לעגיאָנען וועלן קומען פון דער גליל־זייט. דעריבער האָט מען צוערשט אין גליל קאָנצענטרירט די אידישע אַרמיי. אַלס פירער איז באַשטימט געוואָרן יוסף בן מתתיהו, אַ מענטש מיט אַ גרויסער אידישער און רוימישער בילדונג, וואָס איז שפּעטער באַרימט געוואָרן אונטער דעם נאָמען יוסיפוס פלאַוויוס. אַלס פאַרפאַסער פון אידישער געשיכטע. פריער איז ער קיינמאָל קיין קריגפירער ניט געווען; ער האָט אַפילו פאַרשטאַנען, אַז פירן אַ קריג מיט דעם מעכטיקן רוים איז געפערלעך; אָבער ער האָט זיך אין דעם מאָמענט פון אַלגעמיינער פּאַטריאָטישער באַגייסטערונג ניט געקענט אָפּזאָגן צו דינען דעם פאָטערלאַנד.

באַלד ווי דער קיסר נירון האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם אויפֿשטאַנד אין יהודה, האָט ער אַהין אַוועקגעשיקט זיין בעסטן קריגפֿירער וועספּאַסיאַן מיט אַ באַפֿעל באַשטראָפֿן דאָס בונטאַרישע פֿאָלק. וועספּאַסיאַן איז געקומען קיין גליל מיט אַ גרויסער אַרמיי, אין וועלכער עס האָט זיך געפֿונען אויך דער פֿאַפֿירענער „מלך“ אַגריפּאַ דער צווייטער, וואָס איז געווען אַ געגנער פֿון אידישן אויפֿשטאַנד. די אידישע באַפֿעלקערונג האָט זיך פֿאַרשלאָסן אין עטליכע באַפֿעסטיקטע שטעט (טבריה, גמלא, יודפת) און האָט זיך פֿאַרטיידיקט מיט דעם גרעסטן מוט און גבורה. אָבער עס האָט ניט געהאָלפֿן: די רוימער האָבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער, ביז זיי האָבן באַזעצט דעם גאַנצן גליל. יוסיפֿוס אַליין האָט זיך איבערגעגעבן אין די הענט פֿון וועספּאַסיאַן; ער האָט זיך איבערצייגט, אַז מ׳מוז שלום מאַכן מיט רוים.

אין ירושלים האָט מען זיך געגרייט צום לעצטן קאַמף. דער קיסר נירון איז אין יענער צייט געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פֿאַרנומען וועספּאַסיאַן. דער פֿירער פֿון דער אַרמיי קעגן יהודה איז געוואָרן וועספּאַסיאַנס זון, טיטוס. מיט אַ מוראדיקער אַרמיי און מיט קריגס־מאַשינעס האָט ער באַלאַגערט ירושלים, וואָס איז געווען באַפֿעסטיקט מיט דריי דיקע ווענט פֿון אַלע זייטן. אין דער שטאָט האָבן געהערשט די פֿירער פֿון די זעלאָטן (קנאים), באַזונדערס יוחנן פֿון גליל און שמעון בר־גיורא. די זעלאָטן האָבן זיך געשלאָגן ווי גיבורים. זיי פֿלעגן אָפֿט אַרויסגיין פֿון שטאָט און מאַכן אָנפֿאַלן אויפֿן רוימישן לאַגער. די אייזערנע מאַשינעס פֿון די רוימער האָבן אָן אויפֿהער געבראָכן די פֿעסטונג־ווענט פֿון ירושלים, אָבער קוים האָבן זיי דורכגעבראָכן איין וואַנט איז פֿאַר זייערע אויגן אויסגעוואַקסן אַ צווייטע איגעוויינקסטע וואַנט.

די באַלאַגערונג האָט געדויערט עטליכע חדשים, און דערווייל איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז אין דער פֿאַרשלאָסענער שטאָט. הונגעריקע מענטשן זיינען געפֿאַלן אין די גאַסן. מען דערציילט, אַז די רייכסטע און איידעלסטע פֿרויען פֿלעגן זוכן אין מיסט אויף די גאַסן ברעקלעך שפּייז צו שטילן דעם הונגער. די פֿאַרטיידיקער פֿון ירושלים האָבן שוין געקעמפֿט מיט די לעצטע קרעפֿטן.

ענדלעך האָבן זיך די רוימער אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן אונ־טערגעצונדן דעם בית־המקדש. פאַרצווייפלטע מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אין פייער, אַנדערע זיינען געפאַלן פון דער שווערד פון רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן אויסגעהרגעט אָן אַ צאָל מענער, פרויען און קינדער. די זעלאָטן־פירער יוחנן און שמעון האָט מען געפאַנגען און אַוועקגעפירט קיין רוים געשמידטע אין קייטן. טויזנטער געפאַנגענע האָט מען געפירט אויף די מערק פון גאַנץ אזיע און פאַרקויפט פאַר קנעכט. ירושלים איז געוואָרן אַ באַרג אַש און חורבות, יהודה איז געוואָרן אַ קליינע פראָווינץ אין באַשטאַנד פון דער רוימישער אימפעריע.

אין דער שטאָט רוים האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב לכּבוד דעם גרויסן ניצחון. איבער די גאַסן זיינען געגאַנגען רוימישע לעגיאָנען אונטער דער פירונג פון וועספּאַסיאַן, וואָס איז שוין געוואָרן קיסר,

22. טריאומף־צוג פון טיטוס

און זיינע צוויי זין טיטוס און דאָמיציאַן, הינטער זיי די אידישע גע־פאַנגענע געשמידט אין קייטן; מען האָט געטראָגן די גערויבטע גאָלדענע און זילבערנע כּלים פון בית־המקדש. פון די געפאַנגענע האָט מען אַרויסגעפירט דעם זעלאָטישן גיבור שמעון בר גיורא, אַרויפ־געוואָרפן אים אַ שטריק אויפן האַלז און אויפגעהאַנגען; דעם אַנדערן פירער, יוחנן, האָט מען פאַרמשפּט צו אייביקער תּפיסה. דאָס גאַנצע בילד פונם „טריאומף“ האָט מען אויסגעמאָלט אויף דער „טריאומ־

פּאָלער אַרקע", וואָס מען האָט אויפגעבויט אין דער שטאָט רוים לכּבוד „טיטוסן דעם באַזיגער פון יהודה". מען האָט געלאָזט אויסגיסן באַזונדערע מַטבֵּעוֹת מיט דעם בילד פון אַ וויינענדיקער פרוי און מיט דער לאַטיינישער אונטערשריפט: „יהודה באַזיגט, יהודה געפאַנגען".

מער ווי אַכצען יאָרהונדערטן זיינען אַריבער פון דער צייט פון „צווייטן חורבן" ביז אונזער צייט (טיטוס האָט איינגענומען ירושָלים אין יאָר 70 נאָך קריסטוס-געבורט). דעם ערשטן חורבן פון ירושלים האָט געמאַכט בָּבֶל, דעם צווייטן — רוים. צווישן איין חורבן און דעם אַנדערן האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אידישער „גָלוּת", די פאַר-שפּרייטונג פונם אידישן פאָלק אין אַלע לענדער, וואָס אויף גריכיש האָט דאָס געהייסן „דיאַספּאָראַ".

---

20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד

דורך אויפשטאַנדן און מִלחָמוֹת האָט דאָס אידישע פאָלק נים געקענט שיצן זיין לאַנד קעגן פרעמדער הערשאַפט. אָבער אינם קאַמף פאַר זיין אינעווייניקסטער, גייסטיקער פרייהייט איז ער געווען שטאַרק. צווישן פרעמדע פעלקער איז ער געבליבן געטריי זיין נאַציאָנאַלער קולטור. זיינע גייסטיקע פירער האָבן אים שטענדיק דערמאָנט, אַז נים פעסטונג-מויערן אַרום שטעט קענען פאַרזיכערן דעם קיום פון אַ פאָלק, נאָר באַפעסטיקונג פון גייסט, פון גלויבן, גוטע מידות, סאָציאַלע גערעכטיקייט. אַלץ העכער און העכער האָבן די פרושים געבוים זייער אַלטן מויער, דעם „צוים אַרום דער תּורה", האָבן צו-געפּאַסט די אַלטע געזעצן צום נייעם לעבן-שטייגער. די פרושים האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אין דעם סַנהֶדרין פון ירושלים, וואו זיי פלעגן אָפט אָפּנעמען די מאַכט ביי די צדוקים. אין דער קאָלעגיע פון געלערנטע ביים סַנהדרין, אין בֵּית-הַמִדרש, וואו מען פלעגט באַטראַכטן אַלע געזעצן אויפן גרונד פון דער הייליקער קאָנסטיטוציע, דער תּורה, האָבן די פרושים געהאַט די אויבערהאַנט.

אין דער צייט פון הורדוסן איז דאָרטן געווען פאָרזיצער (נשיא) דער גרויסער לערער פון פאָלק ה י לֵ ל. וועגן זיין לעבן דערציילט מען, אַז געשטאַמט האָט ער פון בָּבֶל און איז געקומען קיין ירושלים

לערנען תּורה בײ די באַרימטע לערער. ער האָט געלערנט מיט גרויס חשק און ניט דורכגעלאָזט קיין איין שיעור (לעקציע) אין בית־המדרש. איינמאָל אין אַ קאַלטן ווינטער־אָוונט איז הילל צוגעגאַנגען צום בית־המדרש און האָט ניט געהאַט אין קעשענע די קליינע מטבע, וואָס יעדער תּלמיד האָט געדאַרפט באַצאָלן דעם דינער פאַר אַריינגעלאָזן ווערן אין הויז; האָט ער אַרויפגעקלעטערט אויף דער וואַנט פון דרויסן, צוגעלייגט אַן אויער צום פענסטער און אַזוי אויסגעהערט די גאַנצע לעקציע; דאָרטן האָט מען אים געפונען אַ האַלב־דערפראָרענעם. אין אַ צייט אַרום איז הילל געוואָרן אַזאַ געלערנטער, אַז מען האָט אים אויסגעוויילט פאַר אַ נשיא אין דער געזעצגעבערישער קאָלעגיע ביים סנהדרין. דאָ האָט ער איינגעפירט וויכטיקע תּקנות, ווי אויסצולייגן די געזעצן פון דער געשריבענער תּורה („תּורה שבכתב״), אַז מען זאָל פון זיי קענען אַרויסדרינגען די נויטיקע נייע געזעצן, וואָס האָבן געהייסן ״די מינדלעכע תּורה״ (תּורה שבעל פּה). הילל האָט געהאַט אַ סך תּלמידים, וואָס מען האָט זיי גערופן „היללס הויז״ (בית־הילל).

אַן אַנדער געלערנטער פון יענער צייט, שמאי, האָט געגרינדעט אַ באַזונדער שולע, וואָס האָט געהייסן „בית־שמאי״. צווישן ביידע שולן האָט זיך שטענדיק געפירט אַ שטרייט וועגן אויסלייגן די געזעצן פון דער תּורה און אַרויסדרינגען פון זיי נייע דינים. הילל און זיינע תּלמידים פלעגן אויסלייגן יעדן געזעץ אַזוי, אַז עס זאָל זיין ניט צו־שווער אויספירן אים אין לעבן, בית־שמאי אָבער האָט געזוכט וואָס שווערער צו מאַכן דעם יאָך פון געזעץ.

הילל און שמאי זיינען געווען פאַרשיידן אויך אין זייער כאַראַקטער. הילל איז געווען גוט צו מענטשן און פלעגט זאָגן, אַז ליבע צו מענטשן איז די גרעסטע מצווה פון דער תּורה. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ גוי און האָט אים געזאָגט: „אויב דו קענסט מיך אויסלערנען די גאַנצע אידישע תּורה אין דער צייט ווען איך שטיי אויף איין פוס (דאָס הייסט אין עטלעכע ווערטער), וועל איך ווערן אַ איד״. הילל האָט אים געענטפערט: „וואָס דיר איז ניט ליב זאָלסטו דעם אַנדערן ניט טאָן — אָט דאָס איז דער עיקר פון דער תּורה, און דאָס איבעריקע איז נאָר אַ צוגאָב דערצו״. ווען דער גוי איז געקומען צו שמאי מיט דעם זעלביקן פאָרשלאָג, האָט דער שטרענגער לערער געכאַפּט אַ שטעקן

און אים אַרויסגעטריבן. הילל פלעגט געבן זיינע תּלמידים אַזעלכע עצות: „זאָלסט ליב האָבן דעם שלום און אומעטום מאַכן שלום צווישן מענטשן“, „זאָלסט ניט זאָגן אַ שלעכטע מיינונג וועגן אַ מענטשן ביז דו וועסט ניט זיין אין זיין לאַגע“ (ד. ה. אפשר האָט דער מענטש אָפּגעטאָן אַ מיאוסע זאַך, ווייל ער איז געווען אין אַזאַ שווערער לאַגע, אַז אַנדערש האָט ער ניט געקענט).

צו די צוויי פּאַרטייען, אויף וועלכע די אידישע געזעלשאַפט האָט זיך געטיילט, — צדוקים און פּרושים, איז צוגעקומען נאָך אַ דריטע פּאַרטיי, וואָס איז אייגנטלעך געווען אַ רעליגיעזע סעקטע: די איסיים. די צדוקים פון די העכערע קלאַסן האָבן געהאַלטן, אַז דער עיקר איז אָפּהיטן די מלוכה; די פּרושים פון די מיטעלע קלאַסן האָבן געשטעלט דאָס פאָלק העכער ווי די מלוכה, און די איסיים האָבן געזאָגט, אַז דער עיקר איז דער מענטש, דער יחיד, וואָס דאַרף זאָרגן וועגן דער ריינקייט פון זיין נשמה, ערלעכקייט און גוטע מידות. די איסיים פלעגן זיך דערווייטערן פון די שטעט און האָבן געלעבט אין קליינע חברות אָדער קאָמונעס אין דערפער, וואָס אין דרום-יהודה, אַרום ים-המלח. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט ערדאַרבעט, געלעבט ווי ברידער, געטיילט צווישן זיך אויף גלייך זייער פאַרמעגן, געטראָגן ווייסע קליידער, געגעסן בלויז ברויט און גרינסן און ניט געטרונקן קיין וויין. אַלע טאָג אין דער פרי פלעגן זיי זיך באָדן אין טייך כדי צו האַלטן ריין דעם קערפער. מען פלעגט די איסיים האַלטן פאַר הייליקע און מען פלעגט קומען צו זיי היילן זיך פון פאַרשיידענע קראַנקהייטן.

איינער פון די איסיים, יוחנן (יאָהאַן) דער טויפער, פלעגט אַרומגיין אויף די ברעגעס פון ירדן און שרייען: „מענטשן הערט אויף צו זינדיקן, וואָרעם עס איז שוין נאָענט די מלוכה פון הימל“. די וואָס זיינען געקומען צו אים פלעגט ער באָדן (טויפן) אין טייך ירדן, כדי אָפּריייניקן זיי פון אַלע זינד; דערפאַר האָט ער געהייסן „דער טויפער“. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ יונגערמאַן פון דער שטאָט נצרת (נאַזאַרעט) אין גליל, מיטן נאָמען ישו אָדער ישוע, און יוחנן האָט אים געטויפט אין ירדן. ישו האָט געגלויבט, אַז די „מלוכה פון הימל“ איז שוין געקומען און אַז ער אַליין איז באַרופן אַראָפּפירן זי אויף דער

ערד, אָנזאָגן אַ ניי וואָרט פון גאָט, ווי מען דאַרף לעבן אויף דער וועלט. אין גליל פלעגט ער אַרומגיין צווישן פּראָסטע לייט און לערנען זיי, אַז „אונזער פאָטער אין הימל" וויל גאָר ניט מען זאָל אים דינען מיט צערעמאָניעס אין די טעמפּלען און מיט אָפּהיטן שטרענגע רעליגיעזע געזעצן; ער פאָדערט נאָר מענטשן זאָלן ליב האָבן איינער דעם אַנדערן, שיצן די שוואַכע און פאַרלאָזן זיך נאָר אויף גאָט. ישו פלעגט אויך היילן קראַנקע מיט תפילות צו גאָט, און דאָס האָט אים געמאַכט אַ נאָמען פון אַ „הייליקן". פון גליל איז ער געקומען קיין ירושלים, ווען דאָרט האָט געהערשט אַ גרויסע אויפרעגונג קעגן דעם פּראָקוראַטאָר פּילאַטוס, וואָס האָט גערייצט דאָס פאָלק מיט זיינע רוימישע פאָנען און דעם קיסרס בילדער. ישו האָט שאַרף גערעדט קעגן אַלע פּאַרטייען: קעגן די פּרושים, ווייל זיי טראַכטן אויס נייע געזעצן און רעליגיעזע צערעמאָניעס; קעגן די צדוקים, וואָס גלויבן ניט אין דער אומשטערבליכקייט פון דער נשמה און אין תחית המתים אויף יענער וועלט; קעגן די פּאַטריאָטן, וואָס קעמפן פאַר באַפרייונג פון דער פרעמדער הערשאַפט. אַזוי איז ישו געווען קעגן אַלעמען און אַלע קעגן אים. מען האָט אים באַשולדיקט, אַז ער האַלט זיך פאַר אַ „זון פון גאָט" (ווייל ער האָט אָפט געבראַוכט דעם אויסדרוק: „מיין פאָטער אין הימל"), פאַר אַ „אידישן קיניג" און אַ „משיח". מען האָט אים איבערגעגעבן צום געריכט פון סנהדרין; דאָס געריכט האָט אים פאַרמשפּט ווי אַ „פאַלשן נביא" און איבערגעגעבן אים דעם רוימישן פאַרוואַלטער; פּילאַטוס האָט געהייסן באַשטראָפן אים מיט אַ שרעקלעכן טויט דורך קרייציקונג (ד. ה. אויפהענגען אויף אַ האָלץ אין פאָרם פון אַ קרייץ, צושלאָגנדיק די הענט און די פיס צום האָלץ).

צווישן די אָנהענגער פון ישו הנוצרי (ישו פון נצרת) האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עטלעכע טעג נאָך זיין טויט איז ער אויפגעשטאַנען פון קבר און האָט זיך אויפגעהויבן אויפן הימל. עס האָט זיך געבילדעט אַ סעקטע, וואָס האָט אים געהאַלטן פאַר אַ „משיח", פאַר אַ ק ר י ס ט ו ס (אַזוי הייסט דאָס וואָרט „משיח", אַ געזאַלבטער, געקרוינטער, אין גריכיש). די פירער פון דער סעקטע האָבן זיך גערופן אַ פּ אָ ס ט אָ ל ן (שליחים). דער גרעסטער פון זיי איז געווען דער אַפּאָסטאָל פּ אַ ו ל, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ אידישער געמיינדע

אין קליין־אזיע און האָט געלערנט גריכיש. זיין אידישער נאָמען איז געווען שָׁ א וּ ל. פריער האָט ער געהערט צו די פּרושים אין ירושָׁלים און איז געווען אַ געגנער פון ישו און זיינע תּלמידים; אָבער שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן גלויבן, אַז ישו איז טאַקע גאָטס זון, וואָס דער פאָטער האָט אים אַראָפּגעשיקט פון הימל אויף דער ערד, כּדי צו שטאַרבן אין שרעקלעכע יסורים און דערמיט אויסלייזן אַלע מענטשן פון זינד און שלעכטס. ניט צו אידן אַליין האָט גאָט געשיקט ישון, נאָר צו אַלע פעלקער, כּדי אָנצוזאָגן זיי, אַז דער עיקר איז ג ל ו י ב ן אין גאָט און ניט אָנפילן דאָס לעבן מיט מצוות און מִנהָגים. פּאַול האָט געהאַט אין זינען די גויים, גריכן און רוימער, וואָס וואָלטן אָנ־גענומען דעם גלויבן אין איין איינציקן גאָט, ניט נעמענדיק אויף זיך דעם יאָך פון מִצוות און געזעצן, ווי למשל מילה, שבת, כָּשר־שפּייזן און דאָס גלייכן. דער אידיש־גריכישער אַפּאָסטאָל איז אַרום־געפאָרן אין פיל לענדער און האָט געפּרעדיקט זיין נייע תּורה פאַר אידן און גויים; אומעטום האָבן זיך געגרינדעט קריסטלעכע קהילות; אַפילו אין דער שטאָט רוים אַליין איז אין דער צייט פון קיסר נירון געווען אַ קריסטלעכע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין י ע ז ו ס ק ר י ס־ט ו ס, דעם זון פון גאָט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן די נייע אֶמונה, וואָס האָט שפּעטער איינגענומען די גאַנצע גריכיש־רוימישע וועלט. עס זיינען געווען אויך פאַרשיידענע אידישע קריסטן, אָבער דאָס אידישע פאָלק אינגאַנצן האָט ניט געוואָלט און ניט געקאָנט אָננעמען אַזאַ אֶמונה, וואָס האָט געשאַפן אַ מענטשלעכן גאָט, אַ „גאָט־מענטש“ אין דער פּערזאָן פון ישו, האָט אָפּגעוואָרפן די אַלטע תּורה און ניט גע־וואָלט וויסן פון אַ באַזונדער אידיש פאָלק אין דער צייט, ווען דאָס פאָלק איז געשטאַנען אין אַ העלדישן קאַמף מיט דער רוימישער אימפּעריע. דער אָנהויב פון קריסטנטום איז דאָך געווען אין דעם זעלביקן יאָר־הונדערט, ווען די רוימער האָבן געהערשט אין יהודה און דערנאָך חָרוב געמאַכט ירושָׁלים.

צו יענער צייט איז דאָס אידישע פאָלק שוין געווען צעשפּרייט אין דער גאַנצער רוימישער אימפּעריע און אַפילו איבער אירע גרעניצן. עס איז שוין לאַנג אויסגעוואַקסן די גרויסע ד י אַ ס פּ אָ ר אַ, ווי מען האָט גערופן אויף גריכיש די אידישע ישובים אויסער פּאַלעסטינע.

אין דער עגיפּטישער הויפּטשטאָט אַלכּסנדריָה, אין דער סירישער אַנטיוֹכיה, אין דער קיסר-שטאָט רוים, אין פיל שטעט פון גריכנלאַנד און קליין-אַזיע זיינען געווען פרייע אידישע קהילות, וואָס האָבן זיך געפירט לויט אייגענע געזעצן און מִנהָגים, ניט צונויפמישנדיק זיך מיט דער גויישער באַפעלקערונג. די רוימישע קיסרים האָבן שטענדיק גע-שטיצט די דאָזיקע אידישע זעלבסטפאַרוואַלטונג (אויטאָנאָמיע). נאָר איינמאָל האָט זיך געטראָפן, אַז דער משוגענער קיסר קאַליגולאַ האָט געהייסן אַריינשטעלן זיינע בילדער אין די סינאַגאָגן פון אַלכּסנדריה, דערמיט האָבן זיך באַנוצט די דאָרטיקע גריכן און האָבן געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף אידן מיט דער הילף פון דעם רוימישן פאַרוואַלטער. די פיינדשאַפט צו אידן מצד דער רוימישער מאַכט האָט זיך פאַר-שטאַרקט ערשט אין דער צייט פון דעם לעצטן אויפשטאַנד אין יהודה און דער גרויסער מלחמה אַרום ירושלים.

אין אַלכּסנדריה האָבן אידן געוואוינט אין געדיכטע מאַסן אין באַ-זונדערע קוואַרטאַלן, נאָענט צום יַם; פיל פון זיי האָבן געפירט גרויסע האַנדלס-געשעפטן אין אַלכּסנדריער האַפן און געמאַכט קאָנקורענץ גרי-כישע סוחרים. דערפון האָט זיך גענומען די שינאה צום אידן, כאָטש דאָ איז ער געווען ניט אַ פרעמדער: האָבן זיך דאָך גריכן און אידן באַזעצט אין אַלכּסנדריה אין איין צייט, באַלד ווי זי איז אויסגעבויט געוואָרן דורך אַלכּסנדר מוקדון און די ערשטע פּטאָלעמייער. אין בילדונג זיינען אידן געשטאַנען אויף דער זעלביקער הויך ווי די גריכן און אפשר נאָך העכער. זיי האָבן גערעדט און געשריבן גריכיש און האָבן געשאַפן אַ רייכע ליטעראַטור, דער גרויסער פילאָזאָף פ י ל אָ ן ד ע ר אַ ל כּ ס נ ד ר י ע ר איז געווען אַ הייסער איד, צוגעבונדן צו אידיש-קייט. אין זיינע ווערק האָט ער געזוכט צו פאַראייניקן די בעסטע גע-דאַנקען פון העלעניזם מיטן יודאַאיזם און באַווייזן, אַז די ביבלישע פאַר-שטעלונגען וועגן גאָט און וועלט שטימען מיט די אידייען פון די אַלטע גריכישע פילאָזאָפן, באַזונדערס פון פּלאַטאָן. נאָך דעם פּאָגראָם אין אַלכּסנדריה איז פילאָן געפאָרן מיט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים צום קיסר קאַליגולאַ צו פּראָטעסטירן קעגן דעם רוימישן פאַרוואַלטער אין עגיפּטן, וואָס האָט געהאָלפן די פּאָגראָמשטשיקעס; אָבער דער קיסר האָט די דעפּוטאַציע אויפגענומען ניט פריינדלעך, ווייל ער איז געווען אין כּעס

אויף אידן דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אויפשטעלן זיינע ביל־דער אין ירושלים און אַלכּסנדריה. נאָכן חורבן פון ירושלים זיינען אַ טייל זעלאָטן אַנטלאָפן קיין אַלכּסנדריה און געפּרובט דאָרטן אויפ־הויבן צווישן אידן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימער, אָבער די רוי־מישע פּאָליציי האָט זיי געכאַפּט און שווער באַשטראָפט.

די ליטעראַטור פון יענע צייטן, פאַר דעם צווייטן חורבן, קען מען אָנרופן די „נאָך־ביבלישע" אָדער „שפּעט־ביבלישע", ווייל די שרייבער פלעגן מייסטנס נאָכמאַכן דער אַלטער תנ"ך־ליטעראַטור. די שפּראַך האָט זיך געביטן: מען האָט געשריבן ניט העברעאיש אַליין, נאָר אויך אַראַמעאיש און גריכיש, אָבער מען האָט נאָכגעמאַכט דעם סטיל פון דער ביבל. דאָס איז געווען ווי אַ המשך צום דריטן טייל פון תנ"ך — צו די „כתובים". מען האָט געשריבן נייע „תהילים", נייע „משלי", נייע געשיכטלעכע ווערק, אויך נביאישע שריפטן אין דער פאָרם פון ספר דניאל. די דאָזיקע ספרים האָט מען ניט אַריינגע־נומען אין די „הייליקע ביכער" פון תנ"ך, און זיי האָבן געהייסן „ספרים גנוזים" אָדער „ספרים חיצונים", אין גריכיש „אַפּאָקריפן" (באַ־האַלטענע, זייטיקע ביכער). מען האָט זיי ניט אַזוי אָפּגעהיט ווי די הייליקע ביכער, און דעריבער זיינען אין משך פון הונדערטער יאָרן פיל פון זיי פאַרלאָרן געגאַנגען אין זייער אָריגינאַל־שפּראַך, עברית אָדער אַראַמעאיש, און צו אונז איז דערגאַנגען בלויז די גריכישע אי־בערזעצונג. פון די ווערק, וואָס זיינען לכתחילה געווען געשריבן גריכיש, באַזונדערס אין אַלכּסנדריה, זיינען גאַנץ געבליבן נאָר ווייניקע, און דאָס אויך אָפּט אין שטיקלעך, פראַגמענטן. פון די „אַפּאָקריפן" זיינען באַזונדערס וויכטיק די פאָלגנדיקע ווערק:

1) „חָכמַת בֶּן־סִירָא" — קלוגע רייד און משלים פון יהושע בן סירא, וואָס האָט געלעבט אין ירושלים אין דער צייט פון דער גריכישער הערשאַפט. דאָס איז אַ נאָכמאַכונג פון ביבלישן ספר „מִשלֵי שלומה". דער מחבר זאָגט מוסר יענע יוגנטלייט, וואָס האָבן זיך אַריינגעצויגן אין דעם גריכישן לעבן־שטייגער און זיינען געוואָרן צו פריי אין זאַכן פון גלויבן און מאָראַל. ער גיט אויך קלוגע עֵצות, ווי צו פירן זיך אין דער משפּחה און אין דער געזעלשאַפט. דאָס בוך איז געווען ביז אַהער באַקאַנט אין דעם אַלטן גריכישן טעקסט, נאָר דאָ ניט לאַנג האָט מען

געפונען אין מִצרַיִם דעם גרעסטן טייל פון דעם העברעאישן אָריגינאַל, ווי ער איז געווען געשריבן מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

2) די „חַשמונאים־ביכער" — צוויי היסטאָרישע ביכער וועגן די רדיפות פון אַנטיוכוס און דעם אויפשטאַנד פון די חַשמונאים. ביידע זיינען געשריבן גריכיש, זייער שיין, אין דעם נוסח (סטיל) פון די היסטאָרישע ביכער אין תנ"ך.

3) „תהילות שלומה" — נייע פּסאַלמען אין דער אַרט פונם אַלטן „תהילים", געשריבן נאָכדעם ווי פּאָמפּיי מיט זיין אַרמיי האָט איינגענומען ירושלים און עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוימישע הערשאַפט.

4) „ספר חֲנוֹך" — אַ מין נבואָה־בוך, וואו דער הייליקער מענטש חנוך, וואָס גאָט האָט אים גענומען אויפן הימל, דערציילט וועגן דעם, וואָס ער האָט געהערט און געזעען וועגן משיחן, וואָס וועט קומען אויסלייזן די גאַנצע וועלט און באַזונדערס דאָס אידישע פאָלק.

פון דער אידיש־גריכישער ליטעראַטור זיינען דערגאַנגען צו אונז די גרויסע ווערק פון פילאָן אַלכּסנדריער, וואָס זיינען ווי אַ מין פילאָזאָפישער פירוש צו דער תורה: „וועגן דער באַשאַפונג פון דער וועלט", „אַבְרָהָמס לעבן", „מושהס לעבן", „וועגן די עֲשֶׂרֶת הַדיבּרות" און נאָך פיל אַנדערע. צו דער אַלכּסנדריער ליטעראַטור געהערט אויך „דער בריוו פון אַריסטיי", אַ לאַנגע מגילה, וואו עס איז באַשריבן, ווי די זיבעציק זקנים זיינען געקומען פון ירושלים קיין אַלכּסנדריה און איבערגעזעצט די תורה אין גריכיש, ווי עס האָט זיי אויפגענומען דער קיניג פּטאָלעמיי פילאַדעלף און אויסגעהערט זייערע קלוגע רייד. אין דריטן און פערטן „עֶזְרָא־בוך", אין „בָּרוּך־בוך", „די צוואָה פון צוועלף פּאַטריאַרכן", „סיבילישע זעאונגען" געפינען מיר נייע נביאות־רייד אין נאָמען פון אַלטע ביבלישע אָדער גריכישע העלדן.

דאָס גרעסטע ווערק וועגן אידישער געשיכטע האָט אָנגעשריבן דער אויבנדערמאָנטער קריגפירער אין גליל, יוסף פלאַוויוּס. נאָכדעם ווי ער איז אַריבערגעגאַנגען צו די רוימער, האָבן אים די קיסרים וועספּאַסיאַן און טיטוס געהאַלטן אין זייער פּאַלאַץ אין רוים. דאָרטן האָט ער נאָכן חורבן־ירושלים געשריבן זיינע גרויסע ווערק: „דער אידישער קריג" און „אידישע אַלטערטימער", וואָס זיינען אַ הֶמשך פון

די ביבלישע געשיכטביכער ביז דער צייט פון דעם מחבר. די דאָזיקע ביכער זיינען דערגאַנגען ביז אונזער צייט אין דער גריכישער שפּראַך און זיינען איבערגעזעצט אין אַלע גרעסערע שפּראַכן.

---

21. דער סַנהֶדרין אין יַבנֶה און דער אויפשטאַנד פון בַר־כוֹכבָא

ירושלים איז געוואָרן אַ שטאָט פון חורבות. אידישע איינוואוינער זיינען דאָרטן ניט געבליבן, נאָר אַ לעגיאָן רוימישע סאָלדאַטן האָט געלאַגערט אין דער פאַרוויסטעטער שטאָט, וואָס איז געוואָרן אַ בית־עולם פאַר צענדליקער טויזנט אידישע קעמפער. די ווייניקע איבער־געבליבענע פירער פון פאָלק זיינען אַוועק אין דעם נאָענטן שטעטל יַבנֶה, כדי דאָרטן האַלטן זיך אַן עצה, ווי זאָל דאָס פאָלק ווייטער לעבן אונטער אַ פרעמדער שווערער הערשאַפט. נאָך אין די טעג, ווען אַרום ירושלים האָט געברענט דער קריג, האָט זיך איינער פון די סַנהֶדרין־לייט, דער געלערנטער פון בית־הילל, רַבי יוֹחָנָן בֶּן־זַכַּאי, אַרויסגעריסן פון דער באַלאַגערטער שטאָט אויף אַזאַ אופן: זיינע תַּלמידים האָבן אים אָנגעטאָן אין תַּכריכים, ווי אַ געשטאָרבענעם, און אַרויסגעטראָגן אין אַ קאַסטן הינטערן שטאָט, וואו עס איז געשטאַנען דער רוימישער לאַגער. דאָ איז יוֹחָנָן געקומען צום רוימישן הויפּט־קאָמאַנדיר טיטוסן און געזאָגט: „לאָז מיך באַזעצן זיך מיט מיינע תלמידים אין יַבנֶה און גרינדן דאָרטן אַ לערן־הויז“. טיטוס האָט גערן דערפילט די בַּקָשה פון דעם אידישן געלערנטן, וואָס איז געשטאַנען פאַר שָלום מיט די רוימער.

אינגעכן איז צו דער קליינער חֶברה אין יַבנֶה צוגעקומען אַ מאַסע אַנטלאָפענע פון ירושלים. עס האָט זיך געהערט אַ יאָמער: דער בֵּית־המקדש איז פאַרברענט, די כּוֹהנים געהרגעט, די גאַנצע שטאָט פאַר־וויסטעט, — וואָס זאָלן מיר איצטער טאָן? רבי יוֹחנן האָט געטרייסט די עלנדע: „יאָ, דער בית־המקדש איז חָרוּב און קָרבָּנוֹת קענען מיר מער ניט ברענגען, אָבער גאָט איז דאָך אומעטום, און מיר קענען אים דינען מיט תפילות, פאָלגן זיין הייליקער תּורה און פירן זיך ווי ער האָט געבאָטן“. רבי יוֹחנן און זיינע פריינד האָבן געגרינדעט אין יַבנה ניט נאָר אַ „בית־הַכנֶסֶת“ פאַר דאַוונען און אַ בֵּית־הַמֶדרָש פאַר לערנען,

נייערט אויף אַ נייעם בּית־דין אָדער סַנהֶדרין פאַר געזעצגעבּונג און געריכט, ווייל דאָס פאָלק האָט נאָך ניט פאַרלאָרן דאָס רעכט צו לעבּן נאָך זיינע אייגענע געזעצן. גראָד האָט זיך דאָ, אין יַבנה, געפונען אַ מענטש, וואָס האָט געהאַט רעכט צו פאַרנעמען דעם אָרט פון אַ „נשיא" (פאָרזיצער) אין סַנהדרין. דאָס איז געווען גַמליאֵל, אַן אוראייניקל פון דעם גרויסן הילל, וואָס ער און זיינע קינדס־קינדער זיינען תמיד געווען פאָרזיצער אין דער געזעצגעבּערישער קאָלעגיע פון אַלטן ירושלימער סנהדרין. גַמליאֵלס פאָטער, דער נשיא שמעון, איז דערהרגעט געוואָרן בּשעת דער מלחמה, און יוֹחָנן בּן זַכּאי האָט אויפ־געהאָדעוועט זיין קליינעם זון און אים צוגעגרייט צו דער הויכער שטעלע פון אַ נשיא אין דעם נייעם סַנהדרין. די רוימישע רעגירונג האָט גַמליאֵלן אָנערקענט פאַר אַ פאָרשטייער פון אידישן פאָלק מיט דעם טיטול פּאַטריאַרך, דער עלטסטער פון פאָלק.

אין דעם סַנהדרין פון יַבנה האָט זיך אָנגעהויבּן אַ לעבּעדיקע אויפבּוי־אַרבּעט. איצט איז דער סַנהדרין בּאַשטאַנען פון לויטער פּרושים, ווייל די צדוקים זיינען שוין כּמעט פאַרשוואונדן; די געלערנטע פון בּית־הילֵל און בּית־שַמאי האָבּן אויסגעאַרבּעט נייע געזעצן, כּדי צופּאַסן די תורה צו דער נייער לאַגע פון פאָלק. בּית־הילל און בּית־שמאי פלעגן זיך אָפט קריגן: יעדע גרופּע פון געלערנטע האָט אוים־געטייטשט די ווערטער פון דער תורה אויף איר שטייגער; אָבּער דער נשיא גמליאל האָט זיי געהאַלטן אין צוים און האָט געצוואונגען די מינדערהייטן אין סנהדרין זי זאָל פאָלגן די בּאַשלוסן פון דער מערהייט, וואָס איז געוויינטלעך געווען פון בּית־היללס צד. אַזוי האָט מען גע־מאַכט אַ סֵדר אין די טאָג־טעגליכע תפילות, וואָס זיינען איצטער געוואָרן דער עיקר אין גאָטס־דינסט, נאָכדעם ווי עס זיינען בּטל געוואָרן די קָרבָּנות אין בּית־המקדש. מען האָט אָנגענומען אַ געזעץ צו דאַ־ווענען דריי מאָל אין טאָג: אין דער פרי (שַחרית), פאַרנאַכט (מִנחָה) און בּיינאַכט (מַעריב). די לאַנגע תפילה „שמונה עֶשרה" (אַכצען בּרָכוֹת) איז דערגאַנצט געוואָרן מיט אַ תפילה וועגן דער אויפלעבּונג פון ירושָלַיִם און דער צוקונפטיקער אידישער מלוכה. דער סַנהדרין האָט אָנגענומען נאָך אַ סך געזעצן, וואָס זייער צוועק איז געווען איינ־צואָרדנען דאָס לעבּן אין דער מִשפָּחה און אין די קהילות.

אַזוי זיינען געלערנטע געזעצגעבער געוואָרן פירער פון פאָלק. נאָך דעם טויט פון רבי יוחנן בן זכאי איז געוואָרן באַרימט ר ב י ע ק י ב א. וועגן זיין לעבן דערציילט מען אָט וואָס: אין דער יוגנט איז עקיבא געווען אַן אָרימער פּאַסטוך ביי אַ ירושלימער גביר און האָט זיך פאַר־ליבט אין זיין טאָכטער רָחל; דאָס יונגע מיידל האָט איינגעשטימט חתונה האָבן מיט אים, מיט איין תּנאַי: ער זאָל ווערן אַ געלערנטער. דער רייכער פאָטער, וואָס אים איז ניט אָנגעשטאַנען דער שידוך מיט אַ פּאַסטוך, האָט אַרויסגעטריבן די טאָכטער פון שטוב און זי האָט געלעבט מיט עקיבאן אין גרויסער נויט. עקיבא איז אומגעפאָרן פון שטאָט צו שטאָט און געלערנט תּורה ביי די בעסטע לערער. אין פיל יאָרן אַרום האָט ער זיך אומגעקערט צו זיין פרוי אַלס אַ באַרימטער געלערנטער, מיט אַ גרויסער צאָל תּלמידים. רבי עקיבא האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אין דעם סַנהדרין פון יַבנה. מען פלעגט זאָגן וועגן אים, אַז „אויף יעדן צווייגל פון דער תּורה האָט ער אָנגעהאַנגען בערג מיט הַלָכות“, דאָס הייסט מיט סְבָרות און באַווייזן פאַר נייע געזעצן. דאָס האָט ער געטאָן כּדי צו פאַרשטאַרקן דעם אידישן גלויבן און דורך דעם דאָס פאָלק. אָבער ער האָט אויך געטראַכט וועגן דעם ווי אַזוי גרינגער צו מאַכן דעם יאָך פון פרעמדער הערשאַפט.

שווער איז געווען די רוימישע הערשאַפט. טיטוס, וואָס האָט חָרוב געמאַכט ירושָלַים און איז געוואָרן קיסר נאָכן טויט פון זיין פאָטער וועספּאַסיאַן, איז ניט געווען קיין גוטער פריינד פון אידישן פאָלק. אין דער צייט פון דער מִלחמה האָט ער געהאַט אַ אידישע געליבטע, די שיינע בערעניקאַ, אַ שוועסטער פון דעם פרינץ אַגריפּאַ דעם צווייטן; מען האָט גערעכנט, אַז ער וועט מיט איר חתונה האָבן און מיט דער צייט וועט זי ווערן אַ מַלכָּה פון רוים; אָבער ווען טיטוס איז געוואָרן קיסר, האָט ער בערעניקאַן דערווייטערט, ווייל די רוימער וואָלטן ניט דערלאָזט, אַז אַ קינד פון דעם פיינדלעכן פאָלק זאָל זיין ביי זיי אַ מַלכָּה. די קיסרים, וואָס זיינען געווען נאָך טיטוסן, האָבן זיך באַצויגן שלעכט צו אידן און האָבן בכלל געדריקט די פעלקער, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער הערשאַפט. דער קיסר דאָמיציאַן, טיטוסעס ברודער, האָט זייער געדריקט די אידישע באַפעלקערונג מיט שווערע שטייערן און אַנדערע גזירות. דער נשיא גַמליאל, רבי עקיבא

און נאָך צוויי מיטגלידער פון סַנהדרין זיינען געפאָרן קיין רוים בעטן, מען זאָל אָפּשאַפן די שווערע גזירות. ווען זיי האָבן דערזעען די לע־בעדיקע, פריילעכע וועלט־שטאָט, האָבן זיי זיך דערמאָנט אין זייער איינגענער חָרובער הויפּט־שטאָט ירושלים און האָבן זיך צעוויינט; נאָר עקיבא האָט זיך איינגעהאַלטן און געזאָגט: „צו וואָס זאָלן מיר וויינען? אויב גאָט טוט אַזוי פיל גוטס צו די, וואָס טוען נישט זיין ווילן, וועט ער דאָך אַוודאי שפּעטער באַפרידיקן יענע, וואָס טוען זיינע געבאָטן און ליידן צוליב דעם צָרות". אָבער צו לאַנג איז נאָך געבליבן צו וואַרטן אויף גאָטס ישועה. אין פאָלק האָבן נאָך געטליעט פונקן פון דער אַמאָליקער גרויסער שריפה, וואָס האָט געבראַכט צו דעם חורבן פון ירושלים, און אינגעכן האָבן זיך די פונקן ווידער צעפלאַקערט.

צוויי רוימישע קיסרים, טראַיאַן און אַדריאַן, וואָס האָבן געפירט מִלחָמות אין אַזיע און אַפריקע, האָבן צעררייצט די אידן אומעטום. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימישע הערשער. די אידישע באַפעלקערונג אין די גָלות־לענדער (דיאַספּאָראַ) איז אויפ־געשטאַנען קעגן טראַיאַנס סאָלדאַטן און האָט זיי אין פיל ערטער געשלאָגן; אַ ביסל שפּעטער האָבן זיך אויפגעהויבן אויך די אידן אין יהודה קעגן דעם קיסר אַדריאַן. דעם דאָזיקן קיסר איז געקומען אויפן זינען אַ ווילדער געדאַנק: אויפבויען די שטאָט ירושלים נישט פאַר אידן, נאָר פאַר גויים, בויען דאָרטן אַ גויישן טעמפּל און אַריינשטעלן אין אים די גריכיש־רוימישע אָפּגעטער: זעווס־יופּיטער און אַנדערע. דאָס האָט דעם פאָלק דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן פון דעם רָשע אַנטיוכוס און דעם העלדישן אויפשטאַנד פון די חשמונאים. די געדולד פון פאָלק האָט געפּלאַצט. עס האָבן זיך באַוויזן נייע העלדן, וואָס האָבן אויפ־געהויבן די פאָן פון דער רעוואָלוציע מיט דעם לאָזונג: „שלאָגט די רוימער און באַפרייט דאָס אידישע פאָלק!"

דער פירער פון די רעוואָלוציאָנערן איז געווען בַּר־כּוֹכְבָא (אַן אַראַמעאישער נאָמען, וואָס הייסט „דער זון פון אַ שטערן"). דאָס איז געווען אַ גיבור און אַ פייערדיקער פּאַטריאָט, אַזוי ווי דער אַמאָליקער זעלאָטן־פירער בַּר־גיורא. טויזנטער אידישע פּאַטריאָטן האָבן זיך געשטעלט אונטער זיין פאָן. זעענדיק די באַגייסטערונג פון די מאַסן, איז רבי עקיבא אויך צוגעשטאַנען צום אויפשטאַנד, און דאָ האָט זיך כמעט

דאָס גאַנצע פאָלק אַריינגעוואָרפן אין קריג קעגן די רוימער. אין פיל שטעט פון יהודה און גליל האָבן באַוואָפנטע אידישע קעמפער צושלאָגן און פאַרטריבן די רוימישע גאַרניזאָנען; עס איז גאָר נאָענט געווען דערצו, זיי זאָלן פאַרכאַפּן ירושלים. דאָ האָט אַדריאַן געשיקט קעגן זיי אַ גרויסע אַרמיי אונטער דער פירונג פון זיין בעסטן גענעראַל סעווערוס (אַסוירוס). דריי יאָר האָט געדויערט דער בלוטיקער קריג, ביז די רוימער האָבן אונטערדריקט דעם אויפשטאַנד. נאָכדעם ווי טויזנטער אידישע קעמפער זיינען געפאַלן אין קריג, האָט זיך בר־כוכבא מיט זיין אַרמיי באַפעסטיקט אין דער שטאָט בּיתּר, ניט ווייט פון ירושלים; די רוימער האָבן באַלאַגערט די פעסטונג און האָבן זיך אַהין אַריינגעריסן נאָכדעם, ווי אַ שפּיאָן האָט זיי באַוויזן אַן אונטערערדישן דורכגאַנג. בר־כוכבא און זיינע העלדן זיינען געפאַלן. די שטאָט ביתר איז צעשטערט געוואָרן אַזוי, אַז פון איר זיינען נאָר חורבות געבליבן (אין יאָר 135 נאָך קריסטוס־געבורט).

דער קיסר אַדריאַן האָט זיך שרעקלעך נוקם געווען אין אידן פאַר זייער אויפשטאַנד. ער האָט באַשלאָסן אויסצוואָרצלען די אידישע אמונה און אירע געזעצן, וואָס דער סנהדרין פון יבנה האָט דורך זיי פאַראייניקט און פאַרשטאַרקט דאָס אידישע פאָלק. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אידן טאָרן ניט לערנען זייער תורה אין די שולן, אָפּהיטן שבת און די מצוה פון מילה פאַר געבאָרענע אינגלעך; די וואָס פאָלגן ניט, ווערן באַשטראָפט מיט טויט. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פאַרן גלויבן: פיל מענטשן האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן דערפאַר, וואָס זיי האָבן געפאָלגט גאָטס געבאָט און ניט דעם קיסר.

באַזונדערס האָבן געליטן די סנהדרין־לייט, די גייסטיקע פירער פון פאָלק. ווען מען פלעגט זיי כאַפּן ביים לערנען תורה, פלעגט מען זיי אַריינזעצן אין תפיסה און פאַרמשפטן צום טויט. רבי עקיבא האָט דערפון געהערט און פונדעסטוועגן האָט ער אָפן געלערנט תורה מיט זיינע תלמידים. זיינע פריינד האָבן אים געפרעגט: „האָסטו ניט מורא פאַר די רוימער?" האָט זיי רבי עקיבא געענטפערט מיט אַ שיינעם משל: „איינמאָל איז אַ פוקס געשטאַנען ביים ברעג טייך און זעענדיק ווי די פישעלעך לויפן אום אין וואַסער, האָט ער זיי געפרעגט: פון וועמען אַנטלויפט איר? האָבן די פישעלעך געענטפערט: פון די נעצן,

מיט וועלכע מענטשן ווילן אונז פאנגען. טאָ קומט-זשע — זאָגט דער כיטרער פוקס — צו מיר אויפן ברעג, וועט איר גאַנץ בלייבן. ניין — ענטפערן די קלוגע פישעלעך — אויב פאר אונז איז אַ סַכָּנה אין וואסער, וואו מיר קענען אָטעמען, איז דאָך אויף דער ערד פאר אונז אַ זיכערער טויט. אזוי — האָט רבי עקיבא געזאָגט — איז אויך מיט אונז, אידן: ווי אַ פיש אָן וואסער קענען מיר ניט לעבן אָן דער תּורה; אויב מיר זאָלן מורא האָבן לערנען תּורה, דארפן מיר נאָך מער מורא האָבן ניט צו לערנען".

באלד האָט מען רבי עקיבאן געכאפּט און פארמשפּט צו אַ שרעקלעכן טויט: מען האָט מיט אייזערנע צוואנגען געריסן פון אים שטיקער לייב. ער איז געשטאָרבן מיט דעם געשריי: „שמַע ישׂרָאֵל, אונזער גאָט איז דער איינציקער!" רבי עקיבא איז געווען איינער פון די צען גרויסע לערער, וואָס מען האָט באשטראָפט מיט טויט נאָך דעם אויפשטאנד („עשׂרָה הרוּגי מַלכוּת"). אין אַ באזונדער לאנגער תּפילה יום-כפּור און תּשעה-באָב באוויינט נאָך ביז היינט דאָס אידישע פאָלק דעם מארטירער-טויט פון די דאָזיקע קדושים.

נאָך זיין בלוטיקן ניצָחון האָט אדריאַן אויסגעפירט זיין פּלאַן: ירושָלים איז איבערגעבויט און באזעצט געוואָרן מיט ניט-אידן; אַ איד האָט זיך דאָרטן ניט געטאָרט באווייזן. אויף דעם אָרט פון בֵּית-הַמִקדש איז געשטאנען אַ טעמפּל מיט אַ גרויסער סטאטוע פון יופּיטער און פון דעם קיסר אדריאַן. די שטאָט האָט באקומען אַ נייעם נאָמען: עֶ ל י אַ קאפּיטאָלינאַ, לכבוד דעם קיסרס נאָמען עליאַ אדריאַן און דעם בארג קאפּיטאָל אין רוים, וואו עס איז געשטאנען די גרעסטע סטאטוע פון דעם רוימישן גאָט יופּיטער.

דאָס איז געווען לערך מיט אַכצעהונדערט יאָר צוריק (אין די יאָרן 132—138 נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג).

---

22. פּאַטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ-ישׂרָאֵל. די קריסטלעכע מלוכה

נאָך דעם אויפשטאנד פון בַּר-כּוֹכבָא איז דאָס לאנד יהודה געווען פאַרוויסטעט, די איבערגעבליבענע אידישע באפעלקערונג האָט געמוזט

איבערוואַנדערן אין דעם אַנדערן טייל פֿון אֶרץ־ישׂראל — אין גָליל. פֿון דער חָרובֿער שטאָט יַבנה איז דער סַנהדרין מיט די גרויסע לערער־שולן (אַקאַדעמיעס) אַריבערגעגאַנגען צוערשט אין דער גָלילשער שטאָט אוּשָא און שפּעטער אין ציפּורי און טבַריָה. אַהער זיינען זיך צונויפגעקומען יענע פֿירער פֿון די קהילות, וואָס זיינען אַנטלאָפֿן פֿון אַדריאַנס רדיפֿות קיין אויסלאַנד, אין בָבֶל און אַנדערע לענדער.

נאָך אַדריאַנס טויט האָט דער נייער קיסר אַנטאָנין פּיוס אָפּ־געשאַפֿט זיינע בייזע דעקרעטן; אידן האָבן ווידער באַקומען פֿרייהייט פֿון גלויבן און זעלבסטפֿאַרוואַלטונג אין זייערע קהילות. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער סַנהדרין; זיין פֿאָרזיצער מיט דעם אידישן טיטול „נשיא" און דעם רוימישן טיטול „פּאַטריאַרך" איז געוואָרן שמעון בֶן גַמליאֵל, אַ זון פֿון גמליאל, דעם פֿריערדיקן נשיא פֿון יַבנֶה. אין סנהדרין זיינען אַריין רבי עקיבאס תלמידים, וואָס מען פֿלעגט זיי רופֿן „תַנאים" — לערער, געלערנטע. איינער פֿון די גרעסטע תַנאים אין יענער צייט איז געווען רַבי מֵאיר.

דער נאָמען „מֵאיר" האָט געהייסן אין העבּרעאיש „דער ליכ־טיקער", און מען פֿלעגט זאָגן, אַז רבי מאיר איז געווען אַ ליכט פֿאַר זיין פֿאָלק. אין זיין אַקאַדעמיע, וואָס איז געווען פֿול מיט צוהערער, האָבן זיינע תלמידים און חַבֵרים געפֿירט הייסע וויכּוּחים וועגן אַלע פֿראַגן פֿון גלויבן און געזעצגעבונג, און ער האָט אויף אַלע פֿראַגן געגעבן קלאָרע תשובות. רבי מֵאיר איז געגאַנגען אין דעם וועג פֿון זיין לערער רבי עקיבא: ער האָט געזוכט צו באַפֿעסטיקן אידישקייט אין פֿאָלק דורך שטרענגע געזעצן. נאָר איינער פֿון זיינע עלטערע חַבֵרים, אֶלישע בֶן אַבוּיָה, איז געגאַנגען מיט אַן אַנדערן וועג. ער האָט זיך אָנגעלייענט גריכישע ביכער און איז געקומען צו דער מיינונג, אַז די אידישע ווויסנשאַפֿט, דאָס תּורה־לערנען, איז איינזייטיק; ער האָט ניט געהאַלטן פֿון דער שטרענגער אידישקייט און האָט אַלעמען אויפֿגעבראַכט מיט זיין פֿרייען אויפֿפֿיר. מען האָט אים גערופֿן „אַחֵר", דער אַנדערער, דער פֿרעמדער. אַלע האָבן זיך פֿון אֶלישען דערווייטערט; אײן רבי מאיר פֿלעגט אים נאָך באַזוכן און איינרעדן, ער זאָל תשובה טאָן; אֶלישע האָט אים געענטפֿערט: „איך האָב געהערט גאָטס

קול: קערט זיך אום צו מיר, אַלע פֿאַרבלאָנדזשעטע, חוץ אַחֵר, ווייל ער האָט דערקענט מיין מאַכט און האָט מיך דאָך פֿאַרלאָזן".

רבי מאיר האָט געהאַט אַ געלערנטע און קלוגע ווייב, ברוּרְיָה. וועגן איר פֿרומקייט דערציילט מען אַזאַ מעשה. איינמאָל שַׁבָּת איז זי געבליבן אין דער היים מיט צוויי שווער קראַנקע קינדער; מֵאיר איז זייער שפּעט געזעסן אין שול און ביז ער איז געקומען אַהיים, זיינען די קינדער געשטאָרבן. כּדי ניט צו פֿאַרשטערן דעם שַׁבָּת, האָט ברוּרְיָה דעם גאַנצן טאָג גאָרניט דערציילט דעם מאַן, און ערשט מוֹצָאֵי שַׁבָּת האָט זי געפֿרעגט אַ שַׁאלה: „איינער האָט מיר געגעבן אַ פּיקָדוֹן (אַ זאַך צו באַהאַלטן) און איצט וויל ער דאָס אָפּנעמען, — זאָל איך אים אָפּגעבן?" — „פֿאַרשטייט זיך, אָפּגעבן", האָט מאיר געענטפֿערט. דאַן האָט ברוּרְיָה אַריינגעפֿירט דעם מאַן און אים באַוויזן די ביידע טויטע קינדער. מאיר האָט אָנגעהויבן שטאַרק וויינען, אָבער ברוּרְיָה האָט אים געטרייסט: „האָסטו מיר ניט ערשט געזאָגט, אַז מען מוז אומקערן דעם פּיקדון יענעם, פֿון וועמען מען האָט אים באַקומען? גאָט האָט אונז די קינדער געגעבן און איצט האָט ער זיי צוריק גענומען. געבענטשט זאָל זיין דער הייליקער נאָמען זיינער!"

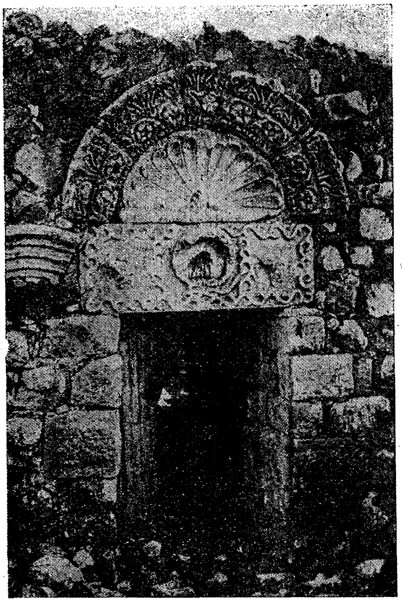

23. חורבוֹת פֿון אַ שול אין גָליל

נאָך פֿיל תַּנאים זיינען געווען צו יענער צייט. דער פּאַטריאַרך רבי שמעוֹן בֶּן גַמליאל אַליין איז געווען אַ גרויסער תַּנא און האָט מיט רבי מאירן אָפּט געאַרבעט אין דער אַקאַדעמיע. נאָך זיין טויט איז געוואָרן פּאַטריאַרך זיין זון רבי יְהוּדָה הַנָשׂיא. רבי יהודה האָט געלעבט אין דער הויפּט-שטאָט פֿון גָליל, ציפּוֹרי,

און אהין האָט זיך אין יענער צייט אַריבערגעטראָגן דער סַנהדרין מיט דער גרויסער אַקאַדעמיע. אין ביידע אַנשטאַלטן איז רבי יהודה געווען דער פירער. ער איז געווען צוגלייך אַ וועלטלעכער מענטש, וואָס האָט גערעדט גריכיש און לאַטייניש מיט די רוימישע הערשער (מען דער־ציילט, אַז ער איז געווען באַפריינדעט מיט דעם צווייטן קיסר פון אַנ־טאָנינס הויז), און אויך אַ גרויסער קענער אין אידישער וויסנשאַפט. יהודה הנשיא איז געווען זייער רייך און האָט אויסגעהאַלטן אויף זיינע קאָסטן אַ סך אָרימע געלערנטע און תַּלמידים פון זיין אַקאַדעמיע. מען פלעגט פאָרן קיין ארץ־ישראל פון בָּבל און אַנדערע לענדער, כּדי צו הערן די תּורה פון דעם געלערנטן נשיא. רבי יהודה האָט געזאָרגט ניט פאַר זיין צייט אַליין, נאָר אויך פאַר שפּעטערע צייטן: ער האָט באַמערקט, אַז די „תּורה שֶבְּעל פּה“, די ניט געשריבענע געזעצן און פּירושים צו דער אַלטער תּורה, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון פיל דורות, קענען מיט דער צייט פאַרגעסן ווערן, אויב מען וועט זיי ניט פאַר־שרייבן אין אַ בוך, וואָס זאָל זיין אָנערקענט פון אַלע תַּנאים. אַזאַ זאַמלבוך האָט רבי יהודה מיט דער הילף פון זיינע חֲבֵרים פאַרפאַסט און האָט עס אָנגערופן „מִשְנָה“, דאָס הייסט די צווייטע תּורה. דאָ זיינען געווען פאַרשריבן אַ אַלע צוגאָב־געזעצן צו דער תּורה, אי די מיינונגען פון פאַרשיידענע תַּנאים וועגן דער אָדער יענער פראַגע.

די „מִשְנָה“ איז געווען ווי אַ צווייטער שטאָק, אויפגעבויט איבער דעם ערשטן שטאָק, דער „תּורַת־מושה“. פון איצט אָן האָט מען שוין געלערנט אין די שולן ביידע תּורות, און שאַרפע קעפּ האָבן געפּאָרשט, אויף וויפיל די מִשְנָה שטימט מיט דער תּורה און וועלכע פון די פאַר־שיידענע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט אין דער מִשְנָה, זיינען די ריכטיקע. די דאָזיקע פאָרשער האָבן שוין ניט געהייסן „תַּנאים“, נאָר „אמוראים“ — זאָגער. עטלעכע דורות פון אמוראים האָבן אין די אַקאַדעמיעס פלייסיק שטודירט די מִשנה און פון איר אַרויסגעצויגן נייע געזעצן, וואָס מען האָט געמוזט שאַפן, כּדי צו רעגולירן דאָס לעבן פון פאָלק. עס האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אַ „תּורה שֶבְּעל פּה“, וואָס מען האָט זי געמוזט פאַרשרייבן, כּדי זי זאָל ניט פאַרגעסן ווערן. דער דאָזיקער דריטער שטאָק אויף דער אַלטער תּורה האָט געהייסן „גמרָא“ — די פאַרענדיקונג (גמַר) פון דער מִשנה. די מִשנה און די גמרא צוזאַמען

האָבן געהייסן „תּלמוד" — די לערע, דאָס שטודיום. דער ערשטער תּלמוד, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין די שולן פון ארץ-ישראל, האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען „תּלמוד ירושלמי".

אין יענער צייט האָבן די פּאַטריאַרכן געלעבט אין דער שטאָט טבריה, וואוהין עס האָט זיך אַריבערגעטראָגן דער סנהדרין מיט דער הויפּט-אַקאַדעמיע. די שפּעטערע פּאַטריאַרכן, אייניקלעך און אור-אייניקלעך פון יהודה הנשיא, זיינען ניט געווען אַזוי געלערנט ווי ער; זיי האָבן נאָר געפירט די געשעפטן פון די פּאַלעסטינער קהילות, גע-מאָנט ביי זיי די שטייערן פאַר דער רוימישער רעגירונג, ווי אויך פאַר דער זעלבסטפאַרוואַלטונג. דאָס זיינען געווען העכערע אידישע באַ-אַמטע, פאַרמיטלער צווישן דער אידישער באַפעלקערונג און די רוימישע הערשער. מיט דער צייט אָבער איז די ראָלע פון די פּאַטרי-אַרכן געוואָרן אַלץ שוועכער, ווייל עס האָט זיך בכלל פאַרערגערט די אידישע לאַגע אין ארץ-ישראל.

דריי הונדערט יאָר האָט זיך די קריסטלעכע רעליגיע לאַנגזאַם פאַרשפּרייט אין אַלע לענדער פון דער רוימישער אימפּעריע; די הערשער און די מערהייט פון דער באַפעלקערונג פלעגן פאַרפאָלגן די קריסטן און אָנטאָן זיי צרות. ערשט אין פערטן יאָרהונדערט האָט דער רוימישער קיסר קאָנסטאַנטין אָנגענומען די קריסטלעכע אמונה און האָט זי דערקלערט פאַר דער הערשנדיקער רעליגיע אין דער רוי-מישער אימפּעריע. זיינע נאָכפאָלגער, די שפּעטערע קיסרים, האָבן זיך פאַראייניקט מיט די פאָרשטייער פון דער קריסטלעכער קירך, די בישאָפן, און אָנגעהויבן רודפן די אַנדערש גלויביקע גויים און אידן. קעגן אידן האָט מען אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס האָבן באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט; מען האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַ-גאָגעס; אָפט פלעגן פאַנאַטישע קריסטן אָנפאַלן אויף די סינאַגאָגעס און צעשטערן זיי. איין איינציקער קיסר, מיטן נאָמען יוליאַן דער אַפּאָסטאַט (אַפּיקורס), וואָס איז געווען אַ געגנער פון קריסטן, האָט געוואָלט פאַרבעסערן די אידישע לאַגע און אַפילו צוגעזאָגט ווידער אויפבויען אין ירושלים דעם בית-המקדש, אָבער ער איז אינגיכן גע-פאַלן, און נאָך אים האָבן שוין געהערשט קריסטלעכע פאַנאַטיקער.

אין פינפטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס־געבורט איז די גרויסע רוימישע אימפעריע געווען צעטיילט אין צוויי טיילן: די מערב־מלוכה מיט דער הויפּשטאָט רוים און די מזרח־מלוכה אָדער ב י ז א נ ץ מיט דער הויפּשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל. צו דער לעצטער האָט געהערט אויך דאָס לאַנד פּאַלעסטינע. די ביזאַנטישע קיסרים, זייער פרומע קריסטן, האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן, אַז אידן, וואָס האָבן אַמאָל אָפּגעוואָרפן די רעליגיע פון גאָטס זון ישו הנוצרי, זאָלן קענען אין דעם הייליקן לאַנד לעבן רואיק, האַלטן זייער אַלטן גלויבן, האָבן זייערע פּאַטריאַרכן, סנהדרין, אַקאַדעמיעס. דער קיסר טעאָדאָסיוס דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אָפּצונעמען ביים לעצטן פּאַטריאַרך, גמליאל דעם זיבעטן, דאָס רעכט פון אַ פאַרוואַלטער אין די אידישע קהילות (יאָר 429). פון יענער צייט אָן האָט דער אידישער צענטר אין אֶרץ־ישראל פאַרלאָרן זיין אַמאָליקן איינפלוס אויף די אידישע ישובים אין אַנדערע לענדער, אין דער דיאַספּאָרא. דאָ זיינען אויפגעוואַקסן נייע אידישע קיבוצים, וואו עס האָט זיך אַנטוויקלט אַן אייגענע נאַציאָנאַלע קולטור אין דער זעלביקער ריכטונג, ווי אין אֶרץ־ישראל.

---

23. דער אידישער צענטר אין בָּבֶל. דער תַלמוד

צו יענער צייט איז בָּבֶל געוואָרן דאָס צווייטע ארץ־ישראל. דאָס לאַנד מעסאָפּאָטאַמיע אָדער בָּבֶל איז ניט געשטאַנען אונטער רוימישער הערשאַפט. דאָ האָבן געהערשט פריער די פּ אַ ר ט ע ר און שפּעטער די פּ ע ר ס ע ר. אין די שטעט סוראָ, נהרדָעא, פּומבַּדיתָא און אַנדערע זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות; זייער פיל אידן האָבן געלעבט אין די דערפער. די קהילות האָבן געהאַט איבער זיך אַן אויבער־פאַרוואַלטער, וואָס האָט געהייסן עֶ ק ס י ל אַ ר ך אָדער אין אַראַמעאיש „ריש גלותָא“ (דער פירשט פון גָלות). דער עקסילאַרך אין בָּבל האָט געשפּילט די זעלביקע ראָלע, ווי דער פּאַטריאַרך אין ארץ־ישראל. די עקסילאַרכן האָבן אויך גערעכנט זייער יחוס פון דויד המלך, און זייער מאַכט פלעגט אַריבערגיין אין איין מִשפָּחה פון פאָטער צום זון. דער פערסישער קיניג פלעגט באַשטעטיקן אין אַמט יעדן

נייעם עקסילאַרך, וואָס איז געווען מחויב צו זאַמלען פאַר אים די שטייערן ביי אידן; דערפאַר איז ער געווען זייער אָנגענומען אין קיניגלעכן הויף און האָט געקענט אויסבעטן פאַר אידן מער רעכט און פּריווילעגיעס. דער עקסילאַרך איז געווען דער אויפזעער אויף אַלע אידישע קהילות; ער האָט דאָרטן באַשטימט באַאַמטע און ריכטער (דיינים) און האָט געהאַט די מאַכט צו שטראָפן יעדערן פאַר ניט פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה. אַליין האָט ער זיך געפירט ווי אַ קליינער אידישער מֶלֶך, געהאַט אַרום זיך פיל באַאַמטע און דינער, וואָס פלעגן אָפט שטאַרק דריקן דאָס אָרימע פאָלק.

מער ווי דער וועלטלעכער פירשט, דער עקסילאַרך, האָבן אין בָּבל אויפגעטאָן פאַרן פאָלק זיינע גייסטיקע פירער, די געלערנטע, וואָס האָבן דאָ אויך געהייסן אַ מ וֹ רָ א י ם, ווי אין ארץ־ישראל. אין דער צייט, ווען רבי יהודה הַנשיא האָט צונויפגעשטעלט די משנה אין ארץ־ישראל, האָבן אין זיין שול געלערנט און אים געהאָלפן אין דער אַרבעט צוויי תלמידים פון בָּבל: אַ בָּ א אַ ר י כָ א און ש מ וּ אֵ ל. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט אַהיים, האָבן זיי דאָ געשאַפן גרויסע תּלמודישע שולן נאָך דעם מוסטער פון די אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל. אַבָּא אריכא, וועלכן מען האָט אויך גערופן מיט זיין טיטול רַב, האָט געגרינדעט אַ ישיבה אין דער שטאָט סורא, און זיין חַבר שמואֵל איז געוואָרן רָאש־ישיבה אין נהַרדֶעא. ביידע האָבן געפאָרשט די געזעצן פון דער תּורה און דער מִשנָה און האָבן זיי צוגעפּאַסט צו דעם נייעם לעבן אין בָּבל. אין די ישיבות האָבן געלערנט הונדערטער תּלמידים, וואָס זיינען געקומען פון גאַנצן לאַנד. דער תּלמוד איז געווען די העכערע בילדונג פון יענער צייט, און אַלעמען האָט געצויגן צו איר — יונג און אַלט, רייך און אָרים. עס זיינען געווען לערער אויך מיט וועלטלעכע קענטענישן. אַזוי, למשל, איז שמואֵל געווען אַ גרויסער קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און מעדיצין. ער האָט אַמאָל געזאָגט: „מיר זיינען די וועגן אין הימל (די לאַגע פון אַלע שטערן) אַזוי גוט באַקאַנט, ווי די גאַסן אין נהַרדֶעא". שמואֵל איז געווען באַפריינדעט מיט דעם פּערסישן קיניג שַאבּור און האָט געהאַלטן, אַז אידן דאַרפן זיין געטריי דער פּערסישער מאַכט און פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה אַזוי ווי זייערע אייגענע דינים („דינא דמלכותא דינא").

רַב און שמואל זיינען געווען די באַגרינדער פון דער תַּלמודישער בילדונג אין בָּבל. נאָך זיי זיינען געקומען פיל אַנדערע לערער, וואָס זיינען געווען „רָאשי־ישיבות“ אין די אַקאַדעמישע שטעט סורא, נהַרדָעא און פומבדיתא. מען האָט געהאַלטן לעקציעס פאַר תַּלמידים אין די ישיבות און פאַר אַ גרעסערן עולם אין פאָלקס־פאַרזאַמלונגען. אין די ישיבות פלעגט מען פירן שאַרפזיניקע וויכּוחים (דיסקוסיעס) וועגן יעדער פראַגע, אפילו וועגן יעדן וואָרט פון דער תורה און פון דער מִשנה. דאָס האָט געהייסן „פּילפּול“, שאַרפער פעפער. ווער עס האָט אַרויסגעוויזן מער קונצן אין פּילפּול, האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ גוטן קאָפּ, אַן „עוקר הרים“, וואָס פירט צונויף אַ באַרג מיט אַ באַרג. אַלע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין די שולן, פלעגן די געלערנטע איבערגעבן „בעל פּה“, פון מויל צו מויל, אָדער פלעגן פאַרשרייבן פאַר זיך, אָבער ניט פאַרשפּרייטן אין פאָלק אין געשריבענע ביכער. אַזוי האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אין משך פון צוויי הונדערט יאָר אַ נייע „גמרא“, אַ פירוש צו דער מִשנה, נאָך אַ גרעסערער ווי אַמאָל אין ארץ־ישראל. איז געקומען אַ גרויסער אַמורא, רַ ב אַ ש י, דער ראש־ישיבה אין סורא, און האָט מיט דער הילף פון זיינע חברים און תַּלמידים צונויפגעשטעלט די מִשנה מיט אַלע פירושים, וואָס זיינען אויף איר געמאַכט געוואָרן אין פאַרשיידענע ישיבות, און דאָס אַלץ האָט מען פאַרשריבן. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דער געשריבענער טעקסט פון דער בַּבלישער גמרא, וואָס צוזאַמען מיט דער מִשנה האָט זי באַקומען דעם נאָמען „תַּלמוד־בַּבלי“.

דער „תלמוד־בַּבלי“ איז געווען פיל גרעסער ווי דער „תַּלמוד־ירושַלמי“, וואָס איז געבליבן ניט פאַרענדיקט. דאָס איז געווען די פולשטענדיקע דריטע תּורה נאָך דער תורת משה און דער מִשנה. דער תלמוד־בבלי, ווי מען האָט אים שפּעטער צונויפגעשטעלט, איז באַשטאַנען פון זעקס „סדָרים“ (אָפּטיילונגען); יעדער סֵדר האָט זיך געטיילט אויף „מסיכתות“ (טראַקטאַטן, ביכער), וואו נאָך יעדן זאַץ פון דער משנה גייט אַ לאַנגער פירוש פון דער גמרא. די גמרא באַשטייט אָבער ניט אַליין פון געזעצן און פאַרשיידענע מיינונגען וועגן זיי, נאָר אויך פון געדאַנקען און מיינונגען וועגן אַלערליי עִנְיָנים און לעבנס־פראַגן. דער דאָזיקער טייל הייסט אַ גָ ד ה (מעשיות, לעגענדעס), צום

אונטערשייד פון דעם וויסנשאַפטלעכן טייל הֲלָכָה (געזעצפאַרשונג).
אין דער אַגָדה ליגט אַ גאַנצער אוֹצָר פון געדאַנקען וועגן מאָראַל און באַציאונגען צווישן מענטשן, דערציילונגען וועגן דער פאַרגאַנגענהייט, מעשׂיות פון פאָלקס־לעבן, פאָרשטעלונגען פון דער נאַטור און אַלערליי רעליגיעזע, פילאָזאָפישע און וויסנשאַפטלעכע מיינונגען. דאָס איז דער אינטערעסאַנטסטער טייל פון דעם „תַּלמוּד", ווייל אין אים שפּיגלט זיך אָפּ דאָס לעבן פון פאָלק אין יענע צייטן. דער „תַּלמוּד־בַבלִי" איז פאַרענדיקט געוואָרן אין דעם ערשטן שריפטלעכן טעקסט אַרום 1400 יאָר צוריק (אַרום יאָר 500 נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

מיטן תַּלמוּד האָט זיך פאַרענדיקט דער דריישטאָקיגער בנין פון דער אידישער תּוֹרה. עס זיינען צוגעקומען צו די ביבלישע געזעצן נאָך הונדערטער געבאָטן און פאַרבאָטן, וואָס יעדער איד האָט געמוזט אָפּהיטן. אַזוי, למשל, איז אין דער תּוֹרה געזאָגט געוואָרן קורץ, אַז מען זאָל רוען אום שַבָּת פון געוויינטלעכע אַרבעטן; אין תַּלמוּד אָבער ווערן אויפגעציילט אַלע אַרבעטן, אפילו גאָר גרינגע, וואָס מען טאָר ניט טאָן אום שַבָּת: מען טאָר ניט טראָגן אפילו קליינע זאַכן אין גאַס, אומגיין מער ווי אין אַ באַשטימטן „תּחוּם" (גרעניץ), צורירן זיך צו אַ סך זאַכן, אויסרייסן אַ גראָז אין פעלד. צו די מינים שפּייז, וואָס די תּוֹרה האָט פאַרבאָטן צו עסן, זיינען אין תלמוד צוגעקומען נאָך אַ גרויסע צאָל פאַרבאָטענע שפּייזן. שווער איז געווען דעם אידן אָפּצוהיטן אַלע שטרענגע געזעצן פון דעם תַּלמוּד, אָבער ער האָט דאָס געמוזט טאָן, כּדי צו האַלטן זיך פעסט צוזאַמען מיט דעם גאַנצן פאָלק, וואָס האָט זיך דורך אַ באַזונדערער לעבנספירונג געוואָלט אָפּשיידן פון די אַרומיקע פרעמדע פעלקער.

---

24. דאָס אידישע לעבן אין אֶרץ־יִשׂראֵל און בָּבֶל אין דער צייט פון תלמוד

פון דער גרויסער תַּלמוּד־ליטעראַטור קען מען זיך דערוויסן, ווי אידן האָבן געלעבט אין זייערע ביידע צענטרען, ארץ־ישראל און בָּבֶל, אין די ערשטע פינף הונדערט יאָר נאָכדעם, ווי עס איז געפאַלן די אידישע מלוכה.

אין ביידע לענדער זיינען די הויפּט־פּרנסות געווען: ערדאַרבעט, האַנטווערק און האַנדל. ערדאַרבעט האָט מען געהאַלטן פאַר דער ערלעכסטער פּרנסה. „בעסער אַ קליין שטיקל פעלד, איידער אַ גרויסער סחורה־לאַגער" — פלעגט דער אמורא רב זאָגן. „ווילסט דו זאַט זיין, זאָלסטו דינען דער ערד" — זאָגט אַן אַנדערער. „אַ מענטש, וואָס האָט ניט קיין איינן שטיקל ערד, איז גאָר קיין מענטש ניט". די, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע שטיקער באָדן, פלעגן זי צעטיילן אין דריי טיילן: איין טייל האָט מען פאַרזייט מיט קאָרן אָדער ווייץ, דעם אַנדערן פאַר־פלאַנצט מיט אייִלבוימער (זיתים, אָליוון), דעם דריטן — מיט וויינ־שטאָקן. גרעסערע ערדבאַזיצער פלעגן דינגען אַרבעטער („פּועלים") צו באַאַרבעטן די פעלדער און די גערטנער; די געזעצן פון משנה און תלמוד האָבן רעגולירט די באַציאונגען צווישן בעל־הבית און אַרבעטער אַזוי, אַז דער פרייער אַרבעטער זאָל קריגן אַ גערעכטן לוין און זאָל ניט פאַרקנעכטעט ווערן. האַנטווערקער זיינען געווען פיל אין די שטעט. מען פלעגט לערנען אַ מלאָכה פון קינדוויז אויף. אין תלמוד שטייט: „ווער עס לערנט ניט אויס זיין זון עפּעס אַ האַנטווערק, מאַכט אים פאַר אַ רויבער"; „תורה אָן מלאכה האַלט זיך ניט פעסט". צווישן די באַרימטע אמוראים זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט האַנטווערק: רבי יוחנן דער שוסטער (הסנדלר), רבי יצחק דער שמיד (נפּחא) און אַנדערע. — פון דעם תלמוד איז צו זעען, אַז אויך האַנדל האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט ביי אידן צו יענער צייט. די רייכע האָבן געפירט סחורות צווישן איין לאַנד און דעם אַנדערן, איבערן ים אָדער מיט דעם טרוקענעם וועג; מיטעלע סוחרים האָבן געהאַנדלט אין די שטעט. די וואָס האָבן אָנגעזאַמלט געלט, פלעגן דערמיט האַנדלען, פאַרלייענדיק געלט אויף צינזן (פּראָ־צענטן); עס זיינען געווען געלטגעבער (מלווים), וואָס האָבן גענומען צו גרויסע צינזן און רואינירט דעם געלטנעמער (לווה), אָבער דאָס תלמודישע געזעץ האָט באַגרעניצט דעם פּראָצענט־זאַץ.

דאָס פאַמיליע־לעבן איז געווען באַזונדערס רעגולירט דורך שטרענגע געזעצן. אין דעם עלטער פון 14 ביז 18 יאָר האָט מען שוין געמוזט חתונה האָבן. מען האָט געהאַלטן, אַז אַ שידוך איז באַשערט פון גאָט, אַז נאָך פאַרן געבוירן פון קינדער רופט מען אויס אין הימל:

אזא און אזא מיידל וועט חתונה האָבן מיט אזא און אזא אינגל! ווען א שידוך פאַר קינדער האָבן געזאָרגט די עלטערן, אָבער די יונגעלייט האָבן זיך געדאַרפט זען איידער מען האָט געמאַכט „תנאים" (אָפּמאַך צווישן די עלטערן). נאָך דער חתונה האָט שוין דאָס ווייבל געמוזט צודעקן די האָר פון קאָפּ, צום אונטערשייד פון א מיידל. האָבן וואָס מער קינדער האָט זיך גערעכנט פאַר א גליק. א פרוי אָן קינדער איז געווען אומגליקלעך: דער מאַן האָט געקענט שיידן זיך (גטן) מיט איר, אָדער נעמען א צווייטע ווייב אין הויז. געוויינטלעך אָבער זיינען פאַמיליעס מיט צוויי ווייבער געווען זייער זעלטן. אין תלמוד געפינען מיר פאַרשיידענע מיינונגען וועגן פרויען. איינער שטעלט א פראַגע: פאַרוואָס האָט גאָט באַשאַפן די ערשטע פרוי חוָה פון אָדָמס ריפּ (זייט) און ניט פון אַן אַנדער קערפּער־טייל, און ענטפערט אַזוי: וואָלט ער זי באַשאַפן פון אָדָמס קאָפּ, וואָלט זי דעם קאָפּ פאַרריסן, זיך גרויס געהאַלטן; פון אויג אָדער פון אויער — וואָלט זי געווען נייגעריק אַלץ צו זען און צו הערן; פון מויל — וואָלט זי ניט אויפגעהערט צו ריידן, פון פוס — וואָלט זי געווען א אומלויפערקע; איז געבליבן נאָר די ריפּ. און פונדעסטוועגן — איז מוסיף דער אָפּלאַכער פון פרויען — זיינען ווייבער געבליבן ביי די אַלע אויסגערעכנטע פעלערן. עס זיינען אָבער אויך געווען פאַרטיידיקער פון פרויען. מען דערציילט, אַז דער רוימישער קיסר האָט איינמאָל געזאָגט דעם נשיא רבי גמליאל פון יַבנֶה: אייער גאָט איז א גַנב, ווייל אין אייער תורה שטייט, אַז ער האָט אָפּגענומען ביי אָדָמען א ריפּ צו באַשאַפן א פרוי ביינאַכט, ווען אָדָם איז געשלאָפן. דערביי איז געשטאַנען גמליאֵלס טאָכטער, האָט זי דעם קיסר געענטפערט: אין א הויז איז געקומען ביינאַכט א מענטש, צוגענומען א זילבערנעם בעכער און אויף זיין אָרט אוועקגעשטעלט א גאָלדענעם — איז דאָס א גַנב? אַזוי האָט דאָך אויך גאָט געטאָן: צוגענומען א שטיקל ריפּ ביי אָדָמען און געלאָזן אים א ווייב, א געהילף אין לעבן.

ביי קיין פאָלק אין דער וועלט האָט מען אין יענע צייטן אַזוי פיל ניט געזאָרגט וועגן לערנען קינדער אין דער שול, ווי ביי אידן. מיידלעך האָבן גאָר ווייניק געלערנט, און דאָס אויך אין דער היים; אינגלעך אָבער האָבן שוין פון פינפיאָריקן עלטער געמוזט לערנען אין

דער שול „מִקְרָא“, ד. ה. לייענען די תּורה אין העבּרעאיש, מיט אַן איבּערזעצונג אין דער הויז־שפּראַך, אַראַמעאיש. צעניאַריקע קינדער פלעגן לערנען מִשנה און גמרא. פאַר גוטע תַּלמודיסטן זיינען געווען באַזונדערע שולן, די ישיבות, אַקאַדעמיעס, וואו מען האָט געפּאָרשט און געפירט וויכּוחים וועגן אַלערליי פראַגן פון הֲלָכה און אַגָדה. אין תלמוד איז דאָ אַ כאַראַקטעריסטיק פון פירערליי תּלמידים: איינער פאַרשטייט באַלד וואָס דער רבּי זאָגט, אָבער ער פאַרגעסט אויך באַלד; דער אַנדערער פאַרשטייט שווער, אָבער פאַרגעסט אויך שווער דאָס, וואָס ער האָט געלערנט; דער דריטער פאַרשטייט גוט און געדענקט גוט — דאָס איז דער בעסטער; דער פערטער פאַרשטייט שווער און פאַרגעסט לייכט — דאָס איז דער ערגסטער. אין די שולן פלעגט מען מאַכן נאָך אַ פאַרגלייך. פאַראַן פירערליי תלמידים: איינער איז ווי אַ שוואָם, וואָס זויגט אַלץ אריין אין זיך; דער אַנדערער איז ווי אַ טריכטער (לֵייקע), וואָס פון איין עק גיסט מען אריין און פון דעם אַנדערן גיסט זיך אַרויס; דער דריטער איז ווי אַ זֵייער, וואָס לאָזט דורך דעם וַויין און האַלט אויף די הֵיוון; דער פערטער איז ווי אַ זיפּ, וואָס לאָזט דורך די גוטע מעל און האַלט אויף די קלייען.

אין די שולן פלעגט מען לערנען תּורה און תלמוד, אָבער ניט וועלטלעכע קענטעניש, ווי מאַטעמאַטיק, נאַטורוויסנשאַפט אָדער פרעמדע שפּראַכן. די „גריכישע חכמה“ (חָכמה יוונית) איז געווען פאַרבּאָטן. מען האָט געמיינט, אַז אין דער תּורה און אין דעם תלמוד קען מען שוין געפינען אַלע וויסנשאַפטן. דאָ איז מען געווען זייער שטרענג: יעדערער מוז קענען לערנען, און דער וואָס קען ניט איז אַן „עם־האָרץ“, אַ פּראָסטער, נידעריקער מענטש. דעם געלערנטן, דעם „תַּלמיד חָכָם“ האָט מען אָפּגעגעבּן דעם גרעסטן כָּבוד. אין דער קהילה האָט ער פאַרנומען דעם שענסטן אָרט; מען האָט אים געשעצט העכער ווי דעם רייכן, דעם עשיר.

ניט אַלע האָבּן געקענט זיין געלערנטע, אָבער פרום האָבּן אַלע געמוזט זיין, אָפּהיטן אַלע מִצוות פון דער תּורה און די דינים פון תלמוד. די דינים פון אָפּרו אום שַבָּת און יום־טוב האָט מען אָפּגעהיט אַזוי שטרענג, אַז דאָס זיינען באֶמת געווען „הייליקע טעג“, ווען דער מענטש האָט זיך באַפרייט פון אַלע וואָכעדיקע זאָרגן און האָט זיך

אָפּגעגעבן נאָר מיט גייסטיקע זאכן. באַזונדערס פייערלעך איז געווען די שטימונג אין די „יְמֵי־הַדִין“ — ראש הַשָנה און יום־כִּפּוּר. מען האָט געגלויבט, אַז אין די דאָזיקע טעג זעצט מען זיך אין הימל צום געריכט, צו מִשפּטן אַלע מענטשן. מען עֶפנט אויף די ביכער, וואו עס זיינען פאַרשריבן די גוטע און שלעכטע מעשים פון יעדן מענטשן פאַרן יאָר, און מען וועגט זיי אויפן וואָג צו וויסן וואָס איז מער: מצוות אָדער עבירות; דאָ שטייט אַ „קַטֵיגוֹר“, וואָס באַשולדיקט דעם מענטשן פאַרן געריכט, און אַ „סַנֵיגוֹר“, וואָס פאַרטיידיקט אים, און דער הימלשער בית־דין טראָגט אַרויס אַ באַשלוס, אַז דער מענטש זאָל אין דעם קומענדיקן יאָר לעבן אָדער שטאַרבן, זיין גליקלעך אָדער האָבן צָרות. פרייליך פלעגט מען פייערן די דריי גרויסע יָמים־טוֹבים: פסח, שבועות און סוכּות; אויך דער קליינער יום־טוב „פּוּרים“, אָדער „הָמָנסטאָג“ איז געווען אַ פריילעכער טאָג: מען פלעגט טרינקען וויין און שילטן „הָמָן דעם רָשָע“, מיינענדיק אַלע רשָעים, פאַרפאָלגער פון אידישן פאָלק. אין די שווערע צייטן איז געווען אַ טרייסט פאַרן פאָלק צו גלויבן, אַז עס וועט דאָך אַמאָל קומען אַ גוֹאֵל, מ ש י ח, וואָס וועט אויסלייזן אַלע אידן פון גָלוּת און וועט אויפשטעלן די אידישע מלוכה אין דעם באַפרייטן אֶרץ־ישראל.

---

25. דער סוף פון רוֹמיש־פּערסישער און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט

אין זעקסטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג (ד. ה. מיט דרייצענהונדערט יאָר צוריק) זיינען ווידער געקומען שווערע צייטן פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין פּאַלעסטינע און בָבל. די קריסטלעכע קיסרים פון דער רוֹמיש־ביזאַנטישער אימפּעריע, צו וועלכער פּאַלעסטינע האָט געהערט, האָבן שטענדיק געדריקט די אידן אין הייליקן לאַנד דורך באַזונדערע געזעצן און פּלוצימדיקע גזירות. מען האָט באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט און רעליגיעזע פרייהייט און אין דער זעלביקער צייט אַרויסגעלעגט אויף זיי אַלץ שווערערע שטייערן. דער קיסָר יוּסטיניאַן, וואָס האָט זיך שטענדיק צוגעהערט צו די עֵצות פון די קריסטלעכע גַלָחים, האָט זיך אָפט אַריינגעמישט אין

די געשעפטן פון אידישע קהילות. ער האָט געפאָדערט, מען זאָל אין די סינאַגאָגעס לייענען די אַלטע תורה דווקא מיט אַ גריכישער איבערזעצונג און מען זאָל זי ניט אויסלייגן אין דעם זין פון דער „צווייטער תורה“, דעם תלמוד. ער האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַגאָגעס און פייערן דעם אידישן פסח גלייכצייטיק מיט דעם קריסטלעכן. אין פּאַלעסטינע האָבן אידן זייער פיל געליטן פון די קריסטלעכע גלחים, וואָס האָבן דאָרטן געבויט זייערע קלויסטערס און געוואָלט מאַכן פון דעם „אידישן לאַנד“ (אֶרץ ישראל) אַ הייליק קריסטלעך לאַנד. אין י ר ו ש ל י ם האָט קיין איד ניט געטאָרט וואוינען; מען פלעגט נאָר צולאָזן איינציקע אידן אויף אַ קורצער צייט מתפּלל זיין ביי דעם „כּותל מערבי“, דער איבערגעבליבענער וואַנט פון דעם פאַרבּרענטן בית־המקדש, און באַגיסן מיט טרערן די הייליקע שטיינער (זעה בילד אויף ז. 137). די אַלע גזירות האָבן אויפגערייצט די אידן, און זיי האָבן ווידער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַן אויפשטאַנד.

דער אויפשטאַנד האָט אויסגעבראָכן, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מלחמה צווישן דעם ביזאַנטישן קיסר העראַקליוס און דעם פּערסישן קיניג. די פּערסישע אַרמיי האָט זיך אַריינגעריסן אין פּאַלעסטינע און באַלאַגערט ירושלים. צו איר זיינען צוגעשטאַנען טויזנטער אידן. די פּערסער האָבן איינגענומען אַ סך שטעט, צווישן זיי אויך ירושלים, און האָבן אַרויסגעטריבן די קריסטן מיט אידישער הילף. עס האָט זיך געדוכט, אַז עס זיינען געקומען „משיחס צייטן“ און דאָס אידישע פאָלק וועט באַקומען צוריק זיין הייליק לאַנד. אָבער ניט לאַנג האָבן געבליט די האָפענונגען. פערצן יאָר האָבן די פּערסער געהערשט אין פּאַלעסטינע, ביז וואַנען העראַקליוס האָט צונויפגעקליבן אַ גרויסן חיל, וואָס האָט זיי אַרויסגעטריבן פון לאַנד. דאָ האָבן שטאַרק גע־ליטן אויך די אידישע פריינד פון די פּערסער. עס האָבן זיך אָנגע־הויבן שרעקלעכע רדיפות אויף אידן, און אפשר וואָלט דאָס געבראַכט צו אַ פולשטענדיקן גירוש פון דער אידישער באַפעלקערונג, ווען עס וואָלט ניט געקומען די גרויסע היסטאָרישע איבערקערעניש: צען יאָר נאָך דעם ניצחון פון די ביזאַנטינער זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן איינגענומען גאַנץ פּאַלעסטינע און די אַרומיקע לענדער.

אין אַראַביע, אַ פּאַרוואָרפענעם ווינקל הינטער מעסאָפּאָטאַמיע, ניט ווייט פון די אידישע צענטערן אין בָּבֶל, האָבן אין מֶשֶך פון יאָר־הונדערטער רוּאיק געלעבּט צוזאַמען אַראַבּער און אידן. ביידע פעל־קער האָבן גערעדט אַראַבּיש און האָבן געפירט איין אַרט לעבן: גרויסע מִשפָּחות אָדער שבָטים האָבן זיך פּאַרנומען מיט פּלאַנטאַציעס, גערטנעריי און פי־צוכט, אַביסל אויך מיט האַנדל. אידישע שבטים (בְּנֵי־נאַדיר, בְּנֵי־קיינוקאַא און אַנדערע) האָבן געלעבּט אין באַזונדערע פעסטונגען אַרום די שטעט יאַטריב (שפּעטער מעדינאַ) און כייבּאַר. די אַראַבּער זיינען נאָך געווען געצנדינער, אָבער פון די אידישע שכֵנים האָבן זיי זיך צו ביסלעכווייז אָנגענומען מיט אידישע מִנהָגים און רעליגיעזע אידייען. אין דרום־אַראַביע, אין לאַנד ת י מ ן (יעמען), האָט אַ קליינער אַראַבּישער קיניג אַבּו־קאַריבּאַ מיט זיין מִשפָּחָה אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דערצו האָט אים צוגערעדט איינער פון די אידישע געלערנטע (חֲכָמים), וואָס פלעגן קומען אהער פון בָּבֶל. זיין זון, יוסף דו־נאָוואַס, איז געווען זייער צוגעבּונדן צו אידישקייט; באַלד ווי ער איז געוואָרן קיניג האָט ער זיך איינגעשטעלט פאַר די אידן, וואָס מען האָט פאַרפאָלגט אין דער קריסטלעכער ביזאַנטיע, און האָט גע־הייסן באַשטראָפן אויסלענדישע קריסטלעכע סוחרים, וואָס זיינען גע־קומען קיין אַראַביע. דאָס האָט אַריינגעבּראַכט אין צאָרן דעם קריסט־לעכן מֶלֶך פון דעם נאָענטן לאַנד כ ו ש (עטהיאָפּיע), און ער איז געגאַנגען אויף אַ מִלחָמה קעגן דו־נאָוואַסן. די אַראַבּיש־אידישע אַרמיי האָט ניט אויסגעהאַלטן דעם קאַמף; אַרומגערינגעלט פון פיינד, האָט זיך יוסף דו־נאָוואַס אַראָפּגעוואָרפן פון אַ הויכן באַרג אין יַם און איז דערטרונקען געוואָרן.

אַזוי האָבן זיך אידישע רעליגיעזע פאָרשטעלונגען און לעגענדן פאַרשפּרייט צווישן אַראַבּער און צוגעגרייט זיי צו דער נייער רעליגיע, דעם א י ש ל אַ ם, וואָס האָט געשאַפן זייער נביא מ ו כ אַ מ ע ד. דעם אַראַבּישן „נביא“ איז געווען גאָר פרעמד דער גייסט פון די אידישע נביאים, דער אידעאַל פון פרידן און סאָציאַלער גערעכטיקייט. ער איז געווען, ווי אַלע אַראַבּער, אַ קריגערישער מענטש, וואָס האָט אפילו זיין נייעם גלויבן געהייסן פאַרשפּרייטן מיט דער שווערד, אָבער ער האָט זיך אָנגעהערט וועגן די העלדן פון דער ביבל, אַבּרָהָמען, מושהן און

אַנדערע, און האָט פאַרשטאַנען די נישטיקייט פון געצנדינערײַ. „עס איז דאָ איין איינציקער גאָט אין הימל און מוכאַמעד איז זיין נביא" — אַזוי איז געווען דער גרונד־געדאַנק פון דער נייער רעליגיע. מוכאַמעד האָט געגלויבט, אַז מושה רבינו און ישו הנוצרי זיינען אויך געווען נביאים, אָבער אים האָט גאָט געשיקט אָנצוזאָגן דער וועלט אַ בעסערע רעליגיע, דעם אישלאַם, און מאַכן אַלע מענטשן פאַר „מוסולמענער", רעכטגלויביקע. פריער האָט מוכאַמעד געפרובט צוציען צו זיין נייער אֱמונה די אידן, דאָס „פאָלק פון בוך"; אָבער ווען זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צושטיין צו אים, האָט ער קעגן זיי דערקלערט דעם „הייליקן קריג", אַזוי ווי קעגן אַראַבער, וואָס האָבן ניט אָנגענומען די נייע אֱמונה. נאָכדעם ווי ער האָט צושלאָגן אַ גאַנצע אַרמיי פון אַזעלכע אַראַבער אַרום זיין געבורט־שטאָט מעקקאַ, האָט ער זיך גענומען צו די אידן. אין דער שטאָט מעדינאַ (יאַטריב) האָט מוכאַמעד מיט זיינע פאַנאַטישע אָנהענגער באַלאַגערט די פעסטונג, וואו עס האָבן זיך פאַרטיידיקט די אידן פון שֵבֶט „בני־קיינוקאַא", און האָט זיי נאָך אַ בלוטיקן קאַמף אַרויסגעטריבן פון שטאָט. אַנדערע אידישע שבָטים האָט ער פשוט אויסגעהַרגעט אין „הייליקן קריג", אָדער געמאַכט זיי פאַר קנעכט. געפאַנגענע אידישע פרויען האָט ער צוגענומען אין זיין „האַרעם", אַ הויז פאַר זיינע ווייבער. איינע פון די געפאַנגענע, די שיינע זאַיינאַב, האָט געוואָלט פאַרסמען מוכאַמעדן און האָט אים דערלאַנגט אַ שטיקל פלייש מיט סַם, אָבער דער „נביא" האָט אויסגעשפיגן דעם סַם און איז געבליבן לעבן. אַז ער האָט ביי איר געפרעגט, פאַרוואָס האָט זי אַזוינס געטאָן, האָט זי געענטפערט: „דו האָסט אָנגעטאָן מיין פאָלק גרויסע צָרות, האָב איך אַזוי געטראַכט: אויב דו ביסט אַ געוויינטלעכער קריגפירער, וועל איך מיט דיין טויט באַרואיקן מיין פאָלק; אויב אָבער דו ביסט טאַקע אַ נביא, וועט דיר דאָך גאָט אָנזאָגן וועגן מיין פּלאַן און דו וועסט בלייבן לעבן". מוכאַמעד האָט באַלד געהייסן טויטן די אידישע העלדין.

וועגן דעם „הייליקן קריג" קעגן די אידן ווערט פיל דערציילט אין דער הייליקער תּורה פון די מוסולמענער, אין „קאָראַן"; פון דאַנען נעמט זיך די שינאָה צו אידן אין דער שפּעטערדיקער אַראַבישער וועלט. באַלד נאָך מוכאַמעדס טויט האָט אָנגעהויבן דונערן אין גאַנץ אַזיע זיין

פייערדיקער רוף: פאַרשפּרייט דעם איסלאַם דורכן שווערד צווישן אַלע פעלקער, פירט דעם הייליקן קריג! די „קאַליפן", שטעלפאַרטרעטער פון מוכאַמעדן, זיינען געווען גרויסע קריגפירער, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם גלויבנס־פאַנאַטיזם פון די מוסולמענישע אַראַבער, כדי צו פירן זיי אין בלוטיקע מלחמות קעגן די „אומגלויביקע". אין אַ קורצער צייט האָבן זיי איינגענומען אַלע לענדער פון ביידע גרויסע אימפּעריעס אין אַזיע: פּערסיע און ביזאַנטיע, אַראָפּגעוואָרפן די אַלע הערשער און אָנגעשטעלט אַראַבישע פאַרוואַלטער. דער קאַליף אָמאַר האָט איינגענומען בָּבֶל, פּאַלעסטינע און מִצרַים. אין ירושָלים איז אָמאַר אַרויפגעגאַנגען אויף דעם הַר־הַבַּית, דעם באַרג פון אַמאָליקן בית־המקדש, און האָט דאָרטן דערזען חורבות און הויפנס מיסט; ער האָט געהייסן אויפראַמען דעם מיסט און בויען אויף דעם אָרט פון בית־המקדש אַ מוסולמענישן טעמפּל, אַ „מעסגעד". דאָס איז די אַקסאַ־מעסגעד אָדער אָמאַרס טעמפּל, וואָס שטייט נאָך ביז היינט אין ירושָלים איבער דעם כּותל־מערָבי.

---

26. דער אַראַבישער קאַליפאַט און די «גאונים». סוף פון דער מִזרָח־תקופה

אין זיבעטן יאָרהונדערט (נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג) האָט זיך פון אַלע לענדער צווישן פּערסיע און מִצרים געבילדעט אַ גרויסע אַראַבישע מלוכה מיט דעם נאָמען קאַליפאַט. אירע הערשער האָבן זיך גערעכנט פאַר יורשים פון די ערשטע קאַליפן, מוכאַמעדס קרובים און פריינד. אַרום הונדערט יאָר איז די רעזידענץ פון די קאַליפן געווען אין דער סירישער שטאָט דַּמֶשֶׂק, אויפן גרעניץ פון פּאַלעסטינע, און דערנאָך האָט מען זי אַריבערגעטראָגן אין דער מעסאָפּאָטאַמישער שטאָט באַגדאַד, וואו זי האָט זיך געהאַלטן מער ווי דריי הונדערט יאָר. די לאַגע פון אידן און קריסטן אין די לענדער פון קאַליפאַט איז געווען ניט קיין געהויבענע: די ניט־מוסולמענער האָט מען ניט פאַרפאָלגט, נאָר מען האָט זיי געדריקט מיט שווערע שטייערן. דערפאַר וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען מוכאַמעדן פאַר גאָטס נביא און אָננעמען דעם „אֶמתן גלויבן", האָט מען זיי, לויטן געזעץ פון

קאָראַן, געהאַלטן אין דער לאַגע פֿון פֿרעמדע, וואָס מוזן צאָלן געלט פֿאַר דעם רעכט צו לעבן אין לאַנד. אידן האָבן געצאָלט צווייערליי שטייערן: קאָפּשטייער פֿון יעדער פּערזאָן און גרונדשטייער פֿון דעם ערד־באַזיץ. די שטייערן האָט מען אויפֿגעמאָנט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט. גאַר פֿרומע קאַליפֿן פֿלעגן פֿאָדערן, אַז אידן זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזעלכע ווי בײַ די מוסולמענער, — אַ קלייד אָדער אַ הוט פֿון אַ באַזונדער פֿאַרב, אָדער אַ שטיק געלן טוך אויפֿן ברוסט און אויפֿן רוקן, כּדי מען זאָל אין גאַס דערקענען די „ניט־גלויביקע“. אידן האָבן ניט אַלעמאָל געפֿאָלגט אַזעלכע מיאוסע פֿאָדערונגען. זיי זײַנען געווען אַ גרויסע קראַפֿט אין ווירטשאַפֿטלעכן לעבן, און אַפֿילו פֿאַנאַטישע אַראַבישע הערשער האָבן געפֿילט, אַז מען קען אָן זיי ניט אויסקומען.

אין פּאַלעסטינע און נאָך מער אין בָּבֶל האָבן אידן געהאַלטן אין זייערע הענט דעם גרויסהאַנדל אין די שטעט, באַזונדערס דעם האַנדל צווישן פֿאַרשיידענע לענדער. עס זײַנען געווען סוחרים, וואָס האָבן געפֿירט זייערע סחורות קיין אייראָפּע, וואו עס האָבן שוין געלעבט גרויסע אידישע מאַסן. די אַראַבישע שפּראַך, וואָס איז געוואָרן אין יענע צייטן אַ וועלט־שפּראַך, האָט אַרויסגעשטופּט אויך בײַ אידן די פֿריערדיקע אַראַמעאישע; מען האָט אומעטום גערעדט אַראַביש מיט אַ צומיש פֿון העברעאישע ווערטער, אַ מין אַראַביש־העברעאישן זשאַרגאָן. די געלערנטע האָבן גערעדט און געשריבן ריין אַראַביש, אויף דער שפּראַך פֿון קאָראַן.

נאָכדעם ווי די מִזְרָח־לענדער האָבן זיך אַביסל באַרויִקט פֿון די „הייליקע מִלְחָמוֹת“, האָבן ווידער אויפֿגעלעבט די אידישע גרויסע קהילות אין בָּבֶל. די אַראַבישע קאַליפֿן, באַזונדערס אין באַגדאַד, האָבן געמאַכט דעם עקסילאַרך, דעם „ריש־גָלוּתא“, פֿאַר אַ מין אידישן מיניסטער, וואָס האָט געזאָלט זײַן אַ פֿאַרמיטלער צווישן זײַן פֿאָלק און דער מוסולמענישער רעגירונג. ער האָט געזאָלט אויפֿמאָנען בײַ די אידישע קהילות אַלע מלוכה־שטייערן און אַכטונג געבן, אַז דאָרטן זאָל אַלץ זײַן אין אָרדענונג. דער עקסילאַרך פֿלעגט אָפֿט זיצן אין קיניגלעכן הויף, צוזאַמען מיט אַלע שָׂרָרוֹת; זײַן באַזוך איז געווען זייער אָנגעלייגט בײַם קאַליף, ווײַל דער אידישער מיניסטער האָט

אַלעמאָל מיטגעבראַכט גרויסע שטייער־געלטער פאַרן מוסולמענישן הערשער. דער עקסילאַרך איז אָבער געווען נאָר אַן אָפּיציעלער פאָרשטייער פון דער אידישער באַפעלקערונג ביי דער רעגירונג; די אמתע פאָלקס־פירער, זיינע גייסטיקע פאָרשטייער, זיינען געווען די געלערנטע תּלמודיסטן, וואָס האָבן זיך אַמאָל גערופן „אַמוראים“, און איצט האָבן זיי באַקומען דעם טיטול גאונים, ד. ה. גרויסע מענטשן, קלוגע קעפּ.

צוויי גאונים זיינען געווען צו יענער צייט אין בבל: איינער אין סורא, דער אַנדערער אין פּומבּדיתא. דאָ האָבן אויפגעלעבט די אַלטע ישיבות (אַקאַדעמיעס) פון דער תלמודישער צייט, און דער רעקטאָר פון יעדער ישיבה, דער ראש־ישיבה, האָט געטראָגן דעם טיטול „גאון“. דאָס זיינען ניט געווען געוויינטלעכע הויכשולן, וואו מען האָט נאָר געלערנט און געפאָרשט: מען האָט דאָ אויך דערקלערט די געזעצן פון דער תּורה און תלמוד און געשאַפן נייע געזעצן. דער תּלמוד איז דאָך געווען ניט קיין געזעצבוך, נאָר אַ גרויסע זאַמלונג פון מיינונגען און פאַרשיידענע פּירושים צו דער תּורה און דער משנה; פון דעם גאַנצן פלאָנטער סבֿרות און פּירושים האָט מען געדאַרפט אויספירן באַשטימטע דינים פאַר אַלע פאַלן פון פּראַקטישן לעבן. דאָס האָט מען געטאָן אין די ישיבות. צו די ראָשי־ישיבות פלעגט מען זיך ווענדן פון אַלע אידישע קהילות אין אַלע לענדער מיט שאַלות, ווי צו טאָן אין דעם און דעם פאַל פון רעליגיעזן און געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין משפּחה־זאַכן (חתונות, גטן), אין באַציאונגען צו די אַרומיקע פעלקער; די ראָשי־ישיבות, די גאונים, פלעגן פאָרשן דעם ענין אויפן גרונד פון תלמוד און פּסקענען דעם דין; זייערע „תשובות“ אויף אַלע אָנפראַגן פלעגן זיי פונאַנדערשיקן אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים זיינען געווען די אויבערשטע ריכטער (דיינים), צו וועלכע מען פלעגט זיך ווענדן פון אומעטום אין וויכטיקע געריכטלעכע פּראָצעסן. צוזאַמען מיט דעם עקסילאַרך פלעגן זיי באַשטימען דיינים אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים פלעגן אַריינפירן יעדן נייעם עקסילאַרך אין זיין אַמט. דאָס איז געווען אַ גרויסער יום־טוב. אין אַ שבתדיקן טאָג פלעגט מען דעם נייעם עקסילאַרך אַוועקזעצן אויף אַ הויכער בימה אין דער שול צווישן ביידע גאונים, פון סורא און פּומבּדיתא; מען פלעגט

אים אויפרופן צו דער תּורה, און ער האָט געהאַלטן אַ דרָשה; אויב ער איז ניט געווען אַ געלערנטער, פלעגט פאַר אים די דרָשה האַלטן דער סוראַער גאון. דערנאָך פלעגט דער חזן זאָגן די בּרָכות לכּבוד דעם „ריש־גלותא", די גאונים און אַלע פאָרשטייער פון די קהילות; נאָכן דאַווענען פלעגט מען גיין אויף אַ מאָלצייט אין דעם פּאַלאַץ פון עקסילאַרך. די שימחות פלעגן דויערן אַ גאַנצע וואָך.

ניט אַלע אָבער זיינען געווען צופרידן מיט דער הערשאַפט פון די גאונים. אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט זיך געשאַפן אַ פּאַרטיי, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען טאָר ניט מאַכן פון דעם תּלמוד אַ צווייטע הייליקע תּורה, אַז די דינים פון תּלמוד זיינען ניט פון גאָט, נאָר פון מענטשן, און קיינער איז ניט מחויב זיי צו פאָלגן. בראש פון דער פּאַרטיי האָט זיך געשטעלט ע נ ן בּ ן ־ ד ו י ד, איינער פון דער עקסילאַרכישער משפּחה. ווען זיין קרוב, דער עקסילאַרך איז געשטאָרבן אָן קינדער, האָט ענן געוואָלט פאַרנעמען זיין אָרט, אָבער די גאונים פון סורא און פּומבּדיתא האָבן ניט דערלאָזן דעם אַפּיקורס צו דער הויכער שטעלע. דאַן איז ענן אָפן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם תּלמוד און האָט געגרינדעט אַ סעקטע פון נייע צדוקים, וואָס האָבן דערנאָך באַקומען דעם נאָמען „בני־מקרא" אָדער ק ר א י ם (קאַראַימער), ווייל זיי האָבן געהאַלטן נאָר פון דעם „מקרא", פון תּורת־משה, אָבער ניט פון תּלמוד. זיי האָבן זיך אָפּגעטיילט פון פאָלק מיט זייערע באַזונדערע מנהגים, למשל: אין דער נאַכט צו שבת פלעגן זיי זיצן אין דער פינסטער, ווייל אין דער תּורה שטייט, מען זאָל ניט אָנצינדן קיין ליכט אום שבת, הייסט דאָס, אַז מען זאָל אַפילו פון פרייטאָג ניט אָנגרייטן קיין ליכט; אום שבת האָבן זיי ניט געגעסן געוואַרעמטע שפּייזן און פלעגן זיך ניט רירן פון אָרט דעם גאַנצן טאָג, אויסער גיין אין שול דאַווענען. מצות צו פּסח פלעגן זיי באַקן ניט פון ווייסע, נאָר פון טונקעלע מעל, ווייל דאָס מוז זיין לויט דער תּורה „ברויט פון אָרימקייט" (לחם עוני); שבועות האָבן זיי געפייערט, אַזוי ווי די אַלטע צדוקים, נאָר אין דעם ערשטן טאָג פון וואָך, זונטאָג, ווייל אין דער תּורה שטייט „אויף מאָרגן נאָך שבת". בכלל האָבן די קראים זיך געהאַלטן שטרענג אָן די ווערטער, ניט אָן דעם זין פון דער תּורה. זיי האָבן ניט געקענט צופּאַסן די אַלטע ביבלישע געזעצן צום

לעבן פון דעם איינצלנעם מענטשן און נאָך ווייניקער צום לעבן פון גאַנצן פאָלק. אָפּטיילנדיק זיך פון פאָלק מיט זייערע מִנהָגים, האָבן די קַרָאים געבילדעט אַ פאַרשלאָסענע סעקטע און אין דער ווייטער-דיקער געשיכטע זיינען זיי געוואָרן אַזוי ווי אַ באַזונדער קליין פאָלק. זייי האָבן פיינט געהאַט די תַּלמודיסטן אָדער „ראַבאַניטן", וואָס פאָלגן זייערע רַבָּנים, און די גאונים האָבן די סעקטאַנטן אויך גערודפט.

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ענן געמוזט פאַרלאָזן בָּבֶל און אַריבערפאָרן קיין אֶרץ-ישראל. אָבער אין דעם הייליקן לאַנד האָט זיך די סעקטע ניט פאַרשפּרייט, ווי אויך ניט אין בָּבל, און גאָר אין די ווייטע פּערסישע שטעט האָט זי געפונען מער אָנהענגער. קעגן די קַרָאים איז שאַרף אַרויסגעטראָטן אין זיין בוך איינער פון די באַרימטע גאונים, ס ע ד י ָ ה (אין דער ערשטער העלפט פון צענטן יאָרהונדערט). סעדיה, דער גאון פון סורא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער תַּלמודיסט, נאָר אויך אַ טיפער דענקער און שפּראַך-קענער. ער האָט געשאַפן אַ גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט אָנגעהויבן איבערזעצן אויף אַראַביש דעם גאַנצן תנ"ך, כדי געבילדעטע אַראַבער און אַראַביש רײדנדיקע אידן זאָלן קענען פאַרשטיין די הייליקע ביכער. זיין הויפּט-ווערק אָבער איז געווען דאָס פילאָזאָפישע בוך „אֱמונות ודיעות" (גלויבנס און מיינונגען), וואָס ער האָט געשריבן אין אַראַביש און וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף העברעאיש. סעדיָה גָאון האָט דאָ געוואָלט שָלום מאַכן צווישן אֱמונה און שֵׂכֶל, רעליגיע און פילאָזאָפיע. אַ גאָט מוז זיין אויף דער וועלט — האָט ער געטענהט, — ווייל אַ שאַפונג קאָן ניט זיין אָן אַ באַשאַפער. נאָר כדי מענטשן זאָלן דאָס פאַרשטיין און זאָלן וויסן, ווי צו פירן זיך אין לעבן, האָט זיך גאָט אַנטפּלעקט אויף דעם באַרג סיני און האָט געגעבן מושהן זיין תּורה פאַרן פאָלק ישראל. דער מענטש האָט אַ פרייען ווילן: פאָלגן אָדער ניט פאָלגן די געבאָטן פון דער תורה; דער וואָס פאָלגט, דער צַדיק, וועט באַלוינט ווערן אויף יענער וועלט, און דער רָשע וועט באַשטראָפט ווערן. עס איז דאָ אַ „יענע וועלט": נאָכן טויט פון גוף לעבן דאָרט די נשָמות. עס וועט אָבער קומען אַ צייט, ווען אַלע טויטע וועלן לעבעדיק ווערן (תְּחִיַת-הַמֵתים), און דאַן וועט קומען אַ נייע וועלט, די וועלט פון משיחן. אַזוי איז סעדיָה גאון געווען דער

ערשטער צווישן די תּלמודיסטן, וואָס האָט געשאַפן אַ סיסטעם פון אידישער דאָגמאַטיק, גלויבנס־פּרינציפּן. ער האָט געגרינדעט די מיטל־אַלטערלעכע רעליגיעזע פילאָזאָפיע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט שוין אין די אייראָפּעאישע לענדער.

סעדיה גאָון איז ניט לאַנג געבליבן אויף זיין הויכער שטעלע אין סורא. ער האָט זיך צעקריגט מיט דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאי, און אין בבל האָבן זיך געבילדעט צוויי פּאַרטייען: דעם גאָונס און דעם עקסילאַרכס; איין פּאַרטיי האָט די אַנדערע פאַרמסרט ביי דעם קאַליף. סעדיה האָט געמוזט אויף אַ לענגערע צייט פאַרלאָזן די ישיבה אין סורא. אינגעכן איז ער געשטאָרבן (יאָר 942).

נאָך זיין טויט האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. עס איז נאָר געבליבן די צווייטע ישיבה אין פּומבדיתא. צוויי ראָשי־ישיבות פון פּומבדיתא, רב שרירא און זיין זון רב האי, זיינען געווען די לעצטע גרויסע גאונים אין בבל. זיי זיינען געווען שטרענגע תּלמודיסטן און האָבן ניט פאַרמאָגט וועלט־לעכע וויסנשאַפטן ווי סעדיה. רב שרירא האָט אָנגעשריבן אַ קורצע געשיכטע פון דעם תּלמוד און זיינע שאַפער, די תּנאים, אמוראים און גאונים, אַזוי ווי ער וואָלט געפילט, אַז די גאַנצע תּלמודישע תּקופה אין בבל גייט שוין צו ענדע. זיין זון רב האי איז טאַקע געווען דער לעצטער פּומבדיתישער גאון. נאָך זיין טויט האָט מען אויסגעוויילט פאַר אַ גאון דעם יונגן חזקיה, אַן אוראייניקל פון דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאי. ער האָט געוואָלט פאַראייניקן אין זיין פּערזאָן ביידע טיטולן: עקסילאַרך און גאון, אָבער אים איז באַשערט געווען ביידע צו פאַרלירן. מען האָט אָנגעגעבן דעם קאַליף פון באַגדאַד אַ מסירה, אַז דער עקסי־לאַרך וויל ווערן אַ נייער מלך ביי אידן; דער קאַליף האָט געהייסן אַריינוואַרפן חזקיהון אין געפענגעניש און אָפּנעמען ביי אים זיין גאַנץ פאַרמעגן. אַזוי איז געפאַלן אין איין צייט די מאַכט פון די עקסילאַרכן און די גאונים (אין עלפטן יאָרהונדערט לויט קריסטלעכער צייט־רעכענונג).

צו יענער צייט איז זיך אויך צעפאַלן דער באַגדאַדישער קאַליפאַט. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער קאַליפאַט אין מצרים (פאַטימישע קאַליפן) און אין פּאַלעסטינע. אויף אַ קורצער צייט האָט אויפגעלעבט

רער אידישער צענטער אין ארץ־ישראל. אין ירושָלַים האָבּן זיך באַוויזן אָרטיקע גאונים, וואָס האָבּן געוואָלט אַריבּערטראָגן אין הייליקן לאַנד די גייסטיקע פירערשאַפט (העגעמאָניע) פון צעפאַלענעם בָּבֶל. אָבּער זיי איז דאָס אויך ניט באַשערט געווען. צום סוף פון עלפטן יאָר־הונדערט זיינען געקומען קיין פּאַלעסטינע פון אייראָפּע די קריסטלעכע קרייצפאָרער צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פון מוכאַמעדאַנער; זיי האָבּן איינגענומען ירושלים און אַנדערע שטעט און האָבּן פון דאָרטן אַרויסגעטריבּן כּמעט אַלע אידן (יאָר 1099).

אַזוי זיינען אין די מִזרח־לענדער, אין אַזיע און צָפון־אַפריקע, חָרוב געוואָרן די אַלטע אידישע צענטערן. אָבּער צו יענער צייט האָבּן זיך שוין צעוואַקסן די נייע צענטערן אין אֵ י ר אָ פּ ע: אין שפּאַניע, איטאַליע, פראַנקרייך, דייטשלאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבּן אַ נייע תקופה אין דער אידישער געשיכטע: נאָך דער מִ ז רָ ח ־ ת ק ו פָ ה איז געקומען די מַ ע רָ ב ־ ת ק ו פָ ה — די אייראָפּעאישע, אין וועלכער מיר לעבּן נאָך בּיז צו היינטיקער צייט.

.24 כּותל מערבי

25. אַלטע אידישע מטבעות אין פּאַלעסטינע

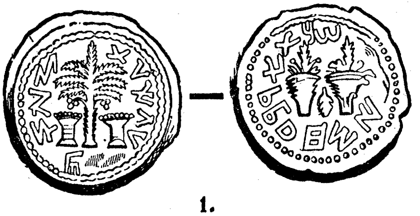

1.

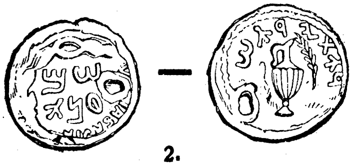

2.

1. א מַטבֵע פון שמעון חַשמונאי: א פּאַלמע מיט צוויי פרוכט־קאָרבן און מיט דער אויפשריפט „לגאולת ציון" (צו דער גאולה פון ציון).
2. א מַטבֵע פון בַר־כוכבא מיט די אויפשריפטן „שמעון" און „לחרות ישראל" (צו דער באפרייונג פון ישראל).

---

26. אלטע פוילישע מטבעות מיט אידישע אויפשריפטן

.3

.2

.1

1־3. פוילישע מַטבֵעות מיט אויפשריפטן פון אידישע מינץ־מייסטערס: אברהם בַר יצחק, ברוחה (ברוכה, ברוך?) הכהן, ברכיה.